

A FÁRAÓK ÁTKA

Egy évezredes mítosz megfejtése

Az átok

- Tudja, vannak az életben különös véletlenek - jelentette ki a dús szemöldökű, széles ajkú, köpcös termetű Gamal Mehrez.

Mehrezzel Kairóban találkoztam, a Níluson átívelő Július 26. híd lábánál álló Omar Khajjám hotelben. Az úszómedence szélén ülve Camparit iszogattunk és a fáraók legendás átkáról beszélgettünk.

- Ön tehát nincs meggyőződve az átok hatásosságáról? - tudakoltam Dr. Mehreztől.

Mehrez, aki a kairói múzeumok főigazgatója volt, habozott. Látszott rajta, hogy nem akar elhamarkodottan válaszolni. Az oxfordi vagy cambridge-i múlttal is büszkélkedhető egyiptomi régészekre oly jellemző kemény, kairói angolján végül így szólt:

- Nos, valamennyi halálesetet tekintetbe véve kétségkívül elgondolkodtató a helyzet. Ráadásul az ókori egyiptomi történelemben előfordul néhány átok. De - Mehmez kényszeredetten mosolygott - én egyszerűen nem hiszek benne. Nézzen meg engem! Egész életemben fáraók sírjaival és múmiákkal foglalkoztam. Én vagyok rá a legjobb bizonyíték, hogy az egész csupán véletlenek sorozata.

Mehrez a fővárosi múzeumok vezetőjeként egy, a századforduló idejéből származó, rendkívül ronda épületben dolgozott, ahol mintegy százezer, Egyiptom sok ezer éves történelmét dokumentáló leletet őriznek. Apró skarabeuszokat, a mindenható fáraók súlyos kőszobraikat, a felső szinten, az 52-es teremben pedig húsz darab múmiát koruk és nemük szerint elrendezve; először a férfiak, azután a nők. Mindet üvegekoporsókban, hogy a fizető nagyközönség jól láthassa őket. Akadnak a látogatók között, akik nem bírják elviselni a vigyorgó fogukat vicsorító múmiák látványát. Ők általában verítékező homlokkal, sietve hagyják el a termet.

Négy héttel a beszélgetésünk után Dr. Gamal Mehrez meghalt. Ötvenkét éves volt. Az orvosok keringési elégtelenséget állapítottak meg.

De ami Gamal Mehrez halálában a legkülönösebb volt, az a következő. Ő, aki néhány héttel korábban még kétségbe vonta a fáraók átkának hatásosságát, éppen azon a napon hunyt el, amikor kairói, Mariette utcai múzeumában munkások jelentek meg óriási faládákkal felszerelve, hogy Tutanhamon fáraó ékszereit és aranyból készült maszkját becsomagolják. A többi mint háromezer-háromszáz évvel ezelőtt élt fáraó ékszereit és a huszonöt font súlyú halotti maszkot (melynek biztosítási értéke 168 millió márka) a Royal Air Force két vadászpilótája szállította Londonba. Ott a múkincsek a Tutanhamon-sír felfedezésének (ami egyébként két angol, Howard Carter és Lord Carnarvon érdeme) ötvenedik évfordulójára rendezett kiállításon vettek részt.

Tutanhamon a kulcsfigurája annak az átoknak, amely eddig legalább három tucat tudósnak került az életébe. Ez a fáraó, aki - i.e. 1358-tól 1349-ig *(más források*

szerint 1347-1339. A szerk.) - alig kilenc évet uralkodott, történelmi szempontból nem túlságosan érdekes. Jelentőségét sírjának kései felfedezése adja, amelyet a többi fáraó sírjával ellentétben nem fosztottak ki, valamint az a körülmény, hogy a feltárás után bekövetkező szokatlan halálesetek nyomán immár a tudósokat is foglalkoztatni kezdte a fáraók átka.

A régészek egyike-másika ugyanis már Tutanhamon kihantolása előtt is rejtélyes módon halálozott el. Ezeket az eseteket azonban sorsszerű véletleneknek tekintették. Egészen 1923. április 6-ig, Lord Carnarvon titokzatos haláláig.

Hogy megmagyarázhassuk, mi indít egy angol lordot arra, hogy múmiák és elásott kincsek után kutasson, kissé részletesebben kell foglalkoznunk Carnarvon earl-jének személyiségével.

Carnarvon 1866-ban született a régi szép idők kedélyes Angliájában. Életének első éveit Highclere-ben, szülei vidéki birtokán töltötte. Elemi iskolai tanulmányait egy magántanárnál végezte, majd, ahogyan egy ifjú lordhoz illik, Etonba vezetett az útja. Cambridge-ben a Trinity College-ben a lovassport terén nyújtott kiemelkedő teljesítményeivel tűnt ki, valamint egy kígyóval, amelyet egy egész szemeszteren át az íróasztalában őrzött.

Apja halála után huszonhárom évesen vette át az óriási családi vagyont. Ekkortól kezdve úgy élt, mint egy playboy - nem a nőket illetően, hanem az élet egyéb örömeit tekintve.

Az autóbaleset

Lord Carnarvon az autósport úttörőjének számított. Franciaországban már több automobilja volt, amikor Angliában még nem is engedélyezték azok használatát. Vajon ki gondolta volna, hogy éppen az autók iránti szenvedélye miatt lesz majd kincskereső, fedezi fel Tutanhamon sírját és válik végül a hírhedt átok áldozatává.

Lady Burghclere, Lord Carnarvon nővére a következőkről tesz említést:

Egy németországi utazás alkalmával történt. Carnarvon és hűséges sofőrje, Edward Trotman, aki több, mint huszonnyolc esztendeje minden utazására elkísérte őt, egy hosszú, néptelen országúton száguldottak. A nyílegyenes út végtelen erdőségeken át vezetett Bad Schwalbachba, ahol Lady Carnarvon várta a férjét.

Mind előttük, mind mögöttük a messzi távolba vesző terület el az út, amikor egy kis emelkedőre érve olyan meredek lejtővel találták szembe magukat, amelyet csak mintegy tizenöt méternyi távolságból lehetett észrevenni. Ezenkívül a lejtő alján két ökrök vontatta szekér zárta el az utat.

Azt remélve, hogy elférnek mellettük, Carnarvon a padkára hajtott. Eközben azonban egy kőrakás került eléjük; két gumiabroncs kidurrant, az autó felborult és Carnarvonra zuhant, Trotman pedig néhány métert repülve ért földet...

A kétségbeesés erejével Trotmannek sikerült a könnyű autót félrehúzva kiszabadítania gazdáját, aki elveszítette az eszméletét és megállt a szíve.

Az ökrösszekerek vétkes vezetői elmenekültek, de az egyik mezőn Trotman meglátott két munkást, kezükben egy vizeskannával. Hosszabb magyarázkodás nélkül megragadta a kannát és a vizet Lord Carnarvon arcába locsolta, akinek erre ismét beindult a szívműködése.

Eddig tart Lady Burghclere beszámolója a balesetről, amelynek során Lord Carnarvon agyrázkódást szenvedett. Átmenetileg elvesztette a látását, az arca a felismerhetetlenségig megduzzadt, egyik csuklója eltört, valamint súlyos égési sérülései is voltak.

Az autóbolond lordot többször megoperálták, de az egészsége sosem állt helyre teljesen. Légzési nehézséggel küszködött, különösen a párás angliai telek idején.

1903-ban első ízben töltötte a telet Egyiptomban. Ott szinte sohasem emelkedik a páratartalom negyven százalék fölé; ideális éghajlat tehát a lábadozó számára. Carnarvon ettől kezdve minden telet a Nílus partján töltött és művészetkedvelő ember lévén egyre nagyobb érdeklődést mutatott a régészet iránt.

A harmadik egyiptomi tél idején már ásatásokat végzett. Tegyük hozzá, a legcsekélyebb eredmény nélkül. Ezért aztán Sir Gaston Masperotól, egy kairói múzeum igazgatójától kért tanácsot, aki egy angol régészhez, Howard Carterhez irányította őt. Carter nagy szakmai tudással és jókora adag idealizmussal rendelkezett, ám annál kevesebb pénzzel.

1890 óta dolgozott Egyiptomban. Az amerikai Theodore Davis megbízásából az ókori részleg vezetőjeként már két sírt fedezett fel a Királyok völgyében, Luxortól nyugatra.

Howard Carter és Lord Carnarvon hét évig kutattak elásott kincsek után. Mindazt, amit 1912-ig a kövek között találtak, nagy ünnepélyességgel és büszkeséggel hozták nyilvánosságra *Five Years Explorations at Theben* (Öt év kutatómunka Thébában) című könyvükben. A munkálatok azonban tovább folytatódtak.

Carter véleménye szerint még egy elfelejtett fáraósírnak kellett lennie valahol a völgyben. A feltételezése nem volt alaptalan. Theodore Davis ugyanis egy sziklarepedésben rábukkant egy agyagedényre, amelyen Tutanhamon hieroglifái voltak olvashatók. Ezen kívül egy aknasírt is felfedezett, benne egy faládát, s az abban talált aranylemezek egyúttal Tutanhamon nevét viselték.

Davis mindebből arra következtetett, hogy meglelte Tutanhamon sírját. Egyedül Carter kételkedett benne. Később nagyon is helyesnek bizonyult nézete szerint képtelenség, hogy a XVIII. dinasztia egyik királyát ilyen szerény földsírhoz temették volna. Hiszen a Középbirodalom uralkodóinak mind óriási sziklatemplom szolgált végső nyughelyül. Így semmi sem indokolta, hogy Tutanhamont ilyen szegényes sírban földeljék el.

Ami azonban végérvényesen meggyőzte Cartert az igazáról, az Theodore Davis egy újabb lelete volt. Davis ugyanis egy sziklába vájt rejtékhelyen talált néhány, cserepekkel és vászonkötegekkel teli agyagedényt, amelyeket felületesen megvizsgálva érdektelennek ítélte.

Csak a New York-i Metropolitan Museum of Artban megejtett alaposabb vizsgálat fedte fel, hogy az edények tartalma nem más, mint Tutanhamon nevét és - mint később kiderült - halálának évszámát viselő pecsétek és szövetek. Carter szerint ezeket Tutanhamon temetési szertartásánál használhatták. De vajon hol lehet a sír?

Az évszázad régészeti felfedezése

Az amerikai Theodore Davis ott ásott, ahol Carter számításai szerint a sírnak lennie kellett. 1902-ben kapta meg az engedélyt az egyiptomi kormánytól, bár hivatalos helyen nem sokat vártak az ásatásaitól.

Giovanni Belzoni ugyanis ezen a helyen már 1820-ban beszüntette a munkálatait, mert meggyőződése szerint nem számíthatott semmiféle sikerre. Amikor Davis 1914 júliusában szintén feladta, ugyanerre a véleményre jutott. Az ásatási koncesszió ekkor Howard Carteré és Lord Carnarvoné lett.

Természetesen azonnal munkához akartak látni. Csakhogy közben kitört az első világháború. Végül további három évbe telt, mire kezdetét vette a nagy kaland a Királyok Völgyében.

Mindaddig egyetlen feljegyzés sem készült arról, hogy ki, mikor, hol és mi után kutatott. Howard Carter ösztönére hagyatkozva azt javasolta, keressék a sírt a II. Ramszesz, Merneptah és VI. Ramszesz fáraók sírjai által meghatározott háromszögben.

Az egész tél a korábbi ásatások során itt felhalmozódott hatalmas törmelékmenyiség elszállításával telt el. Közvetlenül VI. Ramszesz sírjának lábánál Carter ókori sírépítő munkások kunyhóinak kőalapzatára bukkant. Ez az alap nagy kovákövekből állt. A kovákö-építmények eddig minden esetben csalhatatlanul jelezték, hogy valahol a közelben sír található.

1920-ig a kijelölt háromszög teljes területét átvizsgálták, kivéve azt a helyet, ahol a kunyhók alapzatát megtalálták. Carnarvon és Carter érdeklődése egy oldalsó völgy felé fordult, ahol azonban nem tettek jelentősebb felfedezést. Hat esztendőn át kerestek valamit, amiről azt sem tudták, létezik-e egyáltalán. Hat évekig kutattak, miközben napról napra kétségek gyötörték őket, hogy érdemes-e folytatni a vállalkozást. Valami azonban mindig tovább és tovább hajtotta őket. Aztán egyszer csak megtörtént; az egész mindössze öt nap alatt.

1922. október 28. Howard Carter Lord Carnarvon nélkül érkezik Luxorba. Segédmunkásokat toboroz az ásatásokra.

1922. november 1. Carter újabb ásatásba kezd a Királyok Völgyében. VI. Ramszesz sírjának északkeleti sarkától halad déli irányban. Az ásatás pontosan a kunyhók kovákö-alapzatán keresztül vezet.

1922. november 4. Carter, mint minden reggel, ösvérháton érkezik az ásatás színhelyére. A szokatlan csend meglepi. A munkások vezetője, Rais Ahmed Gurgar izgatottan szalad elébe: „Sír, az első kunyhó alapja alatt egy kőlépcsőt találtunk!”

1922. november 5. Délután már négy lépcsőfok látható. Semmi kétség: egy sziklasírba vezetnek. De vajon mit rejthet? Egy fáraót? Vagy talán már üres? Kirabolták? Estére már tizenkét lépcsőfok látszik. Utána egy lepecsételt kőajtó bukkan elő. A pecséteken egy sakál (*Anubisz isten. A szerk.*) és kilenc stilizált fogoly látható. A Holtak Városának pecsétje.

Úgy tűnik, a sírt még nem fosztották ki.

1922. november 6. Howard Carter Luxorból a következő sürgönyt küldi támogatójának, Lord Carnarvonnak: „Végre nagyszerű felfedezés a völgyben - pompás sír és pecsétekkel - érkezéséig mindent visszatemettem - gratulálok.”

1922. november 8. Lord Carnarvon rövid időn belül két telegramot is küld: „Jövök, amint lehet, hamarosan.” Később: „20-án érkezem Alexandriába.”

1922. november 23. Lord Carnarvon megérkezik Luxorba. Elkíséri őt leánya, Lady Evelyn Herbert is.

1922. november 24. A sír bejáratát ismét szabaddá teszik.

1922. november 25. A pecséteket lefényképezik és feltörik. Egy ferdén lefelé vezető folyosó tűnik fel. Az alját borító törmelék között pecsétzárak és törött alabástrom edények hevernek. Úgy látszik, mégis betörték a sírba és újra lepecsételték.

1922. november 26. Tíz méterrel az első után a régészek újabb ajtóhoz érnek. A Halottak Városának pecsétjei mellett olyanokat is találnak, amelyeken Tutanhamon neve ismerhető fel.

Az utolsó néhány óra izgalmairól Howard Carter *Tutanhamon - egy egyiptomi királysír* című könyvében számol be.

Lassan, számunkra legalábbis úgy tűnt, kétségbeejtően lassan sikerül csak a folyosóról kihordani kőtörmelék-maradékokat, amelyek eltorlaszolták az ajtó alsó szélét. Végül elérkezett a döntő pillanat. Remegő kézzel apró rést ütöttem a bal felső sarokban, majd egy vasrudat vezettem át rajta. Az, hogy a rudat teljesen be tudtam tolni, valamint a sötétség arra utalt, hogy az ajtó mögötti helyiség üres lehet.

Az esetleges mérges gázok miatt lángpróbát végeztünk, azután kiszélesítettem a nyílást és egy gyertya fényében belestem. Lord Carnarvon, Lady Evelyn és Callender (a munkálatok egyik irányítója) mellett álltak, kíváncsian várva az ítéletet. Először semmit sem láttam, mert a kamrából kiáramló forró levegőtől imbolyogni kezdett a gyertya lángja. De amint a szemem hozzászokott a fényhez, hamarosan különböző részletek tárultak fel a benti homályban: különös állatok, szobrok és arany - csillogóan fényes arany mindenütt. A többiek számára mindez örökkévalóságnak tűnhetett, mert egyszerűen elnémultam az ámulattól.

Lord Carnarvon törte meg a csendet, nem bírván tovább a feszültséget. - Lát valamit, Carter? - suttogta izgatottan.

- Igen - felelte az, - csodálatos dolgokat.

Háromezer-háromszáz év óta nem látta emberi szem mindazt, amit Carter akkor a remegő fényben. Ez volt a legszebb és legértékesebb lelet, amit a régészek valaha is feltártak. Egy lótusz formájú, átlátszó alabástrom kupa, tőle balra több, arany és üvegberakással díszített kocsi. Mögöttük egy tágra nyílt szemmel néző királyszobor, aranyból készült ágyak, fekete ládák és egy arany trónszék. Koporsónak, múmiának semmi nyoma. Ez ugyanis csupán az előkamrája volt a mesés kincsekkel megrakott labirintusnak.

Carter és Carnarvon egyetértettek abban, hogy ez a világtörténelem legszenzációsabb lelete. Mindezt akkor mondták, amikor még nem is sejtették, mi vár rájuk a sír többi helyiségében.

A nyílást elzárták. Carter lelkiismeretes tudósként részletesen előkészítette a sír feltárását. Első intézkedéseinek egyike volt, hogy egy vasrácsos ajtót hozatott Kairóból. Callender egy csapattal éjjel-nappal őrizte a sírt. Carter végül ezt sem találta elég biztonságosnak, ezért újból betemetette a bejáratot.

Lord Carnarvon és Lady Evelyn december 4-én Angliába utaztak, hogy magánjellegű kötelezettségeiknek eleget tegyenek. Február elején visszatértek a helyszínre. Időközben Howard Carter sem télenkedett.

A végzetes felfedezés

Carter valamennyi rendelkezésre álló szakértőt maga köré gyűjtötte: Harry Burtont, a fotográfust, Hallt és Hausert, a két rajzoló, Arthur C. Mace-t, a New York-i Metropolitan Museum tudósát, aki a Lisht melletti piramisok feltárását irányította. Megérkezett továbbá Dr. Alan Gardiner professzor írásszakértő, Prof. Dr. Breasted pecsétszakértő, valamint a kairói állami Nemzeti Múzeum vegytani osztályának igazgatója, Alfred Lucas.

Elsőként a sír előcsarnokának a falát törték át, majd átvizsgálták az értékes tárgyakkal telerakott 8x3,60 m² -es helyiséget. Amint már a pecsétek szemrevételezésénél kiderült, ezt a sírt sem kímélték meg a fosztogatók, de mivel csak egy szűk járatot törtek maguknak a kincseskamrába, csupán a kisebb tárgyakat tudták elrabolni. Később az is bebizonyosodott, hogy mindez nem sokkal a fáraó temetése után történt. Ezzel magyarázható az is, hogy a rablók - tettük felfedezésétől tartva - újra lepecsételték a sírt.

A Nílus nyugati partján, Luxor mellett tett szenzációs régészeti felfedezést természetesen nem lehetett titokban tartani. A *London Times* megszerezte az ásatás vezetőitől a tudósítások kizárólagos jogát. Az egész világ a fantasztikus kincsekről beszélt. Három különböző hatóság egymástól független csapatai örködtek a sír körül éjjel-nappal. Mert - amint kiszivárgott - a feltárás még az elején tart. Howard Carter megjegyzi: „Mire az előcsarnokkal elkészültünk, az idegeink rémes állapotban voltak, nem beszélve a hangulatunkról.”

Az előcsarnokban talált tárgyakat eredeti helyükön lefényképezték, lerajzolták és előkészítették a konzerválásra. Egy másik, már korábban üresen felfedezett királysírban laboratóriumot rendeztek be. Közben folyamatosan érkeztek a levelek és a táviratok. Ezekben az emberek tanácsokat adtak a konzerváláshoz, ajándékokat kértek („Mindössze pár homokszemért is hálás lennék”) , jókívánásaikat küldték vagy felajánlották a segítségüket.

Az ásatáson dolgozók, legalábbis a tudósok között még egy másik okból is egyre nőtt a feszültség. Ezt egy jelentéktelennek tűnő cserépdarab váltotta ki, amelyet Carter az előcsarnokban talált. Először a rendnek megfelelően katalogizálták, de néhány nap múlva, miután Alan Gardiner megfejtette a rajta olvasható hieroglifákat, mégis kihúzták a listáról.

A felirat így hangzott:

A halál szárnyaival lesújt arra, aki a fáraó nyugalmaát megzavarja.

Helytelen volna azt állítani, hogy Carter, Gardiner vagy bármelyik másik tudós megijedt volna ettől az átoktól. Sokkal inkább tartottak attól, hogy az ásatásokon dolgozó egyiptomi munkások között terjed el valamiféle rémtörténet. Márpedig rá voltak utalva az egyiptomi segítőkre.

Így történt, hogy a cserépdarab eltűnt a jegyzőkönyvekből és a katalógusokból, de nem tűnt el az emberek emlékezetéből. Sokan sok helyütt megemlékeztek, de mivel nem készült róla fénykép, elveszettnek tekintették. Jellemző módon az átok - más formában - másodszor is felbukkant. Mégpedig egy mágikus alak hátulján, ahol ez a szöveg áll: „Én vagyok, aki a sírrablókat kiűzi a sivatag tüzevel. Én vagyok, aki Tutanhamon sírját őrzi.”

Ez az alak a sír fő helyiségében állt. Amikor azt is kiürítették, többé nem kellett tartaniuk az egyiptomi munkások nyugtalankodásától. Elérték a céljukat.

Átkok, melyek a Bibliánál is régebbiek

Az ókori Egyiptomban más keleti kultúrákkal szemben összehasonlíthatatlanul ritkán fordulnak elő átkok. Ha az Ótestamentum sémi eredetű mindenki által mindenkire alkalmazott átkaira gondolunk, szembeötlő a jellemző különbség az egyiptomiakhoz képest: ezekben ugyanis az átkozódó vagy az elátkozó mindig maga a fáraó. Ő törvényesen mondja ki az átkait, míg a zsidóknál Isten vagy a király káromlása tiltott volt és szigorú büntetés járt érte, nem ritkán halál.

Ekképpen szól például I. Thotmesz lánya, Hatsepszut trónfoglalása alkalmából mondott beszédében: „Aki gonoszat szól, úgymint ‘átok őfelségére’, halállal lakol.” A III. Ramszesz elleni hárem-összeesküvés perirataiból kiderül, hogy a vádlottakat a per kezdete előtt megátkozták, hogy ily módon kivonják őket az isteni védelem alól és az istenek ellenségeivé tegyék őket. Ide tartozik az az óegyiptomi kiközösítési szertartás is, amelynek során a kiátkozandó egyén nevét belekarcolták egy agyagedénybe, amelyet azután széttörtek.

A Tutanhamon sírjából eltűnt darabhoz hasonló agyagtáblák az átkok szerzőiként isteneket is felsorolnak: Ozirisz-Szokarisz, a nagy istent, Abydos után, Íziszt, a nagy istennőt...

Amikor Engelbach, az egyiptomi Ókori Hivatal főtisztviselője Medum piramisának közelében felfedezett egy sírt, az előcsarnokban egy átkot hordozó agyagtáblát talált a következő szöveggel: „A halott szelleme kicsavarja a sírrabló nyakát, akár egy libáét.”

Noha a táblán a „halott szelleméről” esik szó, Engelbach két tetemet talált a sírban. Az egyik mumifikálva volt, a másik nem. A második az átkok áldozata volt, egy sírrabló, akit a boltozat egyik köve csapott agyon éppen abban a pillanatban, amikor a múmia ékszereit el akarta rabolni.

Vajon véletlen vagy szándékosan megépített csapda? A válaszhoz tudni kell, hogy az egyiptomiak rendkívül vallásos nép volt, mélyen hittek a szellemekben és a csodákban. Aki ismerte a Nílus áradásának idejét, az az egyszerű emberek szemében nem tudós volt, hanem isten. És mert a fáraókat bölcsék vették körül, ők is elsőként tudták, mikorra várható az áradás.

De minél szélesebb körben terjedt el a tudomány, minél ismertebbé vált a naptár az alsó néprétegek között is, minél többet hallottak az egyiptomiak a matematikáról, a geometriáról, az asztronómiáról és látták a mesterséges öntözést, annál jobban eltávolodtak a régi sokistenhitüktől. Már az Óbirodalom vége táján, amikor Dzsószer, Kheopsz és Teti személyében még emberfeletti lények uralkodtak, megkezdődött a királyok „emberré válása”, mígnem végleg eltűntek az istenek az arany trónszékből.

Így tehát nem csoda, hogy a felvilágosult egyiptomiak bár hittek a halál utáni életben, annál kevésbé hittek halottaik mindenhatóságában. Ennélfogva az is érthetővé válik, hogy a papok és a varázslók az egykor rettegett átkok hatását koruk technikai tudásával igyekeztek megerősíteni.

Ha tehát egy múmia megérintésekor a sír tetejéről kövek zuhannak le, az korántsem pusztán véletlen, hanem ügyes műszaki megoldás, amely egyben egyszerű

és hathatós módszer is a kincsekkel együtt eltemetett személyek nyugalmanak biztosítására.

Az, hogy az egyiptomiak a fáraók örök békéje érdekében sokkal nagyobb erőfeszítéseket tettek, mint a közönséges emberek esetében, magától értetődő. Az átlagos halandókkal ellentétben ugyanis a fáraók már életükben gondoskodhattak arról, hogy haláluk után a testüket minden létező világi pompával körülvéve őrizték meg a túlvilág számára. Az pedig, hogy a fáraók átka éppen annak a fáraónak az esetében bizonyult a leghatásosabbnak, aki a legkevesebbet tette örökös nyugalmaért, egyszerűen megmagyarázható: Tutanhamon eltemetése a papok és a varázslók feladata volt. Tutanhamon ugyanis tizenhárman évesen halt meg. Erőszakos halállal.

Húsz közül tizenhárman meghalnak

Mindez azonban még nem volt ismert, amikor Howard Carter és Lord Carnarvon 1923. február 17-én hozzáláttak a Tutanhamon-sír fő helyiségének felnyitásához.

A húsztagú munkacsoportból, amely azon a forró februári napon délután 14 óra körül a sírba vezető folyosón összegyűlt, még senki nem tudta, hogy a helyiségben ott lesz-e egyáltalán a fáraó múmiája. Ugyanígy egyikőjük sem sejtette, hogy tizenhárman közülük rövidesen meghalnak.

Howard Carter a következőket írja a jegyzőkönyvében:

A megállapodás szerint 2 órakor találkoztak a sír előtt mindazok, akik jelen lehettek az ünnepélyes alkalomkor. Közöttük volt Lord Carnarvon, Lady Evelyn Herbert, a közmunkaügyi miniszter, Abd el Halim Pasha Suoiman öxelenciája, az Ókori Hivatal főigazgatója, Lacau, Sir William Garstin, Sir Charles Tust, a New York-i Metropolitan Museum egyiptomi részlegének vezetője, Lythgoe, Breasted professzor, Dr. Alan Gardiner, Winlock, Mervin Herbert, Richard Bethell, az Ókori Hivatal főtisztviselője, Engelbach, az ókori Hivatal három egyiptomi tisztviselője, a kormányajtó képviselője, valamint a munkacsoportunk tagjai - összesen mintegy húsz személy.

Carter mindössze tizenhárom embert említ a felsorolásában, ez a hiányosság azonban megbocsátható - tekintetbe véve ezen emlékezetes nap előtti és utáni eseményeket. A Carter által említett egyiptomi tisztviselők között volt Bey Fehmy tartományi kormányzó és az egyiptomi hadsereg főparancsnoka, Sir Lee Stack Sirdah. A régészek stábjához tartozott három asszisztens, Astor, Bruére és Callender, továbbá két tudós, Alfred Lucas és Arthur Mace.

A közelgő nagy eseményt várva az előcsarnokban székeket állítottak fel. A fő helyiség bejáratánál álló két életnagyságú szobrot deszkákkal borították be. A kamrába elektromos áramot vezettek, ez szolgáltatta a fényt. A kőajtó előtt egy emelvény állt, amelyen Carnarvon és Mace felváltva vették el Cartertől a köveket, amelyeket ő kalapácsa és vésője segítségével bontott ki a falból.

Miután Carter gyermekfej nagyságú lyukat ütött a falon, egy lámpával bevilágított a sötétbe. Aranyló csillogás fénylett odabentről. Egy aranyból épült fal, ameddig a szeme ellátott.

A további munkák előtt egy matracot dugtak át a résen és az aranyfal elé helyezték, hogy a földre hulló kövek kárt ne tegyenek benne. Amikor Carter a

köveket egyenként kiemelve a falból két óra múlva végre elérte a talaj szintjét, meg kellett szakítani a munkát. A régészek egy nyaklánc szétgurult gyöngyeit szedték össze, amelyet nyilván sírrablók szakítottak el és hagytak ott.

Amikor a nyílás már annyira kiszélesedett, hogy egy ember átfért rajta, feltárult az üreg tartalma. A boltozatos teremben egy 5x3,30 m-es, 2,73 m magas arany láda állt, amely a helyiség négy oldala mentén csupán 65 cm széles sávot hagyott. Ez a szoba valamivel mélyebben helyezkedett el, mint a bejárat.

Howard Carter ezen a napon sötét öltönyt viselt; a zakóját már a falbontás megkezdése előtt levetette. Most bemászott a sírkamrába. Őt követte Lord Carnarvon és Lacau.

A három férfi egy lámpával felszerelve tapogatózott a sziklafal és az aranyláda közötti szűk folyosón. Óvatosan lépdelve tették a lábukat egymás után, mindvégig számolva azzal a lehetőséggel, hogy egy verembe esnek. A Királyok Völgyében talált fáraósírokban ugyanis nem volt ritka az efféle csapda.

A láda egyik rövidebb oldalán Carter felfedezett két pecsét nélküli szárnyas ajtót. Az eddigi tapasztalatok szerint tehát a sírrablók ezt a ládát is feltörték. A férfiak óvatosan kinyitották az ajtókat. Azok könnyedén és hangtalanul engedelmessé váltak, mintha csak nemrég készültek volna.

A ládában egy újabb ládát találtak. Ugyanolyan zár volt rajta, mint a másikon. Ennek láttán azonban a régészek kővé dermedtek: a pecsétek sértetlenek voltak. Egyértelmű, hogy a rablók nem jutottak tovább. Amit ez az ajtó rejt mag mögött, azt még soha senki nem látta a fáraó halála óta.

- Azt hiszem - írja Carter a feljegyzéseiben - ebben a pillanatban egyáltalán nem kívántuk feltörni a pecséteket, mert már az ajtó nyitásakor is betolakodóknak éreztük magunkat... Képzeletünkben láttuk az egymás után következő ládák ajtait megnyílni, mígnem a legbelsőből végül előkerül maga a fáraó. Gondosan és a lehető leghalkabban becsuktuk a nagy szárnyas ajtót...

Ezek nem a józan gondolkodású tudós szavai, hanem egy olyan emberé, aki a világtörténelem egy darabjának közvetlen tanúja és felfedezője lehetett.

A fáraó kihantolásának előkészületei meglehetősen bonyolultan alakultak. A sziklasír bejáratát ismét betemették. Lord Carnarvon visszautazott Kairóba, ahol a Hotel Continentalban foglalt magának lakosztályt az ásatások idejére.

Lord Carnarvon halála

Április elején Carter arról értesült Luxorban, hogy Lord Carnarvon megbetegedett. Ő azonban nem fordított a hírré a kelleténél nagyobb figyelmet. Csak miután újabb táviratot kapott („Lord Carnarvon súlyos beteg. Magas láza van!”), akkor utazott Kairóba.

A további eseményekről Lord Carnarvon fia tudósít, aki ma is a család székhelyén, Highclere-ben lakik. A természetes, széles vállú, öntudatos férfiú, aki Carnarvon earljei sorában a hatodik, így nyilatkozik: - Yes, it's quite a story. - Valóban, szörnyűsége történet.

Mialatt az apja Tutanhamon sírját tárta fel, az ifjú lord az indiai alkirályságban volt éppen úton. Apja megbetegedéséről értesülve az első hajóval Egyiptomba utazott.

A betegség különös módon kezdődött. - Rémesen érzem magam - állapította meg az ötvenhét esztendő lord egy reggeli közben. Ekkor már negyven fokos láz kínozza. Ezt később erős hidegrázás követte. Másnap már jobban volt. Aztán visszatért a magas láz. És ez így ment tizenkét napon át. Az orvosok észrevették, hogy Lord Carnarvon borotválkozás közben megsértette magát. A pengével megvágott egy szúnyogcsípést. Ez azonban, vélték az orvosok, aligha okozhatja a hosszan tartó lázat.

Az ifjú Lord Carnarvon így emlékszik vissza: - Kairóban megérkezve azonnal a Hotel Continentalba mentem. Apám eszméletlenül feküdt. Howard Carter is ott volt. És Lady Almina, az anyám. Éjszaka, tíz perccel két óra előtt felébresztettek. A nővér jött be és közölte, hogy apám meghalt. Anyám mellette volt. Ő fogta le a szemét. Amikor beléptem a szobába, egyszerre minden fény kialudt. Gyertyákat gyújtottunk. Három perc múlva a fények ismét kigyúltak. Megfogtam apám kezét és imádkoztam.

Carnarvon nővére, Lady Burghclere arról számol be, hogy fivére lázalmában Tutanhamonról fantáziált. Visszaemlékezéseiben ezt írja: „Utolsó szavai ezek voltak: >Hallottam a hívását és követem őt.<„

Carnarvon fia így folytatja: - Az egész Kairót érintő áramszünetre nincs magyarázat. Az elektromos művek sem a hirtelen áramkimaradásra, sem a fények hirtelen visszatértére nem tudott természetes magyarázatot adni.

Majd később: - Apám helyi idő szerint nem sokkal két óra előtt hunyt el. Amint később hallottam, itt Highclere-ben londoni idő szerint reggel négy óra előtt, tehát gyakorlatilag ugyanakkor valami különös történt. Foxterrier szukánk, apám kedvence, amely 1919-ben egy baleset során elvesztette bal mellső lábát, hirtelen vonyítani kezdett, hátsó lábaira ágaskodott, majd holtan esett össze.

A tudósok és rövidebb később az újságok is ekkor beszéltek első ízben a fáraók átkáról; a megtalált, de azután eltűnt agyagtábláról, amely az átkot tartalmazta. A pánik azonban akkor tört ki, amikor a Tutanhamon-sír feltárásával kapcsolatban két másik ember is életét veszítette.

Egyikjük Arthur C. Mace, az amerikai régész, aki segített Carternek a sír megnyitásában. Ő távolította el a sírkamra falának utolsó darabját. Carnarvon halála után Mace egyre nagyobb fáradtságról panaszkodott; végül mély ájulatba esett, amit az orvosok nem tudtak diagnosztizálni, majd ugyanabban a szállodában halt meg, mint Lord Carnarvon.

Carnarvon halálhírére a lord egy régi barátja, George Jay-Gould, az amerikai milliárdos is Egyiptomba érkezett. Jay-Gould Kairóból Luxorba utazott, hogy ott Carter megmutassa neki a szenzációs felfedezést, a királysírt. Másnap reggel az amerikaiat heves láz döntötte ágyának. Este már nem élt. Az orvosok, akik eddig semmilyen diagnózist nem állítottak fel, Jay-Gould hirtelen halálának okaként - jobb ötlet híján - bubópestist állapítottak meg.

A rejtélyes halálesetek sora azonban folytatódott. Miközben Carter tovább végezte archeológiai kutatásait a sírban, egy brit gyáros, Joel Woolf Jay-Gould halálához hasonló körülmények között veszítette életét. A sír megtekintése után hajóval hazafelé tartott Angliába, amikor lázrohamok közepette meghalt.

Archibald Douglas Reed röntgenológus 1924-ben hunyt el. Ő vágta szét a fáraó múmiáját borító szalagokat és világította át a tetemet elsőként. Rövidebb később

furcsa gyengeségi rohamok kezdtek gyötörni. Angliába megérkezve hamarosan ő is meghalt.

Rejtély az i. e. II. évezredből

Néhány év alatt huszonketten haltak meg idő előtt vagy megmagyarázhatatlan okból azok közül, akiknek valami közük volt a fáraó sírjához vagy a Tutanhamonnal kapcsolatos tudományos vizsgálatokhoz. Tizenhárman közülük jelen voltak a sír felnyitásánál.

Ők Alan Gardiner professzor, Prof. Dr. Breasted Winlock, Foucart és La Fleur professzorok, Garry Davies, Harkness és Douglas Derry régészek, Astor és Callender asszisztensek.

1929-ben meghal Lord Carnarvon felesége, Lady Almina, állítólag egy rovarcsípés következtében. Ugyanebben az évben veszíti életét Howard Carter titkára, Richard Bethell is. Az ő halálának körülményei a leghátborzongatóbbak valamennyi eset közül. Egy reggel Bethellt holtan találják az ágyában: keringési elégtelenség. Amikor hetvennyolc esztendőes édesapja, Lord Westbury értesült a fia haláláról, kiveti magát londoni házának hetedik emeletéről. A földi maradványait szállító halottaskocsi a temető felé tartva az úton elüt egy kislányt.

„A halál szárnyaival lesújt arra, aki a fáraó nyugalmaát megzavarja.” - Ugyan mi rendkívüli van ebben az átokban? Vajon képes lehet egy ember vagy bármilyen istenített lény pusztán az akaratával befolyásolni, sőt elvenni mások életét? Vagy léteznek erre a célra valamilyen, mélyen vallásos mágusok és tehetséges tudósok által felfedezett, de az idők során feledésbe merült módszerek?

Netán hatásukat évezredekken át megőrző mérgekről lehet szó, amelyekkel a halhatatlannak tűnő fáraók védték kibebezett és bearanyozott testüket az emberek érintésétől?

Esetleg ritka vegyi elemek, fémek sugárzásai óvják ezeket a félisteneket palotaként berendezett sziklasírjaikban? Vagy a tömegesen előforduló, senki által nem vitatott rejtélyes halálesetek valóban csak a szintiszta véletlen játéka?

A halál és a véletlen

A korábbiakban említett esetek magyarázata kétféleképpen képzelhető el. Az egyik mód a vak fatalizmus, a végzet feltétlen elfogadása. A másik, kétségtelenül bonyolultabb módszer az, hogy hipotéziseket állítunk fel azokról a jelenségekről, amelyek olyannyira szokatlanok, hogy nem találunk rájuk tudományos magyarázatot. Mi számos tudóshoz hasonlóan az utóbbi mellett foglalunk állást.

Amit az emberek közönségesen csak véletlennek neveznek, az a tudomány nyelvén „koincidencia”. Főként a parapszichológusok foglalkoznak koincidenciákkal. A svájci pszichológus, Jung, aki egyike volt azoknak, akik elsőként vizsgálták a tudomány szemszögéből az érzékelésen és a tapasztalaton kívüli jelenségeket, így fogalmaz. *A tudattalan dinamikája* című művében:

Gyakran kerültem kapcsolatba a kérdéses jelenségekkel és meggyőződhettem róla, mit jelentenek az ember belső tapasztalata számára. Többnyire olyan dolgokról van szó, amelyekről nem beszélünk mások előtt, nehogy meggondolatlan gúny tárgyává váljunk.

A véletlen kutatói közül kiemelkedik az osztrák biológus, Paul Kammerer, aki 1919-ben publikálta legjelentősebb munkáját *A sorozat törvénye* címmel. Több, mint egy évtizeden át vizsgálta a véletlen és a halál törvényszerűségeit. 1926-ban öngyilkosságot követett el: képtelen volt elviselni annak gyanúját, hogy manipulált egy tudományos kísérletet. A manipuláció - mint később kiderült - „jó barátok” műve volt.

Kammerer honfitársa, Ernst Mally, a grazi egyetem professzora 1938-ban a *Valószínűség és törvény* című művével járult hozzá a természettudomány valószínűségelméleti alátámasztásához. Az amerikai Warren Weaver is ezen a területen munkálkodott. 1964-ben megjelent könyvével (*A szerencse istennője. A véletlen és a valószínűség törvényei*) jókora feltűnést keltett. A legújabb munka ebben a témában Arthur Koestlertől származik. Legutóbbi könyvei egyikében a természettudomány aprólékos pontosságával igyekszik eljutni *A véletlen gyökereiig*.

Noha a mai véletlenkutatás még gyermekcipőben jár, az emberiséget már évezredek óta foglalkoztatja ez a jelenség. Ez egészen az egyiptomiak és a babiloniak asztronómiai ismereteiig nyúlik vissza, akik elsőként ismerték fel a csillagok mozgásának periodicitását és felfedezték, hogy egy csillag pályája és egy-egy ember sorsa között bizonyos kapcsolatok állnak fenn.

Még ha a kutatásaik eleinte sematikusak és pontatlanok voltak is, mindenképpen elismerés illeti az egyiptomiakat az első csillagképnaptár és az égitestek állását megjelölő évkönyvek (efemeridák) elkészítéséért. A Szíriusz vagy ahogy az ókori Egyiptomban nevezték, Szóthisz volt az a csillag, amelynek megjelenése a reggeli égbolton a Nílus áradásának előhírnöke volt. A Szóthisznak ez a felbukkanása eleinte megmagyarázhatatlan véletlennek tűnt az egyiptomiak számára, isteni jelnek. De miután a Szóthisz megjelenését évszázadokon át a Nílus áradása követte, később már nem véletlennek tekintették, hanem ok-okozati összefüggésnek.

A földre vonatkozó megfigyelések ugyancsak ősidők óta olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek közül sokan meg tudunk magyarázni a tudomány eszközeivel, mások azonban mindmáig megoldatlanok.

Már az ókorban ismert volt az a jelenség, amely az akkori emberekből mélységes tiszteletet és bámulatot váltott ki: a hullámok periódusa. Aiszkhülosz és Euripidész is használta már a *trikumia* kifejezést, ami annyit jelent, hármas hullám. Ennek a jelenségnek a tengerek és egyes nagyobb tavak partján lehetünk tanúi; tíz, körülbelül egyforma nagyságú hullám után három, a többinél észrevehetően magasabb érkezik a partra. Ezt a tudásom szerint máig sem teljesen ismert megfigyelést azonban aligha jutna eszébe bárkinek is véletlennek tartani csupán azért, mert nincs rá kielégítő fizikai magyarázat.

A matematikai coincidencia

Ha a véletlent matematikai módszerekkel vizsgáljuk, sokat veszít a kiszámíthatatlanságából. Ha egy pénzértmet feldobunk a levegőbe, az vagy írással, vagy fejjel felfelé fog földet érni. Elméletileg fennáll az a lehetőség is, hogy az érme az élére esik. Ezt az esetet azonban most elvetjük, mert egyfelől rendkívül valószínűtlen, másfelől csak feleslegesen bonyolítaná az alábbi valószínűségszámítást.

Annak az esélye, hogy az érme fejjel érkezik le, egyetlen dobás esetén 1:2. Két dobás a következő eredmények valamelyikét hozná:

fej - fej
 fej - írás
 írás - fej
 írás - írás

Más lehetőség nincs. Ha a kísérletünket három dobásra terjesztjük ki, ezen eredmények várhatók:

fej - fej - fej
 fej - fej - írás
 fej - írás - fej
 fej - írás - írás
 írás - fej - fej
 írás - fej - írás
 írás - írás - fej
 írás - írás - írás

Karl Marbe a filozófia és a pozitív tudomány területén végzett vizsgálataiban, amelyeket *Egyformaság a világban* címmel jelentetett meg, a felsorolás első és utolsó elemét, vagyis a három azonos dobást „tisztá csoportnak” nevezi, a szabálytalan eredményeket pedig „normál” csoportnak. Minél inkább egyforma ugyanis az eredmény, annál közelebb áll a sorozathoz, igaz, ugyanannyival ritkább és valószínűtlenebb is.

Tíz dobást elvégezve elvileg egymás után tíz fejet is kaphatunk. Ha n helyére a lehetséges esetek számát írjuk, akkor azok bekövetkezésének valószínűsége $1:n$. Egy (két oldalú) érme egyszeri feldobásakor tehát 1:2. Több dobás esetén a lehetőségek számát ez a képlet adja meg: 2^n .

Amit az előbb felsoroltunk, ez három dobásnál 2^3 , azaz nyolc különböző lehetőség. Annak az esélye, hogy 28 dobásból mind a 28.szor fejet kapjunk, $1:2^{28}=1:268\ 435\ 456$.

Jóval bonyolultabbá válik a módszer, ha egy esemény kimenetelét kettőnél több lehetőség határozza meg. Warren Weaver beszámol egy esetről, amely 1950. március 1-én történt Beatrice-ben, Nebraska államban.

Ezen az estén a helység kis templomában énekkari próba volt. A kezdete 19 óra 20 percre volt kitűzve. A véletlen azonban úgy hozta, hogy 19 óra 25-kor a tizenöt kórustagból még senki nem érkezett meg. A karvezető pap azért nem, mert a feleségére várt, akinek még ki kellett vasalnia a nagyobbik lánya ruháját, aki szintén a kórusban énekelt. Két nőnek - egymástól függetlenül - úton a templomba elromlott az autója, egy iskolás lány pedig nem készült el időben a házi feladatával. Két másik fiatal lányt annyira lekötött egy hagjáték a rádióban, hogy megfeledeztek a próbáról. Egy anya és a lánya kicsit lepihentek és elaludtak. Egészen egyszerű, mindennapos okok, amelyek oda vezettek, hogy 19 óra 25 perckor senki nem volt a templomban.

Ezeknek a mindennapos okoknak azonban egyszerre megváltozik a jelentőségük: 19 óra 25-kor, tehát az énekkari próba tervezett kezdete után öt perccel ugyanis egy óriási gázrobbanás földig rombolta a beatrice-i templomot. A tizenöt ember késése talán a sors akarata? Sejthettek valamit? Vagy tényleg példa nélküli véletlen, hogy mindannyian életben maradtak?

A véletlent kutató Weaver az eset kapcsán erre a következtetésre jut: 1:1000000 az esélye, hogy a késéseknek mind a tíz oka egyszerre lép fel. Empirikusan jár el és azt mondja: a kórustagok átlagosan minden negyedik próbáról késtek el. De mivel ezúttal minden énekes ugyanazon a napon késett, ennek a valószínűsége (1:4)¹⁰.

A sorsszerű jellemvonások egyezésének okait sok tudós a csillagokban látja. Ez kétségtelenül a legegyszerűbb és a legelterjedtebb teória. Jóllehet eddig már tizenkét ember járt a holdon, annak a földi tevékenységekre és periódusokra gyakorolt hatásai még szinte teljességgel ismeretlenek. Vitathatatlan a hold és a tengerek vízszintjének ingadozása közti kapcsolat, de fogalmunk sincs arról, hogy befolyásolja a hold az emberek életét. Intenzíven kutatják a napfolttevékenység és az éghajlat összefüggéseit is, de a napfolttevékenység hatását a nagy járványok kitörésére vagy nemzetközi konfliktusok kialakulására eddig csak orosz kozmobiológusok igazolták.

Lunacsarszkij és Szemasko hét, tizenegy, harmincöt és nyolcvan éves napciklusokat figyelt meg. Ezen periódusok idején mágneses viharok tönkretesznek az elektromos hálózatokat; a statisztikai vizsgálatok szerint ilyenkor nő a pszichózisok, a közlekedési balesetek, az öngyilkosságok és a „természetes” halálesetek száma.

Halálos ritmusok

Grethe Weiser, német színésznő és férje, Dr. Hermann Schwerin 1970. október 2-án halálos autóbalesetet szenvedtek Felső-Bajorországban. A közkedvelt színésznő tragikus halála azért érdekes számunkra, mert azon a napon mind ő, mind a férje különösen rossz fizikai állapotban voltak. Legalábbis ezt állítják azok a tudósok, akik a bioritmikával foglalkoznak, ezzel a meglepő és sokat vitatott tannal, amely a következő hipotézisekből indul ki:

Az ember születésekor megkezdődik testi, lelki és szellemi erőinek életritmusa. Ezeknek a ritmusoknak az amplitúdói egy-egy csúcsértéket és mélypontot mutatnak, amelyek kihatnak a teljesítőképességünkre és a hangulatunkra. Az életritmust némiképp bonyolítja, hogy mindhárom ritmus időtartama eltérő. Így a fizikai periódus 23 napig tart, a lelki 28 napig, a szellemi pedig 33 napig.

Az ember ennek megfelelően 23 naponként különösen jó testi kondícióban van, 28 naponként rendkívül jó a lelkiállapota és minden 33. napon szellemi képességeinek legjavát nyújtja. A hullámszámából adódik egyidejűleg az is, hogy ugyanabban a ritmusban fizikai, lelki és szellemi mélypont is létezik. A bioritmuskutatók Grethe Weiser és férje balesetét követően a születési adatokból kiszámolták a házaspár életritmus-görbéjét 1970. október 2-ára. A tudósok gyanúja beigazolódott: Grethe Weisert és a férjét éppen egy olyan napon érte a halál, amelyen „véletlenül” mindketten fizikai mélypontban voltak. Véletlen?

Wilhelm Fliesz, berlini orvos bioritmus- elméletei meglehetősen vitatottak, noha éppen szokatlanul sok orvos található a tan követői között. A bioritmika

ellenfelei a pozitív és negatív jelenségeket az autoszugesztio számlájára írják. Eszerint aki tud róla, hogy állítólag lelki mélyponton van, az búskomor lesz azon a napon. Vagy: aki tudatában van szellemi csúcspontjának, annak az adott napon megnő az önbizalma és a szokottnál jobb teljesítményekre lesz képes. Ez azonban felveti a kérdést: Vajon mi a helyzet azoknak az embereknek az életritmusával, akiknek fogalmuk sincs arról, hogy ilyesmi létezik?

A német vadászpilóták számtalan baleseteinek fő oka az emberi mulasztás. 1973 elejéig 156 ilyen sok millió márkás repülőgép zuhant le. 23 szerencsétlenül járt pilóta esetében megvizsgálták a születési dátumukat és az életritmusukat. Az eredmény a baleset napján 13-an voltak bioritmusuk mélypontján.

Taito Kokusai, Japán legnagyobb taxivállalatának tulajdonosa munkakezdés előtt mind a háromezer sofőrjét tájékoztatja bioritmusuk aktuális állásáról. Japánban, ahol a szellemi felismerések tudatosítása ősidőktől fogva előnyt élvez a műszaki tökéletességgel szemben, az sem meglepő, hogy a yikohamai postahivatal ötven motoros táviratkihordója bizonyos napokon vörös vagy sárga zászlócskát akaszt a járművére. A vörös azt jelzi: vigyázat, a vezető mélyponton van. A sárga pedig: vigyázat, a vezető közelgő mélypont előtt áll vagy épp most esett rajta túl.

Svájcban már hasznosították a japán tapasztalatokat. Az autós segélyszolgálatnál figyelembe veszik a vezetők bioritmusát. Az eredmény: a saját hibából eredő balesetek száma harminc százaléka visszaesett. Egy baseli taxivállalat negyven százalékos csökkenést regisztrált, a svájci válogatott edzője, Jack Günthard pedig a nemzetközi versenyeken a tornászcsapatot a sportolók bioritmusára szerint állítja össze.

Ha tehát az egyén életét nem csak a véletlen befolyásolja, akkor ezek a jelenségek annál meglepőbbek, amikor több, egymástól független ember sorsa furcsa módon összekapcsolódik.

Paul Kammerer beszámol egy bécsi fizikaprofesszorról, aki egyik radioaktivitásról szóló előadásán részletekbe menően beszélt Pierre Curie munkásságáról. Ugyanabban az időben Pierre Curie végzetes közlekedési balesetet szenvedett. Ezt eddig véletlennek is tarthatnánk. Az azonban már elgondolkodtató, hogy hasonló esemény ismétlődött meg, amikor ugyanaz a bécsi professzor Ludwig Boltzmann, az osztrák fizikus gázelméletéről tartott előadást. Pontosan ugyanakkor Boltzmann öngyilkos lett.

Az események pusztán véletlen egybeesése így már sokkal kevésbé tűnik valószínűnek. Vajon létezik valamiféle pszichikai vagy parapszichológiai kapcsolat az azonos érzésű, érdeklődésű emberek között? Netán a fáraók átka sem más, mint azonosan érző, azonos irányban kutató személyek azonos gondolatmenetének következménye?

Mi, a huszadik század józan gondolkodású emberei kénytelenek vagyunk beérni azzal, hogy az érzékeinkkel felfogható és az azokon túli jelenségek gyakran olyannyira közel állnak egymáshoz, hogy számunkra fel sem tűnik a különbség és csak akkor nézünk nagyot csodálkozva, ha egy áthatolhatatlan fal előtt találjuk magunkat. A fiziológusok ugyan meg tudják magyarázni, hogy egyesek miért válnak néha átmenetileg süketé és ilyenkor hogyan képesek az ujjuk hegyével hallani, arra azonban nem ismerik a választ, miért támad meg a rák egyes embereket, másokat viszont miért nem.

Tudományos rejtélyek

Olykor egyenesen hihetetlennek tűnik, milyen természettudományos ismeretekkel rendelkeztek már a legősibb kultúrnépek. Hérodotosz pl. leírja, hogy az egyiptomi papok szerint a nap az emberiség történetében már négyszer más égtájon nyugodott le, mint ma. Két korszak volt eddig, amikor keleten ment le.

Amiről Hérodotosz beszél, az nem más, mint a mágneses mező eltolódása és az ezzel összefüggő pólusvándorlás, amire később még részletesebben visszatérünk. Csakhogy amikor ez utoljára megtörtént, kb. 700 000 évvel ezelőtt, még nem éltek emberek a földön. Honnan tudhattak akkor az egyiptomiak erről a jelenségről? Csak egyetlen ésszerű magyarázat kínálkozik: Meghatározták a föld mágneses mezejét és megmérték az eltolódásait. A modern tudomány számára ez nem jelent nehézséget. Ma precíziós mérőműszerek és kutatóállomások állnak a rendelkezésünkre az egész világon. De hogyan oldották meg ezt az egyiptomiak, akik még az iránytűt sem ismerték?

Hérodotosz egészen biztosan nem nagyotmondó egyiptomiak meséjének lett az áldozata, egy olyan meséé, amely később - a modern tudomány bizonyága szerint - véletlenül egybeesett az igazsággal. Ugyanis az i. e. 195-ben Alexandriában elhunyt sokoldalú görög tudós és költő, Eratoszthenész, aki főleg a szélességi és hosszúsági fokok rendszerével foglalkozott, megemlíti, hogy Beroszosz, a babiloni történetíró világosította fel őt arról, hogy 403 000 évvel azelőtt a föld északi pólusa még „az örök sötétség birodalmában” volt.

Mindeközben szem előtt kell tartanunk, hogy a babiloniaknak és az egyiptomiaknak még sejtelmük sem volt arról, hogy a föld gömb alakú. Olyan korongnak képzelték bolygónkat, amelyet a szélein az óceánok határolnak.

Tudományos kutatásaik forradalmi eredményei ellenére az egyiptomiak csak a kiválasztottak szűk körét avatták be ezek ismeretébe. A nép tömegei körében ezek a kutatások éppoly titokzatosaknak tündek, mint az ezzel foglalkozó emberek. Ami a felső réteg képzett tagjai számára tudomány volt, az a nép számára az istenek műve, csoda, mágia. Csakis így magyarázható, hogy kiemelkedő óegyiptomi kutatók tudásukat magukkal vitték a sírba. Olyan ismereteket, amelyek így csupán rövid ideig szolgáltak valamilyen célt, hogy azután ismét eltűnjenek az emberek tudatából. Talán évezredekre, talán örök időkre.

Az efféle „titkos tanok” akkor váltak igazán népszerűvé a nép köreiben, amikor az egyiptomi kultúra már széthullott.

Ennek a nagyszerű kornak az utolsó maradványai azonban mégis oly jelentősek voltak, hogy híres és bölcs férfiak utaztak a Nílus menti országokba ismereteiket kiegészíteni, tudásukat tökéletesíteni. Ilyen tanulmányúton vett részt Homérosz, Orfeusz és Euripidész, a két államférfi, Lükurgosz és Szolón, filozófusok. Thalész és Plátón, matematikusok, mint Endoxus és Archimédész. Még ha ezeknek az utazásoknak a valóságát is tudjuk megerősíteni, maga a feltételezés is mutatja, mekkora jelentőséggel bírt akkoriban az egyiptomi kultúra a szellemi kiteljesedésre.

Plátón odáig merészkedett, hogy saját népét, a görögöket gyermekeknek nevezte az egyiptomiakhoz képest (*Timaios*, 22). Ezt a kijelentést azonban bölcs módon egy egyiptomi pap szájába adja, aki Szolónhoz fordulva így szól:

Ó, Szolón, ti görögök csupa gyermekek vagytok, nincsen köztetek egyetlen bölcs öreg sem. Nincsenek hagyományaitok, a Deukalionról és Phaethónról szóló mondáitok pedig csupán töredékei azoknak, amelyek a tűzvészek és árvizek során elpusztultak. Olyan csapásokban, amelyek bizonyos időnként lesújtottak az emberiségre, egész országokat ragadtak magukkal s velük együtt írásos emlékeket és a tudomány eredményeit is. A Nílus a mi országunkat megkímélte az efféle csapásoktól; ezért tudtuk templomainkban megőrizni múltunk történelmi emlékeit, miközben nektek újra és újra előről kell kezdenetek a történetírást és nem tudjátok, mi történt korábban a saját hazátokban.

Véráldozatok a tudományért

1971 március 10., szerda. Kairótól alig harminc kilométerre délre, a szakkarai ásatáson lassan lejár a munkaidő. Még csak 14 óra van, de a portól szürke munkások jókedvűen lármázva dobálják a homokba félbevágott teherautó-gumiból készült törmelékfordó kosaraikat. Reggel hét óra óta hordják a felszínre a homokot, a port, a köveket tíz méteres mélységből. Nem könnyű munka, de jól fizet. És ugyan mi másból lehetne megélni itt, a Líbiai-sivatag szélén?

Amióta ezek a bolond régészek 1935-ben ellepték a vidéket, a falu, Szakkara ismét vonzó lett. Hét kilométer hosszan és 500-1500 méter szélesen terül el Szakkara hatalmas temetője, az egykori Memphiszhez tartozó Holtak Városa. És mindenek fölé magasodik Dzsószer fáraó csaknem ötezer éves lépcsős piramisa, az emberiség legrégebbi építménye.

Az akna szélén áll az angol Walter Bryan Emery egyiptológus professzor, aki 1935 óta a szakkarai ásatások vezetője.

Bryan - ahogyan barátai és munkatársai hívják - egy kisebb, kb. húsz centiméter magas szobrocskát tart a kezében, amely Oziriszt, a holtak istenét ábrázolja. Újra és újra figyelmesen szemügyre veszi minden oldaláról, majd egyiptomi asszisztensével együtt elindulnak a falu irányába.

Az ásatást végzőknek van egy kis, irodával és fürdőszobával felszerelt házikójuk Szakkarában, de a régészek egyike sem lakik itt, a sivatagi faluban. Miután Emery és az asszisztense, Ali el Khouli megérkeznek az irodába, Ali a hőség miatt kimerülten egy heverőre zuhan. Emery a fürdőbe megy. Az ezután történtekről az asszisztense nem sokkal később így számolt be nekem az eset helyszínén:

-Itt ülök a heverőn, egyszerre nyögést hallok a fürdőből. Benézek a félig nyitott ajtón és látom, hogy Emery a mosdóba kapaszkodik. Rosszul érzi magát? - kérdezem, de a professzor nem válaszol. Csak bénultan áll ott tovább. Megragadtam a vállánál és az ágyhoz vonszoltam. Azután rögtön telefonáltam...

Walter B. Emeryt egy mentőautó Kairóba szállítja az angol kórházba, ahol az orvosok megállapítják: a professzor jobb oldala megbénult, beszélni sem tud.

Felesége, Mary, aki szinte minden útjára elkísérte őt, egész éjszaka nem mozdul férje betegágyától. Másnap - 1971. Március 11-én, csütörtökön - Walter B. Emery meghal.

A kairói *Al Ahram* egy nappal később így ír: „E különös eset kapcsán azt kell hinnünk, hogy a fáraók legendás átka ismét lesújtott.”

Emery, akiről a helyi munkások azt mondják, „nem is angol volt, hanem már egyiptomi”, ügyet sem vetettek a fáraók átkára. Ismerte jól, de ha újságírók kérdezték, sohasem foglalt állást. Ali el Khouli szerint „tulajdonképpen mindenről beszélt, csak erről nem.”

Emery kerülő úton jutott el a régészethez. Számára az egyiptológia először nem volt más, mint lélegzetelállító tudományos kaland, ugyanis ő eredetileg gépész volt. Liverpoolban hajómérnöki tanulmányokat folytatott és részt vett két brit hadihajó tervezésében is. De valahogy máshogyan képzelte el az életét.

Ezért ment vissza az egyetemre 1921-ben. T. E. Peet professzornál egyiptológiát tanult, mert ez már kisiskolás kora óta érdekelte. De őt az ókori szövegek elmélyült tanulmányozása sem elégítette ki; ezért két év után otthagyta az egyetemet és felfedezőútra indult Luxorba. 1926-ban már tucatnál is több ókori sírt tárt fel, közöttük a XVIII. Dinasztia egyik legértékesebbjét, Ramosze vezírét. Végül a kutatásait 1929-től Nubiában folytatta, ahol az asszuáni gát tervezett felépítése miatt számtalan műemléket kellett megmenteni a víztől.

1935-ben Emery lett a Szakkarai ásátások irányítója. Első feladata volt az I. Dinasztia óriási temetőjét feltárni. Ennek a munkának szentelte élete következő húsz esztendejét, igaz kisebb-nagyobb megszakításokkal: a második világháborúban Emery alezredes lett a brit hírszolgálat feje.

A háború után eleinte nem jutott pénz a munkálatokra, aztán következett a szuezi válság. De mivel Walter B. Emery annyira hozzászokott Egyiptomhoz, elvállalt egy diplomáciai hivatal Kairóban. A londoni egyetem végül rendes tanárává fogadta, s amikor Szakkarában folytatódtak az ásátások, Emery London és Egyiptom között ingázott. Csak egy évvel a halála előtt hagyta abba a tanítást.

Imhotep, a sokoldalú zseni

Walter Emery 1964. Október 5-én látott hozzá ahhoz a munkához, amelyet élete fő feladatának tekintett: Imhotep sírjának kereséséhez.

Imhotep rendkívül érdekes figura. Emery szerint „ő az első orvos, aki kiemelkedik az ókor ködéből”. A legelső fáraók idején élt Imhotep olyan természettudományi ismeretekkel rendelkezett, amelyekért a nép a gyógyítás isteneként tisztelte őt. De ezenkívül Dzsószer fáraó építésze és tanácsadója is volt egyben, a „Felső- és Alsó-Egyiptom királyának munkálatait irányító vezető”. Ő építette Dzsószer lépcsős piramisát és állítólag ő találta fel az írást és a naptárat is, tehát igazán sokoldalú lángelme volt.

Mivel még ma sem ismerjük a sírját, feltételezhető, hogy a sírrablók még nem fosztották ki. E mellett szól az az építészeti szaktudás is, amelynek felhasználásával Imhotep már életében készíthetett magának sírt. Másfelét, mint Dzsószeré, de nem kevésbé nagyszerűt. Emery tisztában volt azzal, hogy Imhotep sírja legalább olyan óriási jelentőségű lenne az Óbirodalom történelme szempontjából, mint Tutanhamon

sírjának felfedezése volt az Újbirodalom számára. De a sivatag mely pontján kell leszűrni az ást?

Az első próbaásások egyértelművé tették, hogy az egész völgy tele van az első dinasztia idejéből származó építményekkel. Eyeknek a síroknak (masztabák) a nagy része csupán azért maradt meg, mert a ptolemaioszi korban kavicsokkal szórták be azokat. Nemigen voltak három méternél magasabbak, így a terület feltöltésével a későbbi nemzedékek további helyet nyertek új épületeik számára.

Az *Illustrated London News* 1965. Március 6-i számában Emery professzor ezt írja:

Már évek óta foglalkoztat az a völgy, amely az észak-Szakkarai ősi temető nyugati szélén terül el. Az egész vidéket ptolemaioszi és római kori cserepek borítják. Ezek az Abydos-béli Umm el-Quab-ban talált leletekre emlékeztetnek. 1956-ban még az Egypt Exploration Society munkálatainak befejezése előtt két próbaásást végeztem a területen, amikor is III. dinasztia korabeli falakra bukkantam. Megtaláltam két szent bika sírját, valamint íbiszmúmiák agyagedényekbe zárt maradványait. Némely kutató ugyan már az ötvenes években tudta, hogy a földalatti folyosókon íbiszsírok vannak, de valamilyen okból eddig senki sem ismerte fel, hogy azok a III. dinasztia sírjaihoz tartoznak...

Tekintettel arra a széles körben elfogadott nézetre, mely szerint Imhotep sírja valahol az ősi temetőben található - ahogyan azt Firth, Quibell és Reisner is hitte -, a bika - és íbisztemek arra engedtek következtetni, hogy elhelyezkedésük folytán kapcsolatban állnak valamilyen sírral. A külső körülmények mindenesetre arra utalnak, hogy a ptolemaioszi és a római korban a környék zárandokhely lehetett.

Célját szem előtt tartva Emery egyre lázasabban dolgozott. 1964. December 10-én tíz méter mélyen egy III. dinasztia-kori sír aknájára bukkant. Egy bonyolult elágazó labirintus tárult fel előtte: oldaljáratok, befalazott átjárók és bennük számtalan mumifikált íbisz. Itt szemmel láthatóan több generáció útja találkozott. Egy ptolemaioszi kori szobor megerősítette Emeryt abban, hogy jó nyomon jár. A szobor talapzatán megjelölték a gyógyítás istenének tiszteletére rendezett ünnepeket. Ezek egyike minden évben ismétlődött halálának évfordulóján. Imhotepet úgy említették, mint aki „a nagy Dehanban nyugszik, a barlangban, amely oly kedves a szívének.” -Elképzelhető - vélekedett Emery professzor -, hogy az említett barlang ez a hatalmas földalatti labirintus.

Ekkor már nem fért hozzá kétség, hogy Emery Imhotep nyomára lelt. Csak azt nem tudta, hogy napok vagy évek választják még el a nagy felfedezéstől. - Nekem sokkal több kétségem volt, mint Emery professzornak - mondja az asszisztense, Ali el Khouli -, végül már szinte biztos volt benne, hogy hamarosan megtalálja Imhotepet.

Ahogy egykor Ariadné a krétai Minosz labirintusában, a régészek is madzagot kötöttek a csuklójukra, hogy kitaláljanak a zegzugos útvesztőből. Rajzokat készítettek és a már felderített szakaszokat kipipálták. Aztán felfoghatatlan dolog történt: több hónapos földalatti munka után Emery felismerte, hogy egyik járat sem vezet Imhotep sírkamrájához.

Csalódott, de nem keseredett el. Úgy vélte, ha nem is sikerül megtalálni a sírt, az még nem jelenti, hogy az nincs is kapcsolatban a labirintussal. Éppen

ellenkezőleg: olyan rafináltan építették meg, hogy minden ésszerűnek látszó kutatás értelmetlen.

Ebből kifolyólag Emery másutt kezdett ásni. Hiába. A nagy dicsőség, Imhotep sírjának felfedezése nem adatott meg neki.

De miért kellett Emerynek meghalnia?

Számos archeológus sorsát követtem nyomon. Szerettem volna megtudni, hogy akadnak-e párhuzamok a különböző tudósok életmódjában vagy halálában. Életükben - amint arra rövidesen kitérek - alig fedeztem fel azonosságokat, eltekintve attól a megszállottságtól, amellyel a hivatásukat űzték. De akadt egy sor különös, véletlen egybeesés.

Egy régi-régi átok

A régészekben kétségtelenül nehéz közös tulajdonságokat találni. Erre többször is rá kellett jönnöm e könyv kapcsán végzett kutatásaim során. És itt nem csak az általuk képviselt különféle elméletekre gondolok, hanem elsősorban viselkedésük, jellemük különbözőségeire. Németországban is találkozhatunk régészekkel, akik a fáraók átkát szintiszta ostobaságnak tartják, és olyanokkal is, akik semmi pénzért be nem tennék a lábukat egy fáraó sírjába. Amikor egy müncheni régésztől azt tudakoltam, mitől fél a fáraósírban, sokat sejtetően azt felelte: „Az istenektől!”

Nézetem szerint ha a fáraók átka nem csupán a Tutanhamon-sír felfedezéséhez kapcsolódó egyedülálló véletlen, akkor a rejtélyes halálesetek már korábban is előfordultak volna.

Manapság az állami archívumokban megtalálhatók a régészeti felfedezések és elméletek pontos leírásai, de az érintett tudósokról - avagy kalandorokról - vajmi keveset tudunk. A legjelentősebb egyiptológusok utáni nyomozásaim azonban elgondolkodtató tényeket tártak fel. Olyan tényeket, amelyek tanúsága szerint a fáraók átka már másfél évszázaddal ezelőtt is hatott. És mindig olyan kutatókra sújtott le, akik hosszabb ideig tartózkodtak Egyiptomban és kapcsolatban álltak valamelyik ásatással.

A straszburgi Johannes Dümichen professzor, egy sziléziai lelkipásztor fia, akit apja szintén papnak szánt, nagy-nagy nélkülözések közepette elutazott Egyiptomba és Núbiába. Ott valódi megszállottsággal vetette magát egy olyan munkába, amely a kezdetleges fényképészet idején rendkívül értékesnek bizonyult: Dümichen templomok és sírok feliratait másolta le. Gyakran heteket töltött a föld alatt vagy egy-egy romban. Eközben különös változás zajlott le benne. És ez mi mással lenne magyarázható, ha nem olyan hatásokkal, amelyek ebben az esetben nem a testet, hanem a pszichét támadták meg? Ám ha Dümichen professzor esete egyedülálló lenne, nem is foglalkoznánk vele. Csakhogy az övé csupán egy a sok közül.

Dümichen egyszerre elkezdett fantáziálni. Egyértelműen a kezdődő skizofrénia tüneteit mutatta. Órák hosszat mesélt olyan archeológiai élményeiről, amelyek egészen biztosan nem élhetett át. Mindenkinék beszámolt pl. egyik munkájáról Petemenóphisz thébai sírjában, amely „úgy büzlött a denevérektől, hogy csak úgy tudtam dolgozni, ha narancshéjat kötöttem a szám elé.”

Hallucinogének

Amikor Dümichen visszatért Németországba, szánalmas állapotban volt. Alig tudott egy mondatot befejezni, csapongtak a gondolatai. De ami a legrosszabb volt: így is írt.

A kiadói emiatt igencsak elkeseredtek. Így pl. a Baedeker, amely Dümichent bízta meg egy Felső-Egyiptomról szóló kötet megírásával. A könyvet végül semmitmondó tartalma miatt bezúzták. Az Oncken kiadó, amely világtörténelmi sorozatából az Egyiptom című kötet elkészítését Dümichenre osztotta, ugyancsak rossz tapasztalatokat szerzett. Dümichen csak írt és írt. Háromszáz oldal után a megbízó csodálkozva állapította meg, hogy a professzor még mindig nem ért a bevezetés végére.

Amerikai tudósok megfigyelései szerint ezek a tünetek meglepően emlékeztetnek bizonyos drogok pszichikai hatására. Ismeretes, hogy sok, látszólag teljesen egészséges embereknek látens skizofréniája van, de a betegség sohasem mutatkozik rajtuk. Pszichotomimetikumok és hallucinogének okozhatnak tudathasadást, főleg ha ezek a szerek hirtelen nagy koncentrációban érik a szervezetet.

Dr. John Griffith, amerikai amfetamin-szakértő az alábbiakra emlékezik: „Volt egyszer egy végzős tanítványom, aki amfetamin-származékokat szedett. Egyik nap feltettem neki egy kérdést, amire nem tudott válaszolni. Ez annyira dühítette őt, hogy fogott egy e témába vágó könyvet és kívülről megtanulta mind a 453 oldalát. „Egy másik amerikai orvos megemlíti egy egyetemistát, aki kábítószer hatása alatt az egész vizsgáját a lap első sorába írta.

Amint később majd látni fogjuk, a régi egyiptomiak nagyon is jól ismerték a kábítószereket. Ma pedig tudjuk, hogy léteznek drogok, amelyek rendkívül könnyen - pl. ha piszkos kezünket a szánkhoz emeljük - bejuthatnak a szervezetbe és ott kifejthetik hatásukat.

Ennek példája lehet az LSD „véletlen” felfedezése, amikor is Dr. Albert Hofmann, svájci gyógyszerész 1938-ban a baseli Sandoz AG kutatólaboratóriumában egymilliomod (!) grammot juttatott a szájába a szerből és negyven perccel később látomásai támadtak. Ilyen kis mennyiség átviteléhez valóban elegendő, ha megfogunk egy tárgyat, majd az ujjunkkal az ajkunkhoz érünk.

De más módja is akadt, hogy az ember feldobódjék. Az ásás, a kutatás, a felfedezés jó néhány embert extázisba hozott. Úgy tűnt, mintha a fáraók átka mágikus erővel válogatná ki az áldozatait. Mintha kiváló emberek életüket áldoznák a tudományért. Vagy mintha a régészeknek az egyiptomi ásatásokról megbomlott elmével kellene visszatérniük.

Francois Champollion rövid élete

Ha még messzebbre utazunk vissza az időben, rálelünk a már-már legendás híró Jean-Francois Champollionra, akinek sikerült megfejteni a hieroglifákat. Ő volt az, aki ezzel a teljesítményével megteremtette a további kutatások feltételeit.

A hieroglifa szó az ógörög IEROGLIFIKA GRAMMATA (szent írásjelek) kifejezésből ered. És valóban, ezeket a rajzokat az antik görög időktől kezdve egészen az újrafelfedezésükig titokzatos, misztikus, szent jeleknek tekintették. A 18. Század végéig a kutatók komolyan hitték, hogy mágikus tartalmuk van, ezért inkább

nem is foglalkoztak velük. A német-dán régész, Zoega volt az első, aki - igaz, eredménytelenül - közelebbről megvizsgálta ezeket az ábrákat. Bár Zoegának nem sikerült megfejtenie a hieroglifákat, korántsem lényegtelen felismerésre jutott, amelyből később Champollion is kiindult: Zoega rájött, hogy egyes, ovális keretbe foglalt jelek egy-egy fáraó nevét jelölik.

Champollion csodákban gazdag, rövid élete sorsszerű vonásokat mutat. És nem csak azért, mert Jean-Francois apjának, aki a dél-franciaországi Figeacban volt könyvkereskedő, egy jósnő megjövendölte, hogy fia születik, aki „utat mutat a következő évszázadoknak”. Az idősebb Champollion mindent megtett, hogy ezt megakadályozza - sikertelenül.

Az 1791-ben született Jean-Francois rendkívüli képességei már az első években megmutatkoztak. Még öt esztendősen volt, amikor az anyjával részleteket olvastatott a Bibliából, amelyeket azután szóról szóra felmondott. Legifjabb gyermekének túl korán jelentkező tehetségétől tartva az apja megtiltotta a felolvasásokat. A fiút ez arra indította, hogy a házi könyvkereskedésből elcsenjen egy Bibliát és azt titokban tanulmányozza. A kis Champollion ekkor ugyan még nem tudott írni és olvasni, de kívülről ismerte a Biblia valamennyi oldalát és tudta, hogy az egyes részek hol találhatóak. Összehasonlította tehát a beszéd hangjait a nyomtatott szöveg hosszával, megkereste az egyezéseket és megállapította, hogy a francia kiejtés gyakran eltér a szavak írott formájától. Jean-Francois játszva tanult, felismerte a szótagok funkcióját és a szórend szabályait még mielőtt iskolába járt volna.

Apja a helyi iskolába járatta a fiút. A viláért sem akarta, hogy csodagyerek váljék belőle. De Jean-Francois bátyja, Jacques-Joseph felismerte a kicsiben a zsenit. Jacques-Joseph maga is tragikus sorsú alak volt. Egyetemre járt, egyiptomi művészettörténettel foglalkozott és minden kapcsolatát latba vetette, hogy Napóleon őt is magával vigye az 1798-as egyiptomi hadjáratára. Csakhogy Napóleon, akit a hadserege mellett tudósok egész csoportja is elkísért Egyiptomba, Jacques-Joseph Champollion nélkül ment el. Ő erre szögre akasztotta a tudományt, Grenoble-ba költözött és felcsapott kereskedőnek.

A rosette-i kő

1801-ben Jacques-Joseph Champollion Grenoble-ba vitte az öccsét, hogy az jobb iskolába járhatson. Itt egy újság tett döntő hatást az ifjabb Champollion életére. Jacques-Joseph ugyanis - elnyomott szenvedélye utolsó visszhangjaként - előfizetője volt a *Courier de l’Égypte* című folyóiratnak.

Ez az újság egy nap hírt adott egy kőről, amelyet Napóleon csapatai a Nílus-deltában, egy Rosette nevű falu közelében találtak, és amely újabb lendületet adott a hieroglifák megfejtésének.

Ez a kő bazaltból volt. Három szöveget tartalmazott különböző írásjelekkel: hieroglifákat, alatta feltehetően kopt vagy démotikus írást, ez alatt pedig görög írást. A görög szöveget könnyen megfejtették. Egy i. E. 196-ból származó köszönőlevél volt, amelyet memphisi papok írtak Ptolemaiosz Epiphanész királynak. Ötödik Ptolemaiosz ugyanis nemrég került trónra és nagy népszerűségnek örvendett, mert a papok még be nem fizetett adóit elengedte, új bevételi forrásokat biztosított a templomok számára és háború esetére különleges óvintézkedéseket hozott a templomok védelme érdekében. V. Ptolemaiosz nagyobb ajándékokat áldozott az

istenként tisztelt ápisz- és mneviszálatoknak, mint az az egyiptomi királyoktól korábban megszokott volt. Ezt a papok jó alkalomnak vélték és elkészítették neki ezt a követ az alábbi tiszteletteljes megszólítással:

Ptolemaiosz, aki örök életű és aki Ptah kegyeltje vagy, Ptolemaiosz király és Arsinoé királynő fia, aki oly sok jót tettél a templomoknak és azok lakóinak és mindazoknak, akik az uralmad alatt állnak, mivel isten vagy, egy isten és egy istennő fia, Hóruszal egyenrangú, Ízisz és Ozirisz fiával, aki az apját védelmezte.

Nem látszott abszurdnak az a feltételezés, miszerint a görög szöveg tartalma megegyezik a két fölötté állóéval. A rosette-i követ lemásolták, lerajzolták és öntvényeket készítettek róla. A tudósok a világ minden táján igyekeztek megfejteni az írásjeleket. A középső szöveg az akkoriban beszélt démotikus nyelvként ismerték fel.

Jean-Francois Champollion tizenegy évesen határozta el, hogy megfejti a rosette-i követ olvasható jeleket. A tudásvágytól égő ifjú hatalmas energiáját mutatja, hogy huszonegy éven át kitartóan foglalkozott ezzel a problémával. Huszonegy évig, miközben egyre közelebb és közelebb került a titokhoz.

Amikor 1807-ben Champollion tizenhét esztendősen befejezte az iskolát és a Tudományos Akadémia tagja lett, a kopt nyelvvel, a hieratikus nyelv fejlődésével és az abból eredő démotikus nyelvvel foglalkozott. A kopttal összehasonlítva felfedezte, hogy a hieroglif írás nyolc személyes névmást használ, amelyek analóg hangjeleknek felelnek meg. Ebből arra lehetett következtetni, hogy ez az írás nem csak szimbólumokból áll. Champollion a rosette-i követ 486 görög szót számolt össze, de 1419 hieroglifát. A továbbiakban ugyanúgy járt el, mint régen, amikor még írni és olvasni nem tudván a Biblia kívülről ismert szövegét összehasonlította az írásképpel.

Feltételezhető volt, hogy a fáraók nevei és a többi tulajdonnév mindhárom nyelven ugyanúgy hangzik. Az angol természettudós, Thomas Young a leggyakoribb ismétlődések alapján Ptolemaiosz nevét már megfejtette. Champollion kerülőutat választott. Rajzos másolatokat rendelt egy obeliszkről, amelynek görög nyelvű feliratából tudta, hogy Kleopátra neve gyakran előfordul rajta. A hangjeleket besorolta a saját rendszerébe és felismerte az I, P és T betűket, amelyek Ptolemaiosz nevében is megtalálhatók. Így már tudta, hogy a jelek nem szótagokat jelölnek, hanem önálló hangokat. A Kleopátra nevében álló L előtt tehát K-nak vagy C-nek kell állnia. Miután Champollion 1822. Szeptember 14-én több, fáraók neveit is tartalmazó szöveg másolatát megkapta, kettőt azonnal megfejtett: Ramszeszét és Thotmeszét. Semmi kétség. Champollion megoldotta a hieroglifák rejtélyét.

-Je tiens l'affaire (Megvan) - kiáltotta lelkesülten a bátyjának, Jacques-Josephnek, karját a magasba emelte, majd mint akit villámcsapás ért, összeesett. Öt napig eszméletlenül feküdt, amiről több szerző is említést tesz. Adolf Erman is beszámol erről.

Amikor Champollion magához tért, furcsa látomásokról beszélt és az általa megfejtett neveket mormolta.

Felfedezését 1822. szeptember 27-én közölte a párizsi akadémiával. Az egyiptológia professzorává nevezték ki és 1828-ban a tudomány szolgálatában Egyiptomba küldték. Egy pisai professzorral, Ippolito Rosellinivel együtt vezették a X. Károly király és a toscanai kormány által szervezett expedíciót.

Gyermekkori álma beteljesült; ez azonban a halálos ítélete is volt egyben: Champollion közvetlenül a hazatérte után meghalt. Hogy valójában mi okozta a halálát, az soha nem derült ki. Negyvenkét éves volt.

Megérkezik Belzoni

Nem kevésbé rejtélyes Giovanni Belzoninak, az Egyiptomban kutató szakembernek legszínesebb egyéniségének korai halála. Belzoni, egy padovai borbély fia sok szakmába belekóstolt, mielőtt múmiák kiásására adta a fejét. Vallásos szülei papnak szánták. Ő ehelyett cirkuszi artista, eröművész, színész, operaénekes, mérnök és utazó-felfedező lett. Talán egyszerűbb azt felsorolni, mi nem volt Belzoni.

Életének jelentős részét mindenestre hazájától, Itáliától távol töltötte. Angliában, Portugáliában és Afrikában élt. Egy színésztársulattal érkezett Angliába és mivel olasz lévén erősen törte az angolt, a szükségesből erényt kovácsolva pantominmesterként lépett fel. Egyik liszaboni tartózkodása idején feleségül vette az akkoriban igen híres operaénekesnőt, Angelica Valabreque-t - kolléganőjét; Belzoni ugyanis időközben operaénekesé lépett elő.

Önmaga számára is megmagyarázhatatlan kényszert érzett. Ez hajtotta őt egyik helyről a másikra, és miután jó tucat foglalkozást kipróbált, már végül az "utazó"-nál maradt. Névjegykártyát nyomtatott, amelyen a neve alatt ez állt: *The Celebrated Traveller* - a híres utazó.

Belzoni rajongott Afrikáért. Felfedezőként bejárta Nyugat-Afrikát, hogy megpróbálja tisztázni azt az annak idején sokat vitatott nézetet, amely szerint a Nílus és a Niger ugyanaz a forrás nélküli, de két torkolattal rendelkező folyó. Belzoni 1815-ben érkezett először Egyiptomba. Nem mint énekes vagy régész, hanem mint feltaláló. Szerkesztett egy vízkereket, amelynek a teljesítménye négyszer meghaladta a hagyományosét, és felkínálta a szabadalmat a mindenható Muhammed Ali szultánnak. Miután a felség köszönettel elutasította az ajánlatot, a "híres utazó" más elfoglaltság után nézett: régész lett.

Az időpont éppen kedvező volt. Napóleon egyiptomi hadjárata óta az egyiptomi tárgyak, régiségek igencsak kelendőek voltak az egész világon. A Nílusmenti csodaországából származó rajzokért, festményekért és archeológiai leletekért jó árat fizettek mindenütt. Az eröművész tehát munkához látott. Öt évig kutatott elásott kincsek után, és amit nem tudott elérni a fejével, azt megszerezte legendás ereje vagy robbanószerszám segítségével.

Belzoni a svájci Johann Ludwig Burckhardt (1784-1817) közvetítésével jutott az egyiptomi brit főkonzulhoz, aki a Luxorban talált óriási Memnon-mellszobor szállítójaként alkalmazta őt. Alexandriába vitte a szobrot, ahonnan továbbküldték Londonba. Minél több régiséget szállított Belzoni (egy obelisztk egyszer rakodás közben a Nílusba esett, de ő kihalászta onnan), annál jobban vágyott rá, hogy ő maga is ásatásokat végezzen.

Felfedező a Királyok Völgyében

A thébai Halottak Városának múlt század eleji hétköznapijairól számol be Belzoni később publikált, *Narrative of the Operations and Recent Discoveries in Egypt and*

Nubia (Elbeszélés az egyiptomi és núbiai munkálatokról és új felfedezésekről) című könyvében.

Egyik nap felfedeztem egy olyan szűk folyosót, hogy alig tudtam magam átréselni rajta. Bent annyi múmia volt egymás hegyén-hátán, hogy szinte minden mozdulatomnál hozzáértem egy-egy néhai egyiptomhoz. Mivel a folyosó lefelé lejtett, a saját súlyom is előre húzott. Nem tudtam megakadályozni, hogy jó néhány kar, láb vagy koponya rám ne zuhanjon. Így egyik üregből a másikba jutottam. Mindegyik helyiség tele volt múmiákkal. Egyesek egyenesen álltak, mások a fejük tetején.

A számtalan szerény körülmények között eltemetett vagy értékeitől már megfosztott múmia mellett Giovanni Belzoni sok-sok csalódás után kultúrtörténeti szempontból jelentős leleteket is talált. Sok sziklasírban ugyanis ekkor már fellahok laktak családjaikkal és állataikkal együtt. Belzoni annál lelkesültebb volt, amikor 1817-ben egy fáraónak, Ramszesz fiának, I. Széthinek a sírjára bukkant, amely már egy esztendeje foglalkoztatta. Anyagi érdekeltsege mellett tudományos érdeklődése is fokozatosan kifejlődött.

A leletekről rajzokat és másolatokat készített. - Ez a felfedezés - írta naplójába - kárpótolt minden eddigi fáradságomért. Talán ez volt életem egyik legszebb napja. 50 - Belzoni valóságos kincskeresési láz vett erőt. Rendkívüli érdeklődéssel fordult a Khephrén-piramis felé, amelynek a sírkamrához vezető bejáratát senki nem ismerte. Belzoni megjegyzi: "A vállalkozásom óriási jelentőségű volt. Meg voltam róla győződve, hogy ha kudarcot vallok, az egész világ gúnyának céltáblájává válok:"

Az amatőr régész ezért a 136 méter magas építmény minden egyes követ alaposan megvizsgálta, de bejáratnak nyomát sem lelte. Belzoni biztos volt a dolgában: ha a bejárat nem a piramison található (mint az akkor már megnyitott Kheopsz-piramis esetében), akkor valahol a föld alatt kell lennie.

A piramis északi pereménél homokdűnék emelkedtek. Belzoni ezeket egy sebtében toborzott munkáscsapattal elhordatta. És valóban: a homok alól előtűnt egy folyosó, amelyet nyilvánvalóan sírrablók vájtak utólag. Félúton járva a nem éppen szűk járatban hirtelen egy kőtömb zuhant le fentről. Belzoni leírása alapján 1,80x1,20 méteres volt. Egy egyiptomi munkás alsó végtagjaival beszorult alá, de a térdig érő homok megmentette az életét és kiszabadulhatott.

A köveken elvégzett kopogtatási próbák alapján életveszélyesnek tűnt továbbmenni. Minden kőtömb mozgott. Belzoni kétségbeejtő helyzetben volt. Napokig álldogált a valamivel nagyobb méretű Kheopsz-piramis előtt, amelynek közepén ott tátongott a Ma'mun által vágott hatalmas lyuk. Vázlatokat készített az alaprajzáról és a felépítéséről, összehasonlította az égtájakat és a homokfűvás irányát, míg végül arra a következtetésre jutott, hogy a bejáratnak távolabb kelet felé kell lennie.

Három homokkal borított gránittömb megerősítette Belzoni gyanúját. Mögöttük újabb, ferdén lefelé vezető folyosó nyílt meg, amely harminc méter után egy óriási kőhasábokból emelt falnál ért véget. Harminc napig tartott, mire Belzoni emelőszerszámok segítségével ki tudott törni egy követ a falból és a nyíláson átbújhatott.

Giovanni Belzoni egy több gyertyából sodort fáklyát vitt magával. A folyosó vízszintesen vezetett tovább. A tájékozódás nem esett nehezeére. A járatrendszer hasonló volt a Kheopsz-piramiséhoz.

Amint tovább haladtam nyugat felé - írja Belzoni -, meglepődtem, hogy egy földbe vájt sírboltot találtam. Csak kövek és pár csont volt benne.

Amikor Belzoni a sírkamra egyik falán a következő feliratot olvasta, a csalódása leírhatatlan volt: "Muhammed Ahmed kőfaragó mester bontotta ki, Osman mester és Ali Muhammed király is mindvégig jelen volt." Belzoni tehát néhány száz évvel elkésett.

Még ha az iménti vállalkozást nem is koronázta siker, Belzoni az általa felfedezett sírokból nem kis tőkére tett szert. A Széthi sírjában talált szarkofág önmagában húszezer márkával gazdagította őt. 1820-ban visszatérve Angliába Belzoni közszemlére tette a leleteit. Ezzel ismét elegendő pénzt gyűjtött egy újabb afrikai felfedezőúthoz.

Egyiptomot azonban soha többé nem látta. Mégis a fáraók átka sújtotta őt is?

Belzoni halála

1823. tavaszán Giovanni Belzoni Londonban felszállt egy hajóra, egy rozszant hatszemélyes bárkára, amelynek a résein magasabb hullámveréskor be-beömlött a víz. A feleségét is magával vitte. Tangerben szálltak partra. Április volt. Innen indulva akart átvágni a Szaharán és eljutni egészen Szudánig. De csak Fez városáig ért. A felesége onnan a megállapodásuk szerint visszautazott Angliába.

Nemsokára azonban Belzoni is visszafordulni kényszerült. A tuaregek megakadályozták, hogy bennszülött kísérőivel együtt az ország belsejébe jusson. Így hát elhatározta, hogy hajóval utazik tovább Sierra Leone felé. Ott rejtélyes betegség támadta meg; lázrohamai és hallucinációi voltak.

Belzoni egy orvostól ricinusolajat és ópiumot kapott. - Érzem magamon a halál kezét - mondta a súlyosan beteg felfedező. Egy hajóra vitték abban a reményben, hogy a sós levegő jót tesz majd neki. Belzoni félrebeszél. Majd azt mondta: "Már csak néhány órám van hátra. Tudom."

Ezekkel a szavakkal lehúzott az ujjáról egy ametisztgyűrűt. - Add át ezt a gyűrűt a feleségemnek! - utasította a szolgáját. Még aznap délután meghalt, 1823. december 3-án.

Mi okozta Bilharz professzor halálát?

Belzoni halálához hasonlóan rejtélyes körülmények között vesztette életét Egyiptomban Theodor Bilharz, a harminchét éves német orvos és természettudós. Bilharz Kenzingenből származott, ahol apja Hohenzollern-Sigmaringen fejedeleminél volt kamarai tanácsos. A kis Theodor már az iskolában gyűjtötte a köveket, növényeket és bogarakat. Katalógust és saját archívumot készített és - a matematikától eltekintve - példás tanuló volt. Tizennyolc évesen Freiburgba utazott, hogy az ottani egyetemen orvostudományt, zoológiát, irodalomtörténetet, régészetet és antik művészettörténetet tanuljon. Két év után azonban Tübingenbe ment, hogy ott szerezzék meg orvosi doktorátusát. A kar dékánja éppen ekkor hirdetett meg egy tudományos versenyt. Ezen Bilharz is részt vett és munkájával (*A gerinctelen állatok*

véréről szerzett ismereteinek jelenlegi állásának bemutatása) első díjat nyert. Ezen dolgozat alapján a huszonöt esztendő Bilharz az államvizsgálója után megkapta a doktori címet.

Ezután a tübingeni és a freiburgi egyetemen folytatott kutatásokat. Tübingenben Wilhelm Griesinger belgyógyással dolgozott együtt, aki, miután az ötvenes évek elején az egyiptomi alkirály meghívta őt magához háziorvosának és egészségügyi igazgatónak, asszisztenseként magával vitte az ifjú Bilharzot is. Ő természetesen nem is álmodott arról, hogy hamarosan főnöke helyébe lép. Griesinger viszont másképpen képzelte el háziorvosi tevékenységét a királyi udvarban, ezért rövid idő múlva lemondott hivatásáról, Bilharz pedig átvette a helyét.

Az archeológia iránt régóta érdeklődő Bilharz most végre kiélhette ezt a szenvedélyét is. Bilharz részt vett különböző ásatásokon, ahol két okból is szívesen látták: egyrészt széleskörű szakmai ismeretei, másrészt kiváló nyelvtudása miatt, amelynek segítségével gyakran közvetített az arab, angol és olasz kutatócsoportok között.

Bilharz főként múmiák boncolásával foglalkozott. 1856-ban ugyanis a "leíró anatómia professzorává" lépett elő. Múmiakutatásait két dolog motiválta: Bilharz egyszerre tanulmányozta az antropológiát és a patológiát. Antropológusként 1857-ben négyszáz éves fennállása alkalmából a freiburgi egyetemnek ajándékozott egy láda egyiptomi koponyát. Patológusként az egész évezredek óta honos, mindaddig megmagyarázhatatlan trópusi betegség, a róla elnevezett bilharziasis kórokozójának felfedezésével. Ezt a betegséget egy apró, 12 mm hosszú szívóféreg, a Nílus iszapjában élő *Schistosoma haematobium* okozza. Ennek az élősködőnek az elmeszesedett petéit már a múmiák veséjében is megtalálták.

Abban az időben, amikor Theodor Bilharz Egyiptomban végezte kutatásait, a Nílus menti népek állandó félelemben éltek a járványok miatt. A pestis, a tífusz és a kolera ugyan nem szedett több áldozatot, mint az idők folyamán bármikor, de Robert Koch és Louis Pasteur bakteriológiai felfedezései nyomán a nagy tömegekhez is eljutott ezen betegségek okainak és a gyógyítás lehetőségének híre.

1858. nyarán, amikor négy európai turista a gizehi piramisoknál és a Királyok Völgyében tett látogatása után néhány napon belül meghalt, senkinek nem jutott eszébe a fáraók átka, mindenki csak pestisről meg tífusztól beszélt. A közvélemény megnyugtatóra a négy tetemet Alexandriában felboncolták. A halál okaként keleti pestist, a pestis tüneteit mutató tüdőgyulladást, petechiás lázat és typhus icterodeszt jelöltek meg. Az osztrák sebész, Alexander Rejer és honfitársa, Georg Lautner anatómusprofesszor nem sokkal később az alexandriai egészségügyi igazgatóság tagjai lettek. Állításuk szerint a boncolás eredményét meghamisították; ők legalábbis nem találtak elfogadható magyarázatot a négy turista halálára.

A jegyzőkönyv meghamisításának az lett a következménye, hogy az alexandriai hatóságok vesztégzárat rendeltek el a kikötővárosban, ami az egyiptomi gazdaságot igen súlyos helyzetbe hozta. Csak Lautner és Rejer tanácsára vonták vissza a kissé elhamarkodott intézkedést. Csupán azért említettem ezt az esetet, mert jól mutatja, mennyire lehetett komolyan venni az akkori Egyiptomban a halotti bizonyítványon szereplő halálokat.

Theodor Bilharznak, aki 1858 óta az Egyptian Society alelnöke volt, egyre több reprezentatív feladatnak kellett eleget tennie és nyelveket beszélő, műértő emberként a világ minden tájáról érkező neves személyiségeknek bemutatni

Egyiptom archeológiai szempontból figyelemre méltó láttnivalóit. 1862 nyarán II. Ernő, Coburg-Gotha hercege látogatott Egyiptomba. A herceget mindenek előtt a vadászat érdekelte, a feleségét viszont inkább a Királyok Völgye. Bilharz professzor kapta a megbízást, hogy kísérje el a hercegnét Luxorba. A visszaúton Kairóba Bilharzot heves láz fogta el. Amikor Lautner professzor erről értesült, a saját házába vitette Bilharzot. Tizennégy napig feküdt kómában; utána meghalt anélkül, hogy visszanyerte volna az eszméletét. Lautner nem tudta kideríteni a halál okát. Bilharzot hivatalosan tifusz vitte el. Lautner ezt tagadta, állítása szerint barátja és kollégája valamilyen titokzatos láz áldozata lett. De honnan eredt és mi idézte elő?

Három gyakori halálok

A múlt században rejtélyes halált halt, Egyiptomban dolgozó régészek felsorolását nyugodtan lehetne folytatni. A haláleseteket közelebbről megvizsgálva lényegében három különböző halálokot találunk: hallucinációkkal és halálfélelemmel járó lázat; keringési elégtelenséget okozó agyvérzést és igen rövid idő alatt végzetessé váló, hirtelen jelentkező rákos megbetegedést.

Bár Richard Lepsius (1810-1884), a híres német régész, aki a Királyok Völgyében egész sírokat, sőt, I. Széthi kriptájának egyik oszlopát is Berlinbe szállította, magasabb kort ért meg, mint a legtöbb kollégája, de egy agyvérzés őt is megbénította. Halálának okaként az orvosok később rákot állapítottak meg.

Georg Möller egyiptológus, aki Abuszirben és a thébai Holtak Városában is végzett ásásokat, csak negyvennégy évet élt. 1921. október 2-án halt meg egy svédországi utazás során Uppsalában, magas lázban.

Möller speciális szakterülete volt az óegyiptomi temetkezési szokások, így érthető módon sokat tartózkodott sírokból. Úgy tűnik, ez lett a veszte.

Möller egy német kereskedő fiaként Venezuelában, Caracasban jött világra. Hat éves korában szülők visszatértek Németországba, hogy megfelelő képzésben részesíthessék a fiukat. Sok más egyiptológushoz hasonlóan már ekkor annyira elbűvölte későbbi szakmája, hogy már gimnazista korában ismerte a hieroglifák jelentését.

Huszonnyolc évesen lett a kairói német főkonzulátus tudományos attaséja. Egyetemi tanárrá történő kinevezését csak pár hónappal élte túl.

Egy chicagói egyiptológus, James Henry Breasted egy egyiptomi expedíció során valamitől megbénult. Breasted 1899-ben azt a megbízást kapta a berlini Király Akadémiától, hogy egy készülő nagy egyiptomi szótár számára készítsen másolatokat egyiptomi feliratokról. 1905 novemberében érkezett első ízben Egyiptomba. Rövid ideig Kairóban, az "Hotel du Nil" szállodában tartózkodott, majd továbbutazott egy expedícióval Luxorba, Asszuánba és Etiópiába.

Visszafelé tartva Breasted megállt Luxorban. Howard Carter éppen ekkor fedezte fel Tutanhamon sírját. Breasted látni kívánta. Luxorban a "Winter Palace" hotelben lakott, egy mesébe illő, okker színű kastélyban. "Azon a délutánon szökött fel apám láza" - írja Breasted fia, Charles az emlékezéseiben. - Torokfájás, hidegrázás és rendszeresen visszatérő fejfájás kínozta. Arra gyanakodott, hogy kiújult a maláriája, amelyet még valahol Irakban szerzett. De az őt ápoló angol orvos laboratóriumi vizsgálatai nem mutatták ki a betegséget és a kinin sem használt."

Breasted hat hétig nem hagyhatta el az ágyat. A láza minden délután hirtelen felment, reggelre pedig visszaesett a normálértékre. Ekkor azonban a régészt már semmi nem tarthatta vissza. Egy orra és szája elé kötött vászonkendővel minden nap kiment a Királyok Völgyébe. A fia, Charles beszámolója szerint apját mindig hidegrázás gyötörte, mire visszaért a hotelbe.

Breasted fáradhatatlanul dolgozott a sebészi tárgyú Edwin-Smith-papiruszon és már egy újabb, a Sinai-félszigetre vezető expedíció tervét szövögette - El fogok utazni - mondta rossz egészségi állapota ellenére -, még ha nem is a saját lábamon.

Breasted a luxori "Winter Palace" szálloda egyik földszinti szobájában lakott. Február elején a szomszéd szobába beköltözött egy kanadai irodalomprofesszor. La Fleurnek hívták és azért jött Luxorba, hogy megtekintse a Carter által felfedezett híres sírt. Ezt a kívánságát La Fleur egy levélben közölte Carterrel, amelyet Breasted fia, Charles adott át neki.

Carter másnapra meghívta a kanadai professzort egy "tárlatvezetésre". La Fleurt lenyűgözte az élmény. Éjszaka már láz és hidegrázás kínozza a magas, keménykötésű férfit. Breasted átküldte hozzá az expedíció orvosát, aki őt is kezelte.

Másnap hajnali három óra felé az angol orvos elhagyta La Fleur szobáját. Breasted fia, Charles, aki egész éjjel ébren volt, odalépett hozzá. Az némán bölintott. La Fleur meghalt.

Charles Breasted erre így emlékszik vissza: "Ott a csendben állva arra gondoltam, milyen mélyen tragikus dolog egy távoli országban, az időtlen folyó partján egy hotelben, az éjszaka közepén egy csomó idegen ember között meghalni."

Az orvos időközben visszatért két szállodai inassal. A két egyiptomi egy hosszúkás fűzfakosarat hozott, amelybe elvitték a professzor holttestét.

Charles Breasted a jelenet szemtanújaként jól emlékszik az orvos első szavaira: "Meg kell akadályoznunk, hogy az Ön apja elutazzék a Sinai-félszigetre."

A másnap reggeli viziten James Henry Breasted így szólt: - Tudom, hogy mit akar mondani, doktor. A Sinai-utazást elhalasztjuk. - Többé nem is került rá sor.

Noha mindvégig gyengélkedett és lázas volt, Breasted ragaszkodott hozzá, hogy segítsen Carternek Tutanhamon még zárt szarkofágján végzett munkájában. Ugyancsak Breasted volt az, aki az elfogadhatatlan feltételek miatt Carter és az egyiptomi kormány között kiobbant vitában közvetítőként fellépett. Minden bizonnyal azok közé tartozott, akik - Howard Carter mellett - a legtöbbet tartózkodtak Tutanhamon sírjában.

Breasted, miután Luxorban összeszedte magát, arról számolt be, hogy Carter az ásatásokon eléggé betegesnek, levertnek tűnt, olykor pedig mintha képtelen lett volna egyvalamire koncentrálni és döntéseket hozni. És Howard Carter, akinek a sír szinte második otthonává vált, mégis túlélte az összes többi régészt. Ez a tény fáraók átkának hatásossága ellen szól, én azonban úgy vélem, ez inkább a szabályt erősítő kivétel.

Breasted felesége, aki gyakran elkísérte a férjét az útjaira, fiatalon elhunyt 1934 júliusában. Charles ezt írja anyja haláláról: Mind fáradtabb és fáradtabb lett, mígnem olyan "álomba zuhant, amelyből soha fel nem ébredt."

James Henry Breasted alig másfél évvel élte túl a feleségét. Ezalatt másodszer is megnősült. Választottja, Imogen Hart felesége húga volt. Vele együtt utazott Egyiptomba.

1935. november 21-én a következőket írta a naplójába: "Mint egy kisgyerek, úgy örülök, hogy visszatérhetek az íróasztalomhoz és folytathatom az *Egyiptom történetét*." Breasted ezeket a sorokat Genova kikötőjében írja. Éppen úton van New Yorkba.

De az Atlanti-ócián közepén ismét elfogja a láz. Breasted először azt hiszi, torokgyulladás miatt, majd amikor egyre erősödik, maláriának tartja. A hajóorvos tanácstalan.

Breasted ugyan élve megérkezik New Yorkba, de az állapota már reménytelen. Fia szerint "virulens haemolitikus Streptococcus-fertőzése volt. A kéntartalmú orvosságokat akkoriban még nem ismerték Amerikában. A Rockefeller Intézet orvosai csodálták az ellenállóképességét, de már nem tudtak segíteni."

James Henry Breasted 1935. december 2-án halt meg. A fáraók, akiknek élete nagy részét áldozta, őt is magukhoz szólították.

Sírok és sírablók

A *dpa*, a Német Sajtóügynökség által 1973. február 8-án 20 óra 14 perckor távirón közölt 260. számú külföldi jelentését számos újság másnapi kiadása meg sem említette - annyira hihetetlen volt a címe: "5000 óegyiptomi sírt kiraboltak."

És mégis igaz: a *dpa* 18 soros jelentése az elmúlt húsz év legnagyobb sírablási botrányáról számolt be.

-Jebel Abu Seirnél lönek! - ezekkel a szavakkal rontott be egy pamutgyári munkás a rendőrségre Beni Suefben, a Kairótól százhusz kilométerre délre, a Nílus nyugati partján fekvő tartományi fővárosba, amelynek egyetlen jellemzője, hogy van vasútállomása. Az Abu Seir-hegy (jebel) a sivatag szélén áll, alig élnek errefelé emberek.

Jó ideje sötétedett, amikor egy rendőrjárőr szokásos körútjára indult. Már messziről fények látszottak a sziklák között és lövések is hallatszottak. Amint a rendőrautó közeledett, csend lett és a fények elaludtak. A reflektorok pászmájában kivehető volt egy hatalmas építési terület. Itt, a sivatag szélén?

A rendőrök felszólítására nem érkezett válasz. Egy mély gödörből egy létra ágaskodott kifelé. Az egyik rendőr a zseblámpájával belevilágított a verembe és mintegy húsz méteres mélységben három férfit vett észre.

- Mit csinálnak ott? - kiáltott oda.

- Ne löjjenek! - hangzott a válasz letről.

A három férfi ijedten mászott fel a létrán. Először azt bizonygatták, hogy semmi közük a lövöldözéshez, de a rendőrségen végül bevallották az igazat:

Hét hónappal ezelőtt egyikőjük rábukkant egy ókori egyiptomi sírra a Jebel Abu Seir lábánál, pár nap múlva egy újabbra, majd később egy egész csomóra. A pamutgyárban elmesélte a felfedezését néhány munkatársának, akikkel közösen elhatározták, hogy együtt megvizsgálják a sírokat.

Minél tovább ástak a munkások, annál több sírt találtak. Végül otthagyták a pamutgyárat és már csak az ásás kötötte le őket. Eleinte csak titokban dolgoztak és

őrséget is állítottak, később őrség nélkül, nappali és éjszakai műszakban. Aki megkereste őket, azt bevették az üzletbe, hiszen mérhetetlen mennyiségű kincs rejtőzött a földben.

Hét hónapig jól alakultak a dolgok. Senkinek sem tűnt fel, hogy a sárkunyhókban lakó volt gyári munkások némelyike egyszerre autót vásárolt. Igaz, nem is nagyon tűnhetett fel, mert aki egyáltalán észrevehette volna, az maga is részese volt a vállalkozásnak.

Csak hogy február elején ketten egy olyan sírkamrára leltek, amelynek a tartalma túlszárnyalta mind az ötezer addig feltárt sírét.

"Megtaláltuk egy fáraó múmiáját." A hír futótűzként terjedt. A sírabló-társaság követelte, hogy osszák szét maguk között a kincseket, de a két szerencsés felfedező erre nem volt hajlandó. Így aztán rövid úron kizárták őket a szövetségből.

Amikor azok erre válaszul éjjel el akarták vinni a zsákmányukat, akkor került sor arra a bizonyos lövöldözésre, amely végül az egész vállalkozás végét jelentette. Mindez úgy hangzik, mint valami kalandregény. Pedig ez a valóság, ahogyan az 1973-ban megtörtént. Ami a számadatokat illeti, bizonyára egyedi esetről van szó, hiszen nem minden évben fosztanak ki egyszerre ötezer sírt. De a sírablás Egyiptomban még ma is szinte mindennapos.

Ha valaki ellátogat a Luxortól nyugatra fekvő Biban el Moluk nevezetű sivatagi falucskába és csupán minimális érdeklődést mutat a régészet iránt, azt többnyire karon ragadja egy rongyos öltözetű fiú és a hegyfal lábánál álló szürke kunyhókhoz vezet, ahol már előre várják az idegent. Ott egy a környékhez képest szokatlanul barátságos tekintetű egyiptomi libegő burnusza alól előhúz egy újságpapírba burkolt csomagot és áhítatos hangon így szól: "Múmia, mister."

Mikor a csomagot kibontja, a csodálkozó turistának néha a lélegzete is eláll. Emberi kezek, ujjak, lábak, fejek kerülnek elő. Összeaszott, fekete testrészek. Egy ilyen kis fekete kéz ára ötven márka; egy fej ennél arányosan többbe kerül.

Luxornál, a Nílus nyugati partján még ma is ásnak ki múmiákat. Igaz, nem királyokét, csak egyszerű emberekét, akiket nem olyan gazdagon temettek el, gyakran csak tömeges kriptákba. Művészettörténeti szempontból ezek a leletek nem túl értékesek. De mivel kötelező őket kiásni, a velük való kereskedelem titokban ma is folyik. Gyakran a fehér ruhás egyiptomi turistarendőrség felügyeletével. Az esetleg felmerülő kételyeket pedig a múmiakereskedők tört angolsággal eloszlatják: "Ezek a mieink!"

Dr. Benam múmialaboratóriuma

Még a múmiák hamisítása is virágzó iparaggá fejlődött. A kairói rendőrség az ötvenes évek elején fedezte fel a történelem eddigi legnagyobb múmiahamisítását.

Dr. Ali Shukri Benam volt a feje annak a hamisítóbándának, amely szinte a világ valamennyi nagyobb egyiptomi gyűjteményével kapcsolatban állt. A vállalkozás lefoglalt levelezésében számtalan prominens magángyűjtő neve is felbukkant. Dr. Benam sorozatban küldte szét az ajánlatait, ha "hozzájutott" valamilyen különlegességhez.

Dr. Benam titkára hamar fény derült: jó viszonyban volt a város sírásóival, akik megszabott díj ellenében szállították neki a hullákat, amelyeket ő azután több hetes otthoni munkával ókori egyiptomi múmiákká preparált. Ehhez kapóra jöttek

neki a kairói egyetem anatómiai intézetének tankönyvei, ebben az intézetben ugyanis fáraók múmiáival is foglalkoztak. A bünszövetkezet 1952. június másodikán szüntette be a működését.

Ezen a napon Port Szaid kikötőjében a vámhivatalnokok négy hosszúkas ládát fedeztek fel az >Enchantress< nevű teherhajó fedélzetén. A ládák tartalmát tudakolva a vámósoknak jókora borraivalót kínáltak fel, ha figyelmüket inkább a hajó egyéb rakománya felé fordítják.

Ők azonban kötelességük teljesítése mellett döntöttek és a ládák felnyitását követelték. Az exportőr erre négy óegyiptomi múmiáról szóló kiviteli engedélyt mutatott fel. A hirtelen előkerült "valódi" papírok még gyanakvóbbá tették a vámósokat. A ládákat lerakatták a fedélzetről.

Egy raktárcsarnokban nyitották ki azokat. Kiderült, hogy nem csak az engedély, hanem a múmiák is hamisak voltak.

A rendőrség már régóta gyanakodott ilyesmire. Az egyiptomi Ókori Hivatal igazgatóságának jó ideje feltűnt, hogy ismeretlen eredetű múmiák vannak a "piacon".

Az exportőr vallomása szerint a hamis múmiák szállítására vonatkozó megbízást egy bizonyos Muhammed Nezlet Manauat nevű férfitől kapta. A megadott cím azonban hamisnak bizonyult. A rendőrségnek ekkor a véletlen sietett a segítségére.

A nagy kairói Khan el Khalili bazár közelében állt egy teherautó, amelynek eltörött az első tengelye. A szállítmányából néhány láda az úttestre esett. Egy rendőr segített arrébb vinni a forgalmat akadályozó rakományt, amikor az egyik láda résnyire megrepedt tetején át meglátta egy holttest mumifikált fejét.

A teherautó sofőrje Allahra esküdött, hogy semmi köze nincs az ügyhöz és elárulta a megbízója nevét: Dr. Ali Shukri Benam.

A dráma utolsó felvonása látványosan alakult. A rendőrség körülvette az egész városrészt, amelyben Dr. Benam háza állt. Utána megrohamozták az épületet. Az orvos több alkalmazottja éppen holttesteket balzsamozott és "valódi" szarkofágokba helyezte azokat. A házban további preparált tetemek kerültek elő.

A kairói Nemzeti Múzeum egyik képviselője a múmiahamisító laboratórium megtekintése után így nyilatkozott: - Azt hiszem, az utóbbi tíz évben Egyiptomból exportált múmiák hetven százaléka hamis.

A mai napig sem egyértelmű, hogy a - főleg amerikai múzeumokban - kiállított múmiák közül melyik igazi és melyik hamisítvány.

A Királyok Völgyében

Az ásatásoknál mindig is fontos szerepet játszott a pénz. A pénz, a vetélkedés és a becsvágy. Mert természetesen nem csak művészetrajongó idealisták ástak ezen a vidéken. Pénzsóvár kincsvadászok éppúgy akadtak közöttük, mint gyanútlan kalandorok. A thébai Holtak Városának története pl. maga is egyetlen nagy kaland. Az El-Cocha keleti lejtőjén talált első leletektől, Ihi előljáró (Középbirodalom) sírjától egészen Tutánhamon sírjának felfedezéséig.

A thébai Holtak Városa három kilométer hosszan terül el a mai Luxortól nyugatra. Mindmáig tisztázatlan, hogyan is hívták eredetileg a ragyogó fővárost, amelynek a görögök adták a Thébai nevet. Mindenesetre lenyűgöző emlékeket hagyott hátra a Nílus keleti partján, Kairótól ötszáz kilométerre délre.

Théba virágzása a XI. dinasztia idejében kezdődött, amikor a Mentuhotep nevű fáraók Amon, a közép-egyiptomi Hermopolisz városának egyik ősi istene számára olyan pompás templomot építettek Karnakban, amelyet mindaddig nem látott a világ. Ezzel szemben a Nílus nyugati partján ekkoriban létesített sírokban sem a számuk, sem a tartalmuk nem különösebben jelentős. A XIII-XVI. dinasztia idején (i. e. 1785-1552) és a sémi pásztorkirályok, a hikszoszok idegen uralma alatt Théba fokozatosan elveszítette jelentőségét, mígnem az Újbirodalom királyai a 14. évszázad közepétől kezdve az akkori világ legszebb városává tették. Abu Rowash és Medum piramisvárosaival együtt Memphisz elvesztette vezető szerepét.

Leginkább III. Thotmesz, Hatsepszut és III. Amenhotep fáraók hagyták rajta kézjegyüket a városon és a folyó túlszéli elterülő Halottak Völgyén. A "százkapujú Théba" (Hérodotosz) korai végét vetíti előre, hogy IV. Amenhotep a Kairó és Luxor között félúton található Ehnaton Amarna városát választja székhelyéül. De az eretnek fáraó uralkodása csupán történelmi epizódnak bizonyult.

A nyugati folyóparton fekvő Holtak Városa eltemetett tükörképe mindazon történelmi folyamatoknak, amelyek a keleti parti várost évszázadokon keresztül jelentős középponttá tették.

Ha a halottak birodalmának legrégebbi leleteit kutatjuk, a Líbiai-sivatag szélén fekvő Gurna nevezetű faluba kell mennünk. Itt mintegy ezerháromszáz méter hosszan és néhány száz méter szélességében találunk sírokat a sziklás talajban. Feltehetőleg itt rejtőznek a XI. dinasztia (i. e. 2040-1991) első három királyának a sírjai is: I. Antef, II. Antef és I. Mentuhotep nyughelye. Auguste Mariette, francia archeológus, aki a múlt század hatvanas éveiben ástott ezen a területen, a kripták felett piramisok maradványaira bukkant, amelyek mérete azonban igencsak szerénynek nevezhető. Ellentétben a közeli Királyok Völgyének sziklasírjaival itt az első udvari hivatalnokok is az uralkodó közelében kaptak végső nyughelyet.

Amint a thébai királyok egész Egyiptomon uralkodó fáraókként egyre hatalmasabbak lettek, alkalmasabb, még impozánsabb temetkezési helyet kerestek maguknak. Der el-Bahari mészkőben gazdag völgykatlanját szemelték ki erre a célra. Ennek a közepén II. és III. Mentuhotep egy piramissal fedett közös síremléket állíttatott. A hozzájuk közel állókat negyven sziklasírba temették: Ipi vezírt, Akthoész kancellárt, a keleti hadsereg parancsnokát, Merut, a titkárát, Henenut és a fegyverhordozóját, Noferhotepet.

Különlegességként említendő három tömegsír, amelyek be nem balzsamozott és koporsó nélkül eltemetett múmiákat tartalmaztak: harcban elesett katonákat. Összeszugoerodott testüket számtalan nyílvessző fúrta át.

Hogy a történelmileg jelentős eseményeket kövessük, időben négy dinasztiát kell átugranunk, de térben mindössze ezer métert kell megtennünk. A XVII. dinasztia alatt kezdett fontossá válni Abu'n-Naga nekropolisza. Itt hantolták el azokat a thébai fejedelmeket, akik elűzték a hikszoszokat. Ebben az eseményben némely történész a zsidóknak a Bibliában leírt egyiptomi kivonulását gyanítja. A völgyben Abu'n-Naga sírjait fosztották ki a legtöbbször. Már az ókori Abbott-papirusz is hat meggyalázott fáraósírról ír, a viszonylag jelentéktelen Nubheper-ré-Antef sírját pedig 1827-ben rabolták ki arab fellahok.

Mariette, a francia régész Abu'n-Nagában lelte meg szerencsését - igaz, eléggé kétséges volt ez a szerencse. Az akkor még ismeretlen, de elásott kincsek felfedezésében jeleskedő Mariette azt a megbízást kapta Said kedivétől, hogy

temessen vissza a helyükre bizonyos leleteket. Az a hír ékezett ugyanis Párizsból, hogy III. Napóleon unokaöccse, Louis Bonaparte Egyiptomba kíván látogatni.

Nagy megtiszteltetésként a napóleoni követ szeme láttára kellett volna letűnt évezredek emlékeit a felszínre hozni és a magas rangú vendégnek átnyújtani. Mariette-nek azonban nagy sajnálatára egyedül kellett a homokból kikaparnia az elásott darabokat: a herceg mégsem jött el. Mariette viszont elküldte a "leleteket" öfelsége Louis Bonaparte részére és ezt nagyon jól tette. A Bonaparték még mindig akkora befolyással rendelkeztek Egyiptomban, hogy Mariette postafordultával meg is kapta kinevezését: "Directeur de Service des Antiquités" lett.

Az igazság lakhelyének szolgái

Még ha el is tekintünk attól a rengeteg magáncélból kutató embertől, akik ezen a vidéken végeztek ásásokat, ahol állítólag több ember van a föld alatt, mint felette, röviden meg kell említenünk a Der el-Medine-i területet. Der el-Medirében ugyanis csak bizonyos embereket temettek. Nem királyokat, nem udvari tisztségviselőket, nem gazdagokat. Azokat a szobrászokat, kőfaragókat, festőket és előmunkásokat, akik a Királyok Völgyében és Biban el-Molukban megalkották a csodálatos földalatti épületeket. Ezeket a férfiakat megillette az "igazság lakhelyének szolgája" cím.

Mivel a művészek már akkor is szívesen írták le a gondolataikat, egyetlen foglalkozási csoportról sem maradt ránk olyan sok ismeret, mint a Királyok Völgyében dolgozó sírépítőkről. A művészeti kivitelű papiruszok ugyan ritkák, de számtalan cserépdarabra készült feljegyzés, úgynevezett osztrakon van a birtokunkban. Még a leglényegtelenebb dolgokat is belekarcolták az apró mészhomokkő- vagy agyaglapokba, amelyeket azután zsebre dugtak, majd később eldobtak.

Gurnet Murai mellett az igazság lakhelyének szolgái művészkolóniában éltek. Ez volt az egyetlen emberi település a Nílus nyugati partján. A falu lakosait felsoroló listák épségben megmaradtak. Ezek nem csak az összes személyt és azok foglalkozását sorolják fel, hanem az egyes házak lakóit is.

A művészek és kézművesek mélyen vallásosak voltak és istenként tisztelték az elhunyt fáraókat. Különböző iratokból tudjuk, hogy nem tartották magukat méltónak arra, hogy az államvallás isteneit megszólítsák, ezért csak a sajátjaikhoz, a kisemberek isteneihez imádkoztak. Közéjük tartozott pl Reshef és Kadesh, e két ázsiai istenség, továbbá a macska, a fecske és a hegyecsúcs.

IV. Amenhotep uralkodása alatt áttelepítette a művészkolóniát Amarnába, de az a fáraó halála és a régi vallás helyreállítása után visszaköltözött.

Biban el-Molukban a rabszolgák és hadifoglyok által a sziklába vájt csarnok és a királyok rokonai, valamint az udvari hivatalnokok által ott felhalmozott kincsek példa nélkül állók az egész emberiség történetében. Ez az oka annak, hogy már ezer évvel időszámításunk előtt és ötszáz évvel az első sziklasír létesítése után mindegyik fáraósírt kifosztották. II. Amenhotep kriptájában ugyan ott volt még a király múmiája, de az értékes tárgyak közül egyetlenegy sem maradt a helyén. Tutankhamon sziklasírjába kétszer is betörték, de a fosztogatóknak be kellett érniük az előcsarnokban talált apróságokkal. Valószínűleg megzavarhatták őket tettük közben vagy valamilyen előre nem látható akadályba ütköztek.

Így aztán nem meglepő, hogy az Újbirodalom fáraói úgy döntöttek, szakítanak az addig szokásos hagyományokkal és nem építtetnek a sírkamráik fölé díszes templomokat, kultikus helyeket. Ezek a piramisok a Líbiai-sivatag szélén ugyanis kiváló útjelzők voltak a sírrablók számára.

I. Amenhotep és I. Thotmesz voltak az elsők, akik sírjaikat mélyen a sziklába vájtatták, hogy kívülről ne is lássanak. Thotmesz építőmestere, Inemi így számol be az építkezésről saját sírjának egyik feliratában: "Egyedül én felügyeltem a sziklásírmélyítését, amit senki nem látott és hallott."

Georg Steindorff ebből arra a vitatott következtetésre jutott, hogy az építkezésben részt vevő hadifoglyokat "a munka végeztével átsegítették a túlvilágra".

De ha a sírokat nem is rabolták volna ki még az ókorban, csak kevés maradt volna meg eredeti állapotában, mert a mindenható isteni uralkodók közötti rivalizálás az elődök kriptáit sem kímélte. Thotmesz pl. csak néhány esztendeig pihenhetett vörös homokkőszarkofágjában, amíg a trónon őt követő lánya, Hatsepszut ki nem költöztette onnan és a neki szánt kőkoporsóba helyezte, amelyet ezért meg kellett hosszabbítani.

Egyik fáraó a másik sírjában

A számtalan "közönséges" sírrablóval ellentétben a fáraókat nem lehetett felelősségre vonni. A periratok említést tesznek I. Széthi, II. Ramszesz és III. Amenhotep sírjának kifosztásáról. Ez utóbbi fáraót annak idején I. Széthi sírjába helyezték. I. Széthi és II. Ramszesz múmiáit Inhapi királynő nyughelyére temették, ahová később I. Ramszeszt is. A zavar akkor vált teljessé, amikor Victor Loret, francia régész II. Amenhotep sírjában megtalálja III. Amenhotep III. Ramszesz szarkofágjában, II. Széthi szarkofágjának a fedelével lezárva.

Tutanhamon halála után kb. kétszázötven évvel, a XX. dinasztia alatt - az írások tanúsága szerint - viszály alakult ki a keleti városi fejedelem, Paszer és a nyugaton fekvő nekropolisz fejedelme, Paweraa között. Paszer megvádolta nyugati kollégáját, hogy az elhanyagolja kötelességét, a Holtak Városának felügyeletét, ezért vált mindennapossá a sírok fosztogatása. Haemuaszet vezír és városi előljáró erre felállított egy vizsgálóbizottságot, amelynek két pap, két írnok és két rendőrtiszt voltak a tagjai.

A bizottság végül az alábbi részletes jelentést állította össze:

1.

I. Amenhotep 120 könyök mély sírja az Amenhotep-templom északi részében, amelyről a keleti városi fejedelem, Paszer azt állította, hogy kirabolták és az esetet jelentette Haemuaszet vezírnek és városi előljárónak, Neszamunk királyi főtisztviselőnek, a fáraó írnokának, Amon-Ré főpapnője jószágigazgatójának és Noferkaréemperamon udvari főhivatalnoknak, a fáraó titkárának és a nagy fejedelemnek, alaposan megvizsgáltatott és sértetlennek találtatott.

2.

Hasonképpen sértetlennek találtatott az idősebb Antef, Ré fiának piramisa, amely az Amenhotep-templom előudvarának északi részén fekszik, ahol maga a piramis sérült, de amelyből áll még egy a király alakját és Behka kuttyáját ábrázoló sztélé.

3.

Nebheperré király, Antef, Ré fiának piramisát tolvajok rongálták meg. A piramis tövében két könyök átmérőjű lyuk találtatott, valamint egy egy könyök átmérőjű nyílás az Amon-templom áldozati előljárójának, Jurainak a sírján. A rablók azonban nem jutottak be a sírokba.

4.

Hasonlóképpen megfúrva találtatott Szehemré-Upmaat király, az idősebb Antef, Ré fiának a piramisa.

5.

Feltörve találtatott Szehemré-Szedtaw király, Szobekemszaf, Ré fiának piramisa, és pedig III. Thotmesz főraktárnokának, Nebamun sírjának előcsarnoka felől. A király múmiáját kifosztották. Hasonképpen a feleségét, Nubhászt is.

Eddig a vizsgálati jelentés. A sírrablókat később megtalálták: nyolc kőfaragó és templomi szolga volt a tettes. A botütések hatására a következő vallomást tették:

Mi voltunk, akik behatoltunk Szobekemszaf király és királyi felsége, Nubhász piramisába. Feltörtük a szarkofágjaikat és felnyitottuk az őket takaró leplet. Szobekemszaf király tiszteletre méltó fejét és nyakát arany amulettek és ékszerek fedték. A múmia egésze arannyal volt bevonva, és a koporsót belül és kívül is arany, ezüst és különféle csodálatos drágakövek borították. Mindazt az aranyat, amit a múmián találtunk, az amuletteket és az ékszereket letéptük róla és a halotti leplet is magunkkal vittük. A királynő teteme hasonlóképpen volt elkészítve. Mindent elvittünk, amit találtunk, az összes aranyból, ezüsből és bronzból készült tárgyat. Utána nyolc egyenlő részre osztottuk fel magunk között a zsákmányt.

A legfőbb bíró ebben az időben a vezír volt. A hat törvényszék és az összes bíró az ő hatalmának volt alárendelve. Bíró csak a fáraó kegyelméből lehetett valaki. Mint Haemuaszet vezír. Ő a per minden iratát elküldte a fáraónak, aki hivatott volt az ítélet kimondására. A tetteseket addig az Amon-templom börtönében őrizték. A fáraó ítéletéről nem maradt fenn írásos emlék, de a sírok kifosztását akkoriban halállal büntették.

A nyolcas kivégzésnek azonban Thébában egyáltalán nem volt elrettentő hatása. Túl nagy volt a csábítás, hiszen egyetlen éjszakai rablás során mesés kincsekhez lehetett jutni. Olyan kincsekhez, amelyek egy egyszerű embert egész életére gazdaggá tehetett.

A fáraók sírjait az évezredek folyamán újra és újra felfedezték, kifosztották vagy restaurálták, aztán megint elfelejtették. Diodórosz negyvenhét thébai királysírról

számol be, amelyek közül ő maga egy i. e. 57-ben tett egyiptomi utazása során tizenhetet meg is talált. Sztrábó ellenben harminc évvel később csupán negyvenet tart megtekintésre érdemesnek.

Felvetődik tehát a kérdés: Lehetséges, hogy még ezután is fel fognak fedezni királysírokat?

Azok az angol és francia régészek, akiket a helyszínen kérdeztem erről, nem zárták ki a lehetőséget, de hangsúlyozták, hogy igen valószínűtlennek látszik, hogy érintetlen sírra bukkanjanak. Georg Steindorff és Walther Wolf azonban még hiányol néhány sírt - pl. II. Thotmeszét és Szemenkaréét. Mindenek előtt azonban Imhotep sírját, amelyről Walter B. Emery egykori asszisztense, Ali el Khouli azt mondta nekem a szakkarai ásatás mellett: - Látja, valahol itt nyugszik a nagy Imhotep - és végigmutatott a hatalmas területen, - csak nem tudom, pontosan hol.

Az első ásók

Napóleon az oka mindennek: Ha ő nem lett volna, egész Egyiptom és a Királyok Völgye is talán még további száz évig aludta volna Csipkerózsika-álmát. Amelyet csak néha zavart volna meg egy-egy vállalkozó kedvű kalandor, mint Richard Pococke, aki már 1745-ben tizennégy sírt talált és írt le a Királyok Völgyében. Napóleon nem csak Franciaország számára fedezte fel Egyiptomot - még ha ez a nép húzta is belőle a legnagyobb hasznot. Patetikus mondását ("Katonák, több, mint három évezred tekint le rátok") egész Európa-szerte sokan idézték. Kalandorok, kutatók és régészek, akik azonban nem voltak akadémiai értelemben vett tudósok.

Így ír az általunk már megismert Giovanni Belzoni egyik, a Királyok Völgyében tett utazásáról:

A sírok fojtó, gyakorta eszméletvesztést is okozó levegőjét sokan nem viselték el. A tüdők minden erejükkel küzdenek az ember orrába, torkába is behatoló finom porfelhők és a múmiák kipárolgásai ellen. De ez még nem minden. A sziklába vájt kamrák tetejéről alászálló por az egész helyiséget betölti...

Az egymás hegyén-hátán tucatszámra heverő múmiák undorral töltöttek el mindaddig, amíg hozzá nem szoktam a látványhoz. A fekete falak, a gyertyák és a fáklyák halovány fénye, az egymással beszélgetni látszó különböző tárgyak és a meztelen, poros testű, gyertyákat vagy fáklyákat tartó, élő múmiáknak tűnő arabok leírhatatlan színjáték benyomását keltik.

Belzoni ábrázolása néhány kiegészítő megjegyzésre szorul. Az a kipárolgás, amelyet a kalandos életű olasz kutató a múmiáknak tulajdonít, biztosan nem azokból származik. A múmiák ugyanis teljesen szagtalanok. A fekete falak leírása arra utal, hogy az első újkori felfedezők a szurokfáklyáikkal több kárt tettek a sírokban, mint az ókori fosztogatók, akik többnyire megelégedtek az arany ékszerek és az egyéb értékes tárgyak elrablásával. A fáklyák korma megtámadta, sokszor tönkre is tette a falfestményeket.

Az ókori egyiptomiak a királysírok építésénél és díszítésénél nem fáklyával világítottak: egyrészt mert a korom ártott volna a falfestményeknek, másrészt a tűz elvonta volna az oxigént a sziklába vájt labirintusokban több száz méter mélyen dolgozó munkásoktól. Olyan segédeszközt vettek igénybe, amelyet még ma is

használ egyik-másik idegenvezető: a tükröt. A tükör ugyanis minden további nélkül képes a napfényt több száz méter távolságra elvezetni. Sőt több, megfelelő szögben felállított tükörrel többszörös kanyarulatokat is át lehet hidalni. Ez az eljárás olyan nappali világosságot eredményez a sötétben, amely élethűen adja vissza a festékek valódi színét. Az egyiptomi Ókori Hivatal ma ezt messzemenően figyelembe is veszi, ezért a megtekinthető sírokat fehér neonfényvel világítják meg, amit csak a hozzá nem értő kívülállók tartanak stílusalannak.

Giovanni Belzoni nem minden büszkeség nélkül jegyzi meg földalatti tevékenységéről: "Amikor egész súlyommal ráültem egy múmiára, az papírdobozként omlott össze alattam. A kezemmel akartam megtámaszkodni, hogy el ne veszítsem az egyensúlyomat, de nem sikerült. Szinte elmerültem a széttöredezett múmiákban, amelyeknek a csontjai, a ruhái és a fakoporsói mind széjjelporladtak. Ettől olyan porfelhő támadt, hogy negyed óráig moccani sem tudtam, meg kellett várnom, amíg a felhő szétoszlik."

Az éjszakai múmia-menet

Hogy a Biban el-Moluk-i sziklasírokat érintő rablások ellenére ötvenkét fáraó múmiája épségben megmaradt, s ezek közül néhány a kairói Nemzeti Múzeum 52-es termében található, annak megvan a maga sajátos oka.

A Királyok völgyében III. Ramszesz idején (i. e. 1197-1165) támadtak rá először a kincseket rejtő sírok elé állított örökre. A XXI. dinasztia papjai ezért egyik éjszaka a következő tervüket hajtották végre: Valamennyi általuk ismert sírt felnyitottak és kihozták a fáraók múmiáit, szám szerint negyvenkilencet. Tizenhárom II. Amenhotep titkos sírjába szállítottak. A fennmaradó harminchatot egy sziklarepedéshez vitték, ahol egy kilenc méter mély járat tátongott. Az akna végén egy folyosó vezetett egy hétszer hét méteres csarnokba. A XVIII. és a XIX. dinasztia uralkodóinak bebalzsamozott testét itt lerakták és befalazták azokat.

Ezt a rejtekhelyet közel háromezer év múlva fedezték fel, egy februári napon, 1881-ben. Ekkor történt ugyanis, hogy egy El-Kurna falubeli fellah, Ahmed Abderrasul, aki illegális ásatásokon szerzett kincsek eladásával egészítette ki szerény jövedelmét, összeszedte a bátorságát és fivére, Muhammed segítségével egy kötélen leereszkedett egy rejtélyes labirintusba. Már régóta ismerte ezt a lejáratot, amelyet korábban kődobásokkal feltérképezett magának. Leérkezve nagy erőfeszítéssel át kellett törnie egy kőfalat, ezután máris ott heverték előtte a múmiák, amelyeket a papok időszámításunk előtt ezer évvel szállítottak oda.

- Húzz fel! - kiáltotta a bátyjának döböntően a rémülettől. Muhammed felvonta a testvérét.

- Kísérteteket láttam - hebegte Ahmed. A bátyja és egyben tettestársa ettől úgy megijedt, hogy hanyatt-homlok elmenekült.

Ahmed még néhányszor felkereste az akna bejáratát, mielőtt újra lemerészkedett. Csak ekkor vette észre, hogy a múmiákon rajtuk vannak az ékszereik és mindegyikük homlokán ott a kígyó jele. Tapasztalt sírrablóként azonnal tudta: fáraók tetemeire bukkant.

Az illegális ásatást még a 19. század végén is szigorúan büntették. Ahmed tehát senkinek sem beszélt a felfedezéséről, rajta kívül csak a családja tudhatott róla.

Ahmed így okoskodott magában: "Nem szabad a múmiákat egyszerre eladnom. A fáraók ékszereitől egyenként kell megszabadulnom."

Ahmed Abderrasul valóban csak egyetlen embert avatott be a titokba: Mustafa Aga Ejeat konzult, aki Angliát, Belgiumot és Oroszországot képviselte Luxorban és abszolút feddhetetlen személy volt. Ahmed átmenetileg az ő komornyikja lett. Mustafa konzul vállalta, hogy tíz éven keresztül mindazt eladja, amit Ahmed a labirintusból a felszínre hoz. Értékes leletekről volt szó, amelyek a szakembernek rögtön szemet szúrtak.

Az Ókori Hivatal akkori vezetője, Sir Gaston Maspero fogott gyanút elsőként. Több ékszert fedezett fel a feketepiacon, amelyeket XXI. dinasztia-korabelieknek vélt. Valakinek tehát találnia kellett egy ebből az időből származó sírt. Sir Gaston több tárgyat is vásárolt és tudakozódott azok eredete felől. Valamennyi nyom Aga Ejeat konzulhoz vagy az Abderrasul fivérekhez vezetett.

Aga Ejeatot konzul lévén nem lehetett perbe fogni, Ahmed Abderrasul pedig kitartóan tagadott és a botütések hatására sem árulta el a titkát. Két hónapra bebörtönözték, majd szabadon engedték. Utána összeszólalkozott a bátyjával, és végül ő mutatta meg a múmiaraktárat a tartomány kormányzójának.

A fáraókat nem sokkal később megtekintette az amerikai régész, James Henry Breasted. Ő ezt írja beszámolójában:

Habeeb és egy vezető könyörgött nekem, hogy ne másszam le, de nem hallgattam az ostobaságukra és levettem minden felesleges ruhámat. Mivel nem bíztam benne, hogy biztonságosan le tudnak eresztetni engem a körülbelül tizenkét méter mély aknába, egy kiugró szikla mögé állítottam őket. Mondtam nekik, hogy ott üljenek le, feszítsék meg a lábukat és fogják jó erősen a kötelet. Egy gyertyával és pár gyufával a zsebemben lassan leereszkedtem a mélybe.

Meggyújtottam a gyertyát és mászni kezdtem egy igen hosszú folyosón, amelyet még a tetőről lezuhant kövek is szűkítettek. Két derékszögű kanyar után a járat 65 méter mélyen vezetett a hegy gyomrába. Az évezredek napsütéstől a levegő fojtóan forró volt. Minden pórusomból folyt a veríték. Köröttem mindenütt koromsötét volt és olyan kísérteties csend uralkodott, hogy tisztán hallatszott a gyertyaláng sisseregése. Hirtelen suhogó zaj támadt, a gyertya kialudt, és a sötétség első pillanatában valami az arcomba csapott. Csak egy denevér volt. Bár semmitől nem kellett tartanom, mégis örökkévalóságnak tűnt abban az ijesztő sötétben, míg újra meggyulladt a gyertya.

A folyosó egy körülbelül hét méter átmérőjű terembe végződött. A XXI. dinasztia főpapjai itt rejtették el a XVIII. és XIX. dinasztia nagy királyainak tetemeit. Még abban az időben sem lehetett teljesen megvédeni a halottakat a fosztogatóktól, de ebben a sziklákba vájt titkos csarnokban majdnem háromezer évig feküdtek háborítatlan nyugalomban, míg a mai bennszülöttek, a régi sírrablók utódai fel nem fedezték őket 1881-ben...

A mennyezetről lezuhant irdatlan méretű tömbök miatt nehezen tudtam a teremben mozogni. Néhány éven belül teljesen el fogják zárni az utat. Ezután már csak kevesen jöhetnek ide, ha ugyan nem én voltam az utolsó látogató. Egy kötömbre állítottam a gyertyát, és pár percre leültem. Megpróbáltam elképzelni magamban a háromezer éve itt lejátszódott különös jelenetet. Először a munkások belevájták a mészkőhegybe ezt a kriptát, azután a legmegbízhatóbb papok titokban ideszállították

a múmiákat. Ha ezek a falak most visszhangozni tudnák az akkor elhangzott szavakat, ha valamilyen csoda folytán birtokunkba jutna azon kis csoport csupán egyetlen tagjának a tudása, az az emberi haladás történetének egyedülálló fejezet lenne. Erre a gondolatra a szívem nagyot dobbant. Fogtam a gyertyát, visszakúsztam a folyosón az aknához és kimásztam a világos és viszonylag hűvös külvilágba.

A régészek munkájához a múlt században gyakran a kaland és a romantika képzete társult. Főként Egyiptomban. Aki a századforduló előtt egyiptomi fáraók után akart kutatni, minden további nélkül megtehetette - képzettség és szakmai ismeretek nem voltak hozzá szükségesek. Így történt, hogy a Líbiai-sivatag szélén és Núbia kapui előtt kereskedők és cirkuszi artisták, irodalomprofesszorok és világfik fogtak ásót a kezükbe.

Sötét üzletek

Hogy ki hol áshatott, azt egy évente egyszer ülésező kormánybizottság döntötte el. Azzal a feltétellel adott koncessziót, hogy minden kiásott tárgy fele Egyiptomot illeti. A másik felét a szerencsés megtaláló megtarthatja és kiviheti az országból. Az azonban nem titok, hogy a bizottság az ásatási helyek odaítélésénél előnyben részesítette az egyiptomi régiségkereskedőket, alapelvül volt ugyanis az volt: a pénznek nincs szaga. És mivel a tisztelt bizottság évenként csak egyszer ült össze, az amerikai és európai régészek gyakran egy egész évet is elvesztettek, ha az ásatást rossz helyen kezdték. Ez a gyakorlat, valamint a márciustól szeptemberig uralkodó nagy meleg volt az oka, hogy egy-egy ásatás sok évig is elhúzódott.

A XXI. dinasztia aggódó papjai által elrejtett további tizenhárom múmiát Victor Loret fedezte fel, aki 1898-ban tárta fel II. Amenhotep sírját. Az itt talált múmiák szinte sértetlenek voltak. Mindenekelőtt Amenhotepé, akinek eredetileg építették a sírt, amely már az ókorban feledésbe merült. Loret a tizenhárom múmiát Kairóba szállíttatta, Amenhotepet viszont a szarkofágjában hagyta. Ettől kezdve két fegyveres őr vigyázta a sír bejáratát.

Ez az óvintézkedés egyáltalán nem volt túlzás: Akárcsak háromezer évvel korábban, 1901. november 24-én fegyveres rablók megtámadták az öröket, behatoltak a sírba és elvitték a fáraó ékszereit és amulettjeit.

Ez a bűntény azonnali cselekvésre sarkallt egy akkor még ismeretlen fiatalembert, aki abban az időben a luxori Ókori Hivatal tisztségviselője volt, egy angol festő fia és Newberry régészprofesszor pártfogoltja. Úgy hívták: Howard Carter.

Carter láblenyomatokat vétetett a sírban, nyomkeresőket fogadott és végül eljutott El Kurnába, a sírrablók falujába. A további nyomok egy ismert sírrabló-család házához vezettek: Abderrasulékhoz, akik már a másik nagy múmia-rejtekhelyet is kifosztották.

Carter először elbocsátotta az egyik őrt, akiről bebizonyosodott, hogy megvesztegették, majd Luxorban bíróság elé állíttatta a rablókat. A per azonban a számtalan halasztás és elnapolás miatt a végtelenségig húzódott. Úgy tűnt, egész Luxor egy követ fúj. A város összeesküdött a forrófejű, becsületes angol ellen. Az ítélet végül felmentette a sírrablókat. Cartert, akit az egyiptomiak nemigen zártak a szívükbe, áthelyezték. Az ellenségei szereztek neki egy állást Szakkarában, ötszáz

kilométerrel távolabb: Carter Alsó- és Közép-Egyiptom Ókori Hivatalának lett az igazgatója.

1902-ben egy newporti (Rhode Island) ügyvéd és mágnás ásatásokat kezdett a Királyok Völgyében: Theodore M. Davis ott kutatott, ahol már előtte hárman feladták, mert azt hitték, ott már biztosan nincs mit felfedezni. Davis azonban tizenkét év alatt további hét sírra bukkant. Ő talált rá IV. Thotmesz, Hatsepszut, Juja és Tuja, III. Amenhotep apósa és anyósa, Horemheb és Sziptah sírjára, egy névtelen, de Sziptah feleségének, Tauszertnak a kincseit tartalmazó sírra, valamint egy másik névtelen sírra, amelyik IV. Amenhotep és anyja, Teje ékszereit és tárgyait rejtette.

Amikor Theodore M. Davis 1914-ben visszaadta az ásatási engedélyét, szilárdan meg volt róla győződve, hogy a Királyok Völgyében tett felfedezései a legutolsók voltak. Az angol Lord Carnarvon és a Luxorban már egyszer szerencsétlenül járt ambiciózus régész, Howard Carter tervei hallatán csak a fejét csóválta. Ha Davis tudta volna, mit fedez majd fel Carnarvon és Carter, soha nem engedte volna át nekik a koncessziót.

Egy fáraó boncolása

A férfi, aki a kairói egyetem anatómiai intézetében Douglas Derry professzor előtt feküdt, több, mint háromezer éve halott volt. 1925. november 11-ét írtak. 9 óra 45 perckor az izgalom a tetőfokára hágott: Derry professzor és Howard Carter a boncasztalon fekvő, fehér rongyokba burkolt alakhoz léptek. Ezek alatt a rongyok alatt rejtőzött Tutanhamon teteme, amelyről senki sem tudta, hogyan néz ki.

Carter és Derry a tudomány és a közélet néhány kiválóságát is meghívta az évszázad eseményére: Saleh Enan Pashát, a közügyek minisztériumának államtitkárát, Said Fuad Bey el Kholit, Kena tartomány kormányzóját, Dr. Saleh Bey Hamdit, az alexandriai egészségügyi hivatal igazgatóját, Alfred Lucas vegyészt és régészt, Harry Burtont a New York-i Metropolitan Museumtól, Tewsik Effendi Boulost, a felső-egyiptomi Ókori Hivatal igazgatóját és Muhammed Shaaban Effendi a kairói nemzeti múzeum igazgatóságától.

Tutanhamon boncolását a kairói anatómiai intézetben azért előzte meg olyan nagy várakozás, mert addig még egyetlen háromezer évnél régebbi, sértetlen múmiát sem nyitottak fel.

Douglas Derrynek erkölcsi kétségei voltak, sőt, talán félelemnek is lehetne nevezni. Meglehetősen gyenge, átlátszó mentségnek tűnik, amit a jegyzőkönyvébe ír: "Úgy gondolom, helyénvaló itt néhány szó tettünk igazolásaképpen és egyben válaszként arra az ellenvetésre, miszerint nem kellett volna kibontanunk és megvizsgáljunk Tutanhamont. Beavatkozásunkat sokan megszenteltetésnek tartják és úgy vélik, békén kellett volna hagynunk a fáraót. Mivel azonban a sírt már felfedezték és mivel sírrablások minden korban előfordultak, a hihetetlen gazdagság csábítása nem hagyta volna nyugodni a rablókat. Még egy nagyobb létszámú őrség is csupán rövid ideig szabhatott volna gátat a rablótámadásoknak."

Ehhez magyarázatként szükséges annyit hozzáfűzni, hogy bár Tutanhamon múmiáját - a többi fáraóéhoz hasonlóan - Kairóba szállították boncolásra, később visszatemették saját szarkofágjába a Királyok völgyében. Mind a mai napig ott nyugszik.

Dr. Derry paraffint készített elő és forrásban tartotta. A múmiát borító megkeményedett rongyok és kötések a legóvatosabb érintés hatására is szétporladtak volna. Ezért folyékony paraffinnal vont be azokat abban a reményben, hogy így majd ki lehet hámozni belőlük a tetemet. Derry kezébe vette a bonckést. Vigyázva, de biztos kézzel néhány milliméter mély metszést ejtett a mellkastól egészen a lábujjakig.

A háromezer éve kipreparált fáraó feltárása a vártnál nehezebbnek bizonyult. A hat-tíz centiméter széles kötések egyes helyeken tizenhat rétegben borították a tetemet. A kenőolaj, amellyel a múmiát annak idején légmentesen lezárták, a textíliát feketére festette és olyan keménnyé tette, hogy helyenként vésővel kellett lefejni.

Arany és ékszerek a korhadt rongyok alatt

A kötések egyes rétegei közül számos - összesen száznegyvenhárom - ékszer került elő, amelyeket vászonba bugyoláltak, hogy ne változtassák meg a múmia külső formáját. Minél mélyebben helyezkedtek el a rongyok, annál foszlottabbak voltak. Mégis jól kivehető volt, hogy a mellkast keresztben kötötték át. A felső és az alsó végtagokat és a hímvesszőt külön-külön csomagolták be, majd ezeket a szalagokat bevonták az egész testre kiterjedő kötésrendszerbe. A fáraó jobb keze a bal csípőjén feküdt, a bal a jobb bordáin úgy, hogy a karjai keresztezték egymást. Kéz- és lábujjait ruhával tekerték körül, azután arany hüvelyeket húztak rájuk. A fejét vízszintesen és ferdén futó vászonszalagok borították, amelyek alól egy Ozirisz atefkoronája emlékeztető párnakoszorú bukkant elő. Valószínűleg az lehetett a feladata, hogy védje Tutanhamon arcát a ráhelyezett aranymaszktól.

Az ezen a párnázaton talált amulett külön figyelemre érdemes. Nyélre erősített félkör alakú volt és egy stilizált fejgyámot ábrázolt. Két dolog is említésre méltó az amulettel kapcsolatban: egyfelől az anyaga, ugyanis vasból készült és ez volt az egyetlen vastárgy az egész sírban, másfelől a neki tulajdonított szimbolikus jelentés. A Halottak Könyvének 166. fejezetében ez áll:

Ébredj fel alélt álmodból! Győzedelmeskedni fogsz mindazon, ami ellened tétetik. Ptah legyőzte az ellenségeidet. Most ott fekszenek és nem léteznek többé.

A radiológusoknak sok fejtörést okozott ez a furcsa amulett. Létezik olyan feltevés, amely szerint radioaktív sugarak állnak a fáraók olyannyira hatásos átka mögött, de ezzel majd később foglalkozunk. Meglepő mindenestre a Halottak Könyvének szövege, amelyben előrevetíti a halált. Ez nemsokára szomorú valósággá is vált két, a boncoláson jelenlevő tudós számára.

Ezen a titokzatos amuletten kívül Tutanhamon még huszonegy másikat viselt a nyakán. Azok funkciója és szimbolikus tartalma azonban tökéletesen tisztázott. A két diszgallér alatt elhelyezett függőknek a temetésnél volt jelentőségük: technikai kellékek, mint pl. az egyik gallér hátuljára rögzített dísz, amely ellensúlyként szolgált, mások pedig egyszerű ékszerek.

A vászonszalagok alatt végül találtak még egy Ízisz- és két arany Ozirisz-jelképet és egy zöld földpátból készült jogart. Ezek alatt három pálma és kígyó formájú arany függőt. Egy további textilréteg egy vörös karneol kígyófejet, egy lazúrkőből formázott Hórusz-szobrot, valamint egy Anubisz-alakot rejtett. A legbelső réteg nyolc amulettje a következőket ábrázolta: egy emberfejű szárnyas kígyót, egy királykígyót, egy kettős királykígyót és öt keselyűt.

Ez a számtalan ékszer mind csak egyetlen célt szolgált: a király védelmét a halottak birodalmába vezető úton. A nép erősen hitt az amulettek mágikus erejében. A kérdés csupán az, vajon az ókori Egyiptom szellemi elitjét képviselő papok is hittek-e benne? Vagy esetleg tehetetlenségük tudatában természettudományos felfedezésekkel igyekeztek bizonyítani amulettjeik hatásosságát.

Ehhez egyáltalán nem volt szükséges ismerniük olyan tudományos rendszereket, mint a virológia vagy a radiológia. Kizárólag a hatás számított.

Érdekes példaként szolgálnak erre azok a kis homokzsákok, amelyeket még a radioaktív sugárterápia felfedezése előtt Csehországban árultak fejfájás és reuma ellen. Az orvosok kárhoztatták az "okkult ostobaságot" és nem ajánlották, hogy bárki is a fájós tagjára tegye a zsákokat. A betegeknek azonban jót tett a kúra. Kinek volt hát igaza? A válasz meglepő: nem az orvosoknak. A zsákokban levő föld ugyanis rádiumot és uránszurokércet tartalmazott, vagyis enyhén radioaktív volt. A rádium pedig feloldja pl. a húgysavat és lebontja szénsavra és ammóniára. Egy látszólag közönséges homokzsák tehát képes volt élettani reakciókat előidézni annak ellenére, hogy pusztán tudományos szempontból lehetetlennek tűnt és még a megfelelő eljárásokat sem ismerték.

Ezzel azonban nem a babona és az okkultizmus útját kívánom egyengetni, éppen ellenkezőleg, csupán a megmagyarázhatatlan dolgok magyarázatának lehetőségeire kívánok rámutatni.

Az egyiptomiak rendkívül tájékozott, intelligens nép volt. Képesek voltak négyezer-háromszáz évvel ezelőtt tizenhat tonnás gránittömböket ezer kilométerre elszállítani és száz méternél is magasabb piramisokat építeni belőlük. És mindezt úgy, hogy csak egyetlen energiaforrást ismertek: az izomerőt. Ráadásul ezeket az irdatlan építményeket olyan pontosan helyezték el észak-déli irányban egy meridián mentén, hogy az eltérés kisebb, mint egy tizenketted fok. Ha az amerikaiak az első világűrben végzett kísérleteiknél ezt a pontosságot elérték volna, az valóságos kibernetikai csodának számított volna.

Ma már bizonyított, hogy a görögök a hellenizmusba beépítették az egyiptomiak rejtélyes gyógyító módszereit és a csodákba vetett hitét. A görögökre oly jellemző kritikus szemlélődésük és elemző kutatásaik ellenére jelentős szerepet játszott náluk az egyiptomi eredetű betegségdémon.

Az egyiptomi kultúrának olyan óriási befolyása volt, hogy még hanyatlása idején is nagy hatást gyakorolt más népekre. Ugyancsak bizonyított tény, hogy az óegyiptomi papság miszticizmusát még a legnagyobb természettudományos vívmányok sem kezdték ki. Ezeket a vívmányokat ugyanis alighogy felfedezték, csakhamar újra feledésbe is merültek, és csak napjainkban fűjték le róluk a múlt porát, esetleg még ma is az évezredek hordaléka vagy a modern technika hulladékai alatt rejtőznek.

Mit jelent a T?

Tutanhamon boncolásakor huszonegy amulett került elő. De akkor még senki sem látta a fáraó arcát. Dr. Derry a karokkal és a lábakkal kezdte a feltárást, aztán a törzssel folytatta.

Eközben további ékszerek, karperecek és gyűrűk bukkantak fel. Dr. Derry hat karperecet talált a fáraó bal kezén, hetet a jobbon. Tutanhamon ezeket már életében is viselte. Ahogyan Howard Carter megjegyzi a beszámolójában a múmiára tíz ismeretlen rendeltetésű tárgyat kötöttek. Így ír:

A bal oldalon a kötések külső rétegei között feküdt egy furcsa, Y alakú arany amulett és közvetlenül fölötte egy ovális aranytábla. Ezeknek nem ismerjük a funkcióját. Csak annyit tudunk, hogy a Középbirodalom koporsófelirataiban előfordul egy hasonló tárgy, amelynek ABET a neve és egy rudat mintáz. Mivel azonban a vászon és a ruházat írásjelének legfontosabb eleméhez igen hasonló, bizonyára összefüggésben áll a kötéssel. Ez annál is valószínűbb, mert az aranytábla éppen azt a helyet fedte, ahol a holttesten rést vágtak a belső szervek eltávolítása végett. A következő tárgy egy aranylemezből készített T alakú jelkép volt. Tudomásom szerint sehol nem találtak még ehhez hasonlót. A jelentése ismeretlen.

Ezeken kívül ismert halotti ékszerek is előkerültek. Így pl. nyolc darab, a törzset, a combot és a felkart díszítő aranykarika. A fáraó hasát borító arany öv alatt egy keményített aranypengéjű tőr húzódott meg. És ekkor Derry professzor leemelte az utolsó textilréteget is. A körülötte állók izgatottan figyelték az eseményeket. A múmia lábán törékeny, szürkésfehér, helyenként repedezett bőr látszott. A bőr és a kötőszövet két-három milliméter vastag rétegben borította a csontokat. Derry megfogta a bal térdkalácsot, amely a kemény bőrrel együtt levált.

Már az alsó végtagok kicsomagolásánál felismerhetővé vált, hogy Tutanhamon - s kötőszövet zsugorodását is tekintetbe véve - vékony alkatú volt, a halálakor talán még ki sem fejlődött egészen. A később a csontozata alapján számolt testmagassága 164 cm. Karl Pearson, angol professzor szerint, aki egyes fő csontok méreteiből számítja ki az emberek magasságát, a fáraó 167,6 cm magas volt. A Tutanhamont ábrázoló, a belső sírkamráját őrző két faszobor összehasonlító méréseiből a testmagasság értékeire 167 illetve 169 cm adódott.

Derry professzor a felemelt térdkalács alatt látta, hogy a legendás fáraó valóban nem élt sokáig. A combcsont végén jól látszott az ízületi porc. Ez a porcszövet általában húszéves korban összenő a csonttal, de itt még szabadon volt. A combcsont felső vége viszont már összenőtt az ott található porccal. Ez a folyamat tizennyolc éves korban kezdődik. Hasonló anatómiai jelenségek mutatkoztak a sípcsonton és a felkaron. Mindez arra engedett következtetni, hogy Tutanhamon halála idején még nem volt húszéves, de már elmúlt tizennyolc.

A karok kibontásánál ugyanez az óvatos eljárás ismétlődött. Ugyanazzal az anatómiai eredménnyel: szürkésfehér bőr és porcösszenövés. Dr. Derry a kor megállapításánál figyelembe vette azt a tudományosan bebizonyított tényt, hogy az egyiptomiak ízületi porcai hamarabb nőnek össze, mint az európaiakéi. Röntgenvizsgálatok kimutatták, hogy a fiatal egyiptomiak könyöke és orsócsontja alig nő össze a tizennyolcadik életévük előtt. Utána viszont rendkívül gyorsan játszódik le a folyamat, amely a könyök belső oldalán kezdődik. Tutanhamon testén

éppen ezen a helyen látszottak a porc és a csont összenövésének a kezdetei, ami szintén arra utal, hogy nem sokkal lehetett több tizennyolc évesnél.

Az oszteológia, vagyis a csontok tudománya ma részletes tájékoztatást tud adni évszázadok vagy akár évezredek óta halott emberek koráról, betegségeiről. Igaz, időről időre felröppennek feltűnést keltő tévedések is.

A híres francia sebész, Paul Broca (1824-1880; ő fedezte fel az agy róla elnevezett beszédközpontját) 1876-ban azzal a megállapításával lepte meg a paleopatológusokat, hogy Európában a szifilisz már Amerika felfedezése előtt elterjedt. Addig ugyanis bizonyított volt, hogy ezt a betegséget Kolumbusz Kristóf matrózai hozták magukkal az Új világból.

Broca ezt bizonyítékokkal cáfolta. Egy 13. századi párizsi leprakórház kiásásánál előkerült emberi csontokat vizsgált meg, és a koponyák egyértelműen a szifilisz jeleit mutatták. A paleopatológia, úgy tűnt, szegényebb lett egy illúzióval.

Senki sem mert volna kételkedni a nagy sebész, Broca vizsgálataiban, ha a dán orvostörténész, Vilhelm Möller-Christensen nem jutott volna egészen más eredményre. Möller-Christensen, aki 1964 óta a koppenhágai egyetem orvostörténeti múzeumának igazgatója, számtalan régi temetőből származó csontvázat vizsgált meg. Oszteológiai kutatásai megerősítették azt a feltevést, hogy a szifilisz Európában csak 1500 táján jelent meg. Paul Broca talán tévedett? Möller-Christensen Broca vizsgálatainak nyomába eredt.

Megállapította, hogy a nagy francia sebész eredményeiben nincs semmi kifogásolnivaló. Möller-Christensen azonban a párizsi katakombákból származó koponyákon elvégzett még egy vizsgálatot, amelyről Broca túlzott igyekezetében teljesen megfeledkezett: meghatározta a csontok korát. És ekkor lett az esetből paleopatológiai botrány.

Noha a koponyák, amelyeken Paul Broca felfedezte a szifilisz tüneteit, egy 13. századi épület romjai közül kerültek elő, maguk a csontok az 1792 és 1814 közötti időből származtak. Feltehetőleg egy temető bezárásakor vihették oda azokat, a feltűnést elkerülendő.

Thotmessel a taxiban

Elliot Smith anatómusnak több szerencséje volt. Éveken át a régi egyiptomiak betegségeit kutatta. Néha nagy lelkesedésében egészen elfelejtette, hogy a "páciensei" múmiák. Egyszer megfigyelték, amint III. Thotmesz (i. e. 1502-1448) múmiáját a nemzeti múzeumból egy klinikára vitte taxival, hogy ott megröntgenezze.

A gizehi ásatásokon talált ötszáz koponyát megvizsgálva Smith megállapította, hogy az ókori egyiptomiak éppúgy szenvedtek a paradontózistól, mint a mai ember. Összesen huszonötezer koponyán keresett szifilisz csontdeformációkat. Hiába.

A később nemesi rangra emelt francia bakteriológus, Dr. Armand Ruffer, aki a kairói egyetemen tanított és az egyiptomi Vöröskereszt vezetője volt, a múmiákban Gramm-pozitív és Gramm-negatív baktériumokat fedezett fel. A májban és a tüdőben - a kormány alkalmazásában álló Alfred Lucasszal ellentétben - szokatlan mennyiségű baktériumot talált. Két XX. dinasztiahoz tartozó múmia veséjében megtalálta a Bilharzia-féreg petéit, amelytől még ma is tartanak az egyiptomiak, ha a

Nílusban fürdenek. Ruffer még egy bányász tüdejében lerakódott szénport is ki tudta mutatni.

A mumifikált belső szervek alapján történő diagnosztizálás már csakazért is ritka, mert ezeket a testtől elkülönítve, úgynevezett kanopuszokban tartották, és a legtöbb elveszett vagy megsemmisült. Ezzel szemben az érrendszeri betegségek viszonylag könnyen felismerhetők. II. Ramszesz (i. e. 1301-1234), az Abu Szimbel-i hatalmas sziklatemplom építtetője arterioszklerózisban halt meg. Az artériák elmeszesedése nem számított ritka betegségnek az ókori Egyiptomban.

Ebből is látszik, hogy az archeológiai vizsgálatok több tudományág együttműködését követelik meg. Ha valamilyen elemzést elmulasztunk, eggyel több hibaforrással kell számolnunk. Ez Tutanhamon vizsgálatánál is bebizonyosodott.

A bőr a múmia végtagjain jobb állapotban maradt meg, mint a törzsén. A köldöktől az elülső csípőtővisig egy nyolcvanhat milliméteres durva vágás húzódott. Ezen a nyíláson keresztül távolították el a fáraó belsősegeit, amelyeket nem balzsamoztak be a testével együtt, hanem külön tároltak a sírban.

Az egyiptomiak felfogása szerint a holtak bíróságán Ozirisz színe előtt lemérték a szívet, ezért azt egy különleges edényben kellett megőrizni. A szív helyére a papok általában egy skarabeusz másolatát tették. Ezt a nálunk ganajtúró néven ismert bogarat Egyiptomban szent állatként tisztelték és hasonlóan gazdag szimbolikus tartalommal bírt, mint Európában a kereszt. Hogy a többi szervet miért vették ki a testből, annak nagyon is világos okai voltak: egyfelől az egyiptomiak tudták, hogy a belsősegek könnyen elrohadnak, másfelől tekintettel voltak az éhséget és szomjúságot kiváltó szervek szimbolikus jelentésére, ilyen érzései ugyanis nem lehettek a halottaknak az alvilágban. A belső szerveket tehát négy különböző edénybe, kanopuszba osztották szét. Ezeknek a fedelei Hórusz fiait, Amszet, Hapi, Duamutef és Kebehszenuf képmását ábrázolták, akik távol tartották az éhséget és a szomjúságot. Az Ó- és a Közép-birodalomban a halottak mellé még "ételt és italt" is temettek: fa boroskancsót és alabástrom libasültet. Kis konyhát, ahol sütni és főzni lehetett.

A Közép- és az Újbirodalom idején már azt tartották az egyiptomiak, hogy a belsősegek eltávolítása befolyásolja a tetemek tartósságát. Tutanhamon korában ezért minden halottat felvágta a mumifikálás előtt. Ez azonban nem volt mindig így. A Der el-Bahariban, Mentuhotep templomában talált kiváló állapotú múmiákon nem látszott egyetlen vágás sem. Ezek a XI. dinasztiából (i. e. 2052-1992) származtak. Más leletek viszont arról tanúskodnak, hogy már a XII. dinasztia uralkodása alatt előfordult, hogy kivették a belső szerveket.

Tutanhamon fejének a kibontása volt a legbonyolultabb. Dr. Derrynek rendkívül óvatosan kellett eljárnia, hogy kárt ne tegyen a - remélhetőleg - épen maradt arcbán. Minél több vázsonréteget távolított el, annál egyértelműbben látszott a fáraó szokatlan fejformája, amely már ismerős volt a sírban talált rajzokról. Tutanhamonnak erősen fejlett hátsó koponyája volt. Ezt a jelenséget már Ehnaton fáraónál is megfigyelték.

A diadém

A további szövetek eltávolítása után egy szorosan a fáraó fejéhez simuló egyszerű, karnelgyűrűkkel ékesített és furcsa kis aranylapocskákkal kivert arany diadém került

elő. Szintén ehhez a fejdíszhez tartozott, de attól külön, a múmia lábszárain találtak két szimbolikus állatábrázolást: Nehbet keselyűjét és Buto kígyóját, amelyek a déli és az északi birodalmat jelképezték. Ennek megvolt az oka: Tutanhamon sírjában a szarkofág kelet-nyugati irányban állt, a fáraó feje nyugat felé nézett. A két jelkép helyzete tehát pontosan megfelelt Alsó- és Felső-Egyiptom földrajzi helyzetének. Nem volt nehéz megállapítani, hogy ezek a szimbólumok eredetileg a diadémhoz tartoztak, mert a csapok hibátlanul illeszkedtek annak nyílásaiba.

Sok fejtörést okozott a szakembereknek ez a diadém, amely nem azonos a fáraók által viselt királyi koronával, hanem mindegyikük számára külön készítették. Annyi bizonyos, hogy több volt, mint egyszerű ékszer. A homályos eredetű, de kétségkívül valódi Golenyisev-papirusz tíz himnuszt tartalmaz, amelyek a diadémot magasztalják mint "a napisten és a földi királyok homlokát ékítő és ellenségeikre romlást hozó díszet".

A papiruszok az emberiség legősibb kézírásos dokumentumai. Az egyiptomiak az i. e. harmadik évezred óta használták ezeket a tekercseket. A világ legrégebbi ránk maradt levele i. e. 2400 tájáról származik. Ebben egy egyiptomi katona panaszkodik a silány egyenruhákra.

A tekercsek előállításánál a papirusznövény belét csíkokra vágják, ezeket keresztbe egymásra fektették, majd lepréselték. Ezt a rácsozatot a papirusz ragadós anyaga tartotta össze. Miután kagylók és halcsontok segítségével kisimították, csőtollal lehetett rá írni.

Az egyiptomiak Görögországba, Kisázsia, Itáliába és Spanyolországba is szállították a papiruszukat. A keleti gótok, a longobárdok és a vandálok is még ilyenekre írtak. Az egyiptomi sírokban ládászámra találtak papiruszokat rendkívül kedvelték a barokk korban - mint finom illatú füstölőt. Elsőként Stefano Borgia, olasz bíboros vizsgálta meg egy papiruszt 1788-ban, amelyet egy utazó hozott magával Egyiptomból.

Ez még Napóleon egyiptomi hadjárata és az egyiptológia mint tudomány megszületése előtt történt, még mielőtt Champollion megfejtette a hieroglifákat. Ezek ismeretére azonban nem is volt szüksége a dán tudósnak, Nikolaus Schownak, aki Borgia bíboros megbízásából tanulmányozta a papiruszt. A >Charta Borgiana< esetében ugyanis egy i. e. 192-ből származó görög nyelvű szövegről volt szó, amely egy falunak a gát- és csatornaépítésén részt vett lakóit sorolta fel. Ez a csalódást okozó eredmény is hozzájárult ahhoz, hogy az egyiptomi írások által kiváltott kezdeti érdeklődés hamarosan elmúlt.

Adolf Erman feldolgozás céljából rövid időre megkapta a diadém-papiruszt Valdemar Golenyisev orosz gyűjtőtől. Ő egy magánszemélytől vásárolta Oroszországban, aki pedig Egyiptomban tett szert rá. A lelet kifogástalan állapotban maradt meg, és valószínűleg megjárta az ismeretlen sírokból rabolt számtalan egyiptomi múkincs kalandos útját.

A diadém-papirusznak sem a kora, sem a szerzője nem ismert. Az 571 cm hosszú, tizenöt darabból egyberótt és csak az egyik felén megírt tekercs keletkezésének idejét a régészek az i. e. 17. évszázadra teszik. A szövegeket valószínűleg a krokodilistennek hódoló Szobek egyik papja írta.

Adolf Erman ezzel szemben arra a vélekedésre jutott, hogy Szobek neve átvitt értelmezendő, és a fáraó fogalmával azonos. Bizonyítékként rámutat arra, hogy a csaknem hat méter hosszú tekercs egyetlenegyszer sem említi semmilyen istent.

Az ókori egyiptomiak körében a diadémok rendkívüli tiszteletnek örvendtek, ami arra enged következtetni, hogy mágikus erőt tulajdonítottak nekik. Minden fáraó fejdíszén viselte a kígyó jelképét, amelynek - egyes szövegek tanúsága szerint - "hatalmában áll megsemmisíteni az ellenséget."

De miféle erő lehetett ez? Talán a diadémból eredő radioaktív sugárzás? Ezen magyarázat által kétségkívül érthetővé válnék, hogy miért éppen Tutanhamon kihantolása során haltak meg olyan sokan: ő volt ugyanis az egyetlen fáraó, akit a diadémjával együtt találtak meg.

Dr. Derry a boncolás folyamán egy újabb textilréteget eltávolítva egy arannyal és gyöngyökkel díszített vászonsapkát talált a fáraó kopaszra nyírt fején.

Howard Carter így emlékezik:

Egészen különleges figyelmet igényelt az utolsó vászonborítás eltávolítása a fáraó erősen elszenesedett fejről. Minden mozdulat kárt tehetett az arcában. Tisztában voltunk a felelősségünkkel. Már a cobolyszörecset finom simításaitól is szétestek a korhadt vászon maradékai és egy ifjú békés, szelíd arcát fedték fel...

A lenolaj, amivel a temetés előtt meglocsolták a fáraót, kémiai reakciókat indított el. Ezek közben hő fejlődött, így a fáraó arca szabályosan elégett. Helyenként egészen fekete lett. A szempillái nagyon hosszúak voltak, félig nyitott szemei kiszáradtak. Lapos orrában gyantadugaszok zárták el a nyílást, amelyen keresztül egy kampóval eltávolították az agyát.

Tutanhamonnak lóharapása volt; hosszú metszőfogai előreugrottak az ajkai mögül. Apró fülének cimpájában hét milliméteres lyuk látszott, az arcbőre merev volt és töredezett. 1925. november 11., e nevezetes nap általános izgalmanak tulajdonítható, hogy a tudósok nem figyeltek fel a bal orcán talált sérülésre. Howard Carter észre sem vette. Derry professzor pedig ezt írja a boncolási jegyzőkönyvben: "Hogy mi jelentősége ennek a sérülésnek, sajnos nem állapítható meg."

Hogyan halt meg Tutanhamon?

Tutanhamon fejsérülésének rejtélye csak több, mint negyven évvel később tisztázódott, amikor Dr. Ronald Harrison, liverpooli anatómus professzor a Királyok Völgyében megvizsgálta a múmiát egy hordozható röntgenkészülékkel. Nem ez volt ugyan a fáraó első röntgenvizsgálata, de minden bizonnyal a legalaposabb.

Az ötven elkészült röntgenkép a következő megállapításra vezetett. Tutanhamon erőszakos halált halt. A koponya bal oldalán tátongó sérülés vagy fegyvertől származott, vagy egy esése következménye lehetett. A halált közvetlenül egy vérrög okozta az agyhártya alatt. Ezzel végre megszűnt minden találgatás a fáraó korai halálával kapcsolatban. Korábban ugyanis daganatokra, agytumorra és tuberkulózisra gyanakodtak.

Harrison professzor munkatársa, Dr. R. C. Conolly szerológus ugyanakkor egy gombostűfej nagyságú szövetminta alapján megállapította Tutanhamon vércsoportját: A2, MN alcsoport.

Tutanhamon vércsoportja tehát kimondottan ritka volt, ezért valószínűleg régi és "tisztá" nemesi ősöktől származott. A ritka A2 vércsoport még valami másról

is árulkodik. Harrison és Conolly 1959-ben bebizonyították, amit mások már 1925-ben a boncoláskor gyanítottak.

Howard Carter írja: "Tutanhamon arcán feltűnő volt a rendkívüli hasonlatosság apósához, Ehnatonhoz. Ezt már a szobrok alapján is megállapítottam."

Carter, aki még nem tudta, hogy Tutanhamon és Ehnaton ugyanabban a vércsoportba tartoztak, helyesen feltételezte, hogy az ismeretlen származású Tutanhamon Ehnaton törvénytelen fia volt. Mivel annak felesége, Nofertiti csak leánygyermekeket szült, akik közül Tutanhamon Anheszenamont vette nőül, az ifjú fáraónak (ekkor tizenkét éves lehetett) így a saját névére lett a felesége, az apósa pedig az apja is volt egyben.

Dr. Derry már anatómiai vizsgálódásai alapján gyanította ezt a rokoni viszonyt, amelyet csak a modern tudomány igazolt. Dr. Derry az alábbi összehasonlító táblázatot állította fel Ehnaton és Tutanhamon fejméreteiről, és meglepő hasonlóságot állapított meg.

Alfred Lucasszal, a kairói Állami Múzeum vegyészével együtt vizsgálatokat kezdett Tutanhamon múmiáján. Lucas eredményei azonban olyannyira kétségesek, hogy a fáraók átkához szolgáló bizonyítékok és magyarázatok keresésében aligha támaszkodhatunk ezekre. Tutanhamon sírjáról szóló jelentésben Lucas említést tesz pl. bizonyos csontjainak és szöveteinek szerves alkotórészeire, másutt viszont teljesen csíramentesnek mondja a sírt.

A később megtárgyalandó méreg-elmélet szempontjából számomra figyelemreméltónak tűnik még a sírkamrában talált sok-sok döglött bogár és a falakat borító vastag gombatelep. A kairói Királyi Mezőgazdasági Társaság entomológusa, A. Alfieri ezek közül néhányat úgy írt le, mint "apró bogarak, amelyek elhalt szerves anyagokat bontanak le és ezzel táplálkoznak". Ez a bogárfaj tehát már háromezer éve létezik Egyiptomban. A sírokba temetett fatárgyakban ezen kívül hasonló lyukakat is felfedeztek, mint amelyeneket a nálunk ismert szúk rágnak. Végezetül pedig óriási hálót szövő pókokra is bukkantak.

A többi fáraóhoz hasonlóan Tutanhamonnak is vittek a sírjába virágokat. Igaz, ezek a csokrok eléggé különös növényekből álltak. Több helyütt találtak pl. vad zeller (*Apium graveolens*) leveleiből font koszorút: III. Amenhotep építészenek, Kának a sírjában, valamint egy XXII. dinasztia-kori (i. e. 950.) névtelen thébai sírban.

A világtörténelem talán legmeghatóbb virágcsokra Tutanhamon sírkamrája előtt hevert. Vélhetően Anheszenamon, a fáraó tizenöt esztendő özvegye szedte a Nílus partján és utolsó üdvözlétének szánta.

Magát a tetemet is különféle növények díszítették. A második koporsón egy virágokból és olívalevelekből font koszorú feküdt. P. E. Newberry professzor ezt a Halottak Könyvének egyik fejezetében leírt koszorúként azonosította, amelyet az Újbirodalom kezdete óta mindig a koporsóra helyeztek, miközben a papok varázsigéket mormoltak.

A második koporsón egy girlandot, a harmadikon egy virágokból készített gallért találtak. A növények eltérő mértékben változtak meg az idők folyamán. Egyik-másik darab az első érintésre szétporladt, némelyikük viszont még a színét is megőrizte és nehézség nélkül lehetett azonosítani.

Az egyiptomi királysírokban leggyakrabban megtalált növény a búzavirág. Nem is csoda, mert ez bőségesen termelt a Nílus és a sivatag közti keskeny, termékeny földszávon. Azt talán említeni is felesleges, hogy a két birodalmi jelképet, a lótuszvirágot és a papiuszcserjét is felhasználták a sírok díszítéséhez.

Titokzatos démonalma

Tutanhamon és más fáraók sírjából is előkerült egy ismeretlen eredetű növény, amely ráadásul Egyiptomban nem is létezik. Ez a mandragóra. A XVIII. dinasztia idejéből származó falfestményeken többször is előfordul más gyümölcsök társaságában, ennek az ábrázolásnak a jelentősége azonban nem világos, mivel a sárga színű mandragóra elsősorban afrodisziákumként ismert. Az Egyiptomhoz legközelebb eső ország, ahol mandragóra terem, Palesztina. Ezt Tristram is megjegyzi *A Biblia természetrajza* című munkájában. Az arabok ezt a növényt tuffah el-dzsinnnek - démoni almának - nevezik. Óvatos adagolás esetén izgalmat vált ki, de nagy dózisban elmebajhoz vezethet.

Newberry professzor feltételezte, hogy a sírokban talált és a festményeken ábrázolt növény azonos a héber nyelven dudaim szóval jelölt gyümölcssel, amelyet viszonylag gyakran említenek az Újbirodalomból származó írások. A Nílus Elphatine nevű szigetén, a mai Asszuán közelében altatóként is használták.

Tutanhamon múmiájának sem a vegyszeti, sem az anatómiai elemzése nem gazdagította új ismeretekkel a régészet tudományát. A kutatás számára kedvezőbb helyzetet teremtett volna, ha csak a század ötvenes vagy hatvanas éveiben fedezik fel a sírt. Ezt igazolják Harrison professzor utólagos vizsgálatai is. Neki be kellett érnie súlyosan károsodott múmiákkal, mégis több használható eredménnyel tudott szolgálni a tudomány számára, mint korábban az összes kutató együttvéve.

Az 1925. november 11-én a kairói egyetem anatómiai intézetében lezajlott boncolás végzetes következményekkel járt: Alfred Lucas kevéssel később szívrohamot kapott. Nem sokkal utána keringési elégtelenségben meghalt Derry professzor, aki az első vágást ejtette Tutanhamon múmiáján.

A fáraó holttestével csak rövid ideig foglalkozó két tudós halála nyugtalanságot keltett a kutatók között szerte a világon. Ez a két eset azokat a kétkedőket is elbizonytalanította, akik a fáraók átkát mindaddig véletlennek láncolatának tartották. Ezek a halálesetek valóban olyan erők befolyása alatt állhattak, amelyekről még csak sejtelmünk sincs.

Királyok és varázslók

Miféle ember volt ez a Tutanhamon? Volt valami oka, amiért éppen az ő sírját biztosították úgy, hogy a fáraók átka sokkal kegyetlenebbül sújtsa annak felfedezőit?

Howard Carter ezt mondja az ifjan elhunyt fáraóról: "Életének egyetlen figyelemre méltó eseménye az volt, hogy meghalt és eltemették." Ez az ítélet a régész szemszögéből természetesen egyoldalú. Tutanhamon valóban nem játszott fontos szerepet az egyiptomi történelemben, de a mellékalakoknak is megvan a maguk jelentősége.

Tutanhamonnal együtt az Újbirodalom XVIII. dinasztiája is kihalt. Azt, hogy dinasztiákról beszélhetünk és a mintegy háromszázhatvan fáraót és idegen uralkodót besorolhatjuk ebbe a sémába, az egyiptomi pap, Manetho történelmi munkájának köszönhetjük, amelyet i. e. 305-ben írt görög nyelven. A Manetho által felsorolt, Menész fáraótól (kb. i. e. 3200) Nagy Sándorig (i. e. 332) terjedő harminc dinasztia uralkodása magába foglalja az Óbirodalom, a Középbirodalom, az Újbirodalom és egy további kései időszak korát.

A 2850-től a héraikleopoliszi korig (i. e. 2052) tartó Óbirodalomban olyan nagy fáraók uralkodtak, mint Dzsószer, Kheopsz, Kephren, Mükერინosz, Unisz, Teti és Pepi. A középbirodalom Mentuhoteppelel (i. e. 2052) kezdődött és a XVI. dinasztiával, a hikszoszok uralmával egyszerre ért véget. Nagyjából i. e. 1610-re tehető az Újbirodalom kezdete, amely a XXIV. dinasztia idején szűnt meg. E korszak 900 évéből maradt ránt a legtöbb történelmi emlék. Olyan fáraók fémjelezték ezt az érárt, mint az Amenophidák, a Tuthmoszidák és a Rameszidák.

A dinasztiák beosztása történelmileg nem egészen pontos, de az új tudományos felfedezéseknek megfelelően időről időre korrigálják. A régi egyiptomiak eredetileg a fáraók uralkodása vagy jelentős események alapján számolták az időt, valahogy így: "Tutanhamon harmadik éve" vagy "az északi népek legyőzésének éve".

Újabb dinasztia mindig akkor kezdődött, ha egy fáraó nemzetsége kihalt, és másik került a trónra. A XVIII. dinasztia, amelyből Tutanhamon származott, Amószisszal kezdődött i. e. 1570-ben. Őt követte I. Amenhotep és I. Thotmesz, de a továbbiakban már bonyolódnak a családi viszonyok.

A papok sötét hatalma

Az ókori egyiptomi papok tevékenységét számos titok övezi. Olyan intellektuális kasztot alkottak, amely birtokolta mindazt a tudást, amellyel a nép tömege nem rendelkezett. A tudás pedig hatalmat jelentett. Már ötezer évvel ezelőtt is.

A többi hivatallal ellentétben a papoké nem volt örökölhető, azt ki kellett érdemelni. A papságon belül pedig további rangbéli megkülönböztetés is volt. Az Újbirodalomban ötféle papi rang létezett. A legalsótól, a webtől a főpapig vezető utat Bekenhonszu élete mutatja, amelynek a leírása az i. e. 12. századból maradt ránk.

Bekenhonszut öt és tizenhat éves kora között lovaskatonává képezték ki a fáraó hadserege számára. Átlagon felüli intelligenciájával kitűnt a többiek közül, így tizenhét esztendősen pap lehetett a thébai Amon-templomban. Először természetesen uabként kezdte, majd négy év múlva eggyel feljebb lépett a ranglétrán: istenatyja lett. Tizenkét évig szolgált ebben a minőségben. Harminchárom éves korában kapta meg a harmadik papi rangot. Tizenöt éven keresztül viselte ezt a tisztséget, mielőtt - közvetlenül a főpap után következő - második pappá választották. Újabb tizenkét esztendőn át teljesített szolgálatot ebben a rangban. Hatvanévesen II. Ramszesz Amon főpapjává nevezte ki. Nyolcvanhét éves korában halt meg.

Bekenhonszut igazi tekintélyként tisztelték mind a papok, mind az udvari hivatalnokok, mind pedig a tudósok. A nép mágusnak tekintette, varázslónak, aki egyszerűen mindent tud, mindenre képes. De nem csak a korának és a pályafutásának köszönhető, hogy ilyen magasra emelkedhetett az egyszerű nép fölé, hanem mindenek előtt a lehetőségeinek. Bekenhonszu főpapként egyfajta egyetem elöljárója is volt. Az Amon-templomban ugyanis egy művészeti akadémia, egy zenei és egy műszaki főiskola is működött. A templomhoz tartozó teljes terület nagyobb és gazdagabb volt, mint a fáraó palotája. És bár a fáraó képviselt minden látható hatalmat, valójában a papok irányították az ügyeket a háttérből.

Az orvos, a pap, a varázsló - ezt a három foglalkozást gyakran egyetlen személy képviselte. Ehnaton háziorvosa, Pentu nem csupán a fáraó legbelsőbb bizalmasa volt, hanem az Aton-templom első szolgája is egyben. Ezek a varázslók óriási hatalommal bírtak. A fáraók valósággal udvaroltak nekik, mert olyan tudományos ismeretekkel rendelkeztek, mint senki más rajtuk kívül. Zárt kasztot képeztek, amely nem engedte ki a kezéből az általa birtokolt tudást. Okkult természettudományos és orvosi ismereteiket papirusztekercsekre jegyezték fel, amelyeket szükség esetén felhasználtak.

Ilyen titkos iratokat már az V. dinasztia korából (i. e. 2480-2350) is találtak. Amikor Uasptah vezír - feltételezhetően agyvérzés következtében - összeesett, a fáraó magához rendelte a felolvasópapokat, az orvosokat, valamint egy faládát, amelyben betegségek diagnózisait és titkos recepteket leíró papiruszokat őriztek. Az Ebers-papiruszban, amely egyfajta mágikus-orvosi tankönyv, ismételten felbukkan az "orvos titka" kifejezés. Mégpedig többnyire olyan esetekben, amikor a gyógyítás és a varázslás összemosódik.

Úton a halhatatlanság felé

Dr. James Bedford, amerikai fizikusprofesszor 1967. január 19-én Los Angelsben halt meg rákban. Dr. Bedford hetvenhárom esztendő volt, és alaposabban felkészült a halálra, mint korábban bárki.

A klinikai halál beállta után egy orvosokból és vegyészekből álló csapat azonnal hozzálátott egy a legapróbb részletekig kidolgozott terv megvalósításához: Mintegy nyolcórás operáció során az orvosok a professzorok testéből eltávolítottak minden folyadékot, a vérét pedig egy kémiai oldattal helyettesítették. Miközben a hetvenhárom éves férfi testét mélyhűtötték, az orvosok egyike a klinikai halott szívét

masszírozta, hogy a lehető leghosszabb ideig életben tartsa az agysejteket. A vér eltávolítása után az előkészített holttestet mínusz 196 Celsius fokra hűtötték, majd egy rozsdamentes acélszarkofágban az Arizona állambeli Phoenixbe szállították, ahol azóta is egy úgynevezett kriotóriumban őrzik, egy mélyhűtött hullaházban.

Dr. James Bedford professzor volt az első mélyhűtött ember, aki nyolcvanezer márkáért megvásárolta a halhatatlanság lehetőségét. Vajon örült vagy fantaszta volt a kaliforniai tudós?

Robert Ettinger, fizikus már 1964-ben megjelentette *Esély a halhatatlanságra* című, nagy feltűnést keltett könyvét. Elmélete szerint a gyógyíthatatlan betegségben elhunytakat be lehet fagyasztani, később pedig, amikor a halálukat okozó betegség már gyógyítható, újra vissza lehetne hozni őket az életbe. Ezt az elképzelést az orvosok tanácstalansággal és hitetlenséggel fogadták. De nincs összehasonlítási lehetőség.

Egyvalami bizonyosnak látszik: a szervezetet csak akkor lehet ismét életre kelteni, ha a fagyasztás sebessége legalább száz fok percenként. A felmelegítésnek pedig ugyanilyen gyorsan kell történnie. Ennek megvan az oka: a hideg- illetve a hősokk által megakadályozható a kristályok képződése, amelyek elpusztítanak az életfontosságú molekulákat. A fehérje- és nukleinsavmolekulák így olyan hirtelen szilárdulnak meg, hogy a sejtek és a szövetek víztartalma nem kristályosodik, hanem üvegszerű masszává alakul.

Mélyhűtött emberek, az újkori múmiák

Növények és emberi hímivarsejtek esetében már sikerrel járt az újraélesztés, de még egyetlen ember sem tért vissza a mélyhűtött állapotból. Még az sem egyértelműen bizonyított, hogy valaha is lehetséges lesz-e egyáltalán. Az Egyesült Államokban ennek ellenére több krionikus (KRUOS = hideg) társaság is létezik, amelyek Phoenixben, Long Islanden és a kaliforniai San Fernando-völgyben kriotóriumokat üzemeltetnek. Ezekben mélyhűtött embereket őriznek évi kétezer márkának megfelelő bérleti díj ellenében.

Immár háromezer éve, hogy az ember ennyi figyelmet fordít a halottaira. Vajon mi készítette rá az ókori egyiptomiakat, hogy a halottakat úgy preparálják, hogy a testük mindmáig szinte változatlan formában megmaradjon? Mi indította őket arra, hogy a fáraókat olyan gazdagon temessék el, ahogyan az az emberiség történetében sem előttük, sem azóta soha nem volt szokásos és lehetséges? A halhatatlanságba vetett megingathatatlan hitük, vagy - mint manapság - a tudomány iránti feltétlen bizalom, hogy egyszer majd felfedezik az örök élet titkát?

Az Óbirodalom népét kétségtelenül naivabb hit jellemezte, mint a Közép- vagy az Újbirodalomét. Így könnyedén elképzelhető, hogy a csodákba vetett hitük az évszázadok folyamán lassanként tudományos tudattá alakult. Még ha eközben a temetések rituáléja alig változott is valamit, feltétlenül történtek olyan dolgok, amelyek többet jelentettek pusztán jelképes cselekedeteknél. Az alábbi példa rávilágít erre.

A távol-keleti gyógyítás egyik ágát, az akupunktúrát a nyugati világban évszázadokon át különlegességnek vagy szélhámosságnak tekintették. Ma az akupunktúra Európában és Amerikában igazi diadalát ünnepli. Vajon miért?

A sámánok és a kínaiak még azt állították, hogy ha a test egyes területeit túvel szurkálják, elűzhetőek mindazok a démonok és gonosz szellemek, amelyek fájdalmat okoznak. Ebből fejlődött ki az az elmélet, amely szerint a később megállapított 360 különböző akupunktúrás ponton alkalmazott tűszúrásokkal a túl sok vagy a túl kevés jin és jang elvezethető, ill. pótolható.

A kínai világnézet szerint a jin és a jang két egymást kölcsönösen feltételező és kiegészítő természetes alapelem. Pl.: férfi-nő, világos-sötét, teremtő-felhasználó, örömteli-fájdalmas. Az ősi kínaiak felfogásában ezek a folytonos harcban álló alapelemek az okai a megtapasztalható világ minden történésének, és a tűk mint antennák vagy villámhárítók segítségével ezek az erők egyensúlyban tarthatók.

Tudományos szempontból még ma sem tökéletesen tisztázott az akupunktúra ügye. Az orvosok és a tudósok azonban lassan kezdték komolyan venni a kínai tűszúrásos gyógyítást, miután Henry Head, angol neurológus bebizonyította, hogy egyes szervek a test olyan helyén képesek fájdalmat kiváltani, amelytől meglehetősen távol helyezkednek el. Nem sokkal később az ezzel ellentétes folyamat léte is bizonyítást nyert: A bőr, ill. a testfelszín bizonyos pontjainak ingerlése befolyással van más, távoli szervek működésére.

Ma már olyan hatásokat tulajdoníthatunk az akupunktúrának, amelyek az orvostudománynak egész ágait - mindenekelőtt az aneszteziológiát - forradalmasíthatják.

1973-ban a Párizsban rendezett II. Nemzetközi Toxikológiai Kongresszuson az amerikai Man professzor első ízben állított fel tudományos hipotézist az akupunktúra fájdalomcsökkentő hatásáról.

Man professzor szerint vannak vastag, velőshüvellyel borított A típusú idegrostok és vékony C típusú idegrostok, amelyek a gerincvelőben számos összeköttetés révén szoros kapcsolatban állnak egymással. Az A-rostok nagy sebességgel külső ingereket (hő, hideg, tapintás) közvetítenek a központi idegrendszerhez. A C-rostok a durva fájdalomérzést közvetítik, sokkal lassabban. Ha a forró tűz helyhez érünk, nagyon gyorsan visszahúzzuk az ujjunkat, anélkül, hogy fájdalmat éreznénk. A fájdalom érzése csak később jelentkezik.

Ha az idegek megbolondulnak

Man professzor azt állítja: az A-rostok úgy befolyásolják a gerincvelőt, hogy annak érzékenysége csökken a C-rostok által közvetített fájdalom iránt. Tehát az A-rostok azok, amelyek villámgyorsan jelentik: "Minden rendben." Ha ezek az impulzusok hiányoznak - pl. amputált láb esetében, - akkor a páciens még fantomfájdalmat is érezhet. Az akupunktúrás tűszúrások az A-rostok fájdalomcsillapító impulzusait megsokszorozzák, ami a C-rostok teljes blokádjához vezethet.

Látható, hogy amit évszázadokon és évezredekken keresztül jóhiszeműen a gonosz szellemek elleni támadásnak véltek, valójában elsőrangú tudományos felfedezés volt. Ezért aztán nagyon is valószínűnek látszik, hogy a régi egyiptomiak rendelkeztek olyan módszerekkel a sírrablók ellen, amelyeknek a hatását ugyan ismerték, de annak orvosi vagy fizikai okait annál kevésbé.

Ez természetesen csak a gazdagon eltemetett fáraók sírjaira vonatkozik, hiszen a közembert éppen olyan szegényen temették el, ahogy egész életében élt. Az ország óriási területe ellenére Egyiptom közel állt ahhoz, hogy teljesen beborítsák a halottak,

mert a tetemeket csak a Nílustól nyugatra fekvő keskeny megművelt földesíkon és a Nílus-deltában temették el. Ennek az a magyarázata, hogy az egyiptomiak a mészkőfennsíkok és homoksivatagok mögött minden este lenyugvó nap irányába, nyugat felé gyanították az alvilág kapuját.

Az eredeti temetési szertartás nemigen hasonlított a költséges balzsamozási rítusokra. Ez a nagyszerű konzerválás az öröklét számára mindig csak az előkelők és a fáraók kiváltása maradt. Az egyszerű egyiptomiakat az Újbirodalom végén is csaknem ugyanúgy temették el, mint háromezer évvel korábbi őseiket. Még ma is találnak sírokat a forró sivatagi homokban, amelyekben felhúzott térdrel a bal oldalukon fekvő és egy-egy hánccleppel takart halottak az alacsony páratartalomnak köszönhetően mumifikálás nélkül is megmaradtak évezredek át. A halottkultusz viszont azonos volt: a legszegényebb fellah sírjába is jutottak étellel és itallal töltött edények, egyszerű fegyverek és személyes tárgyak.

A korai egyiptomi sírok fejlődését követve azt látjuk, hogy az éjszaka kóborló sakálok fosztogatásai megelőzendő egyre mélyebbre ásták azokat. Az eleinte kezdetlegesen kivájt gödrök később négyszögletű aknákká alakultak át, kisebb kamrákká, majd - a halottal együtt eltemetett tárgyak tárolóhelyiségeként - oldalkamrák is csatlakoztak ezekhez. Megjelent annak igénye is, hogy a sírok kívülről is messziről lássanak. Ezért falakkal vették körül, a közöttük maradt teret feltöltötték építőanyagokkal. Így jött létre a téglatest formájú síremlék. Ezeknek a hasáboknak a mérete az elhunyt jelentőségétől és gazdagságától függően különbözött. Masztabáknak nevezik ezeket, ami arabul padot jelent. Már az I. és II. dinasztia (i. e. 2850-2650) fáraói is állítottak maguknak ilyen masztabákat Abydosban. De csak a III. dinasztia idején Dzsószer fáraó (i. e. 2650 körül) síremlékénél találkozunk a masztaba jellemző formájával. A toronyszerűen egymás tetejére épített, egyre kisebb masztabákból egy lépcsőzetes piramis jött létre, amelyet az uralkodó orvosa és építőmestere, Imhotep állított a számára.

A sír azonban nem csak az elhunyt tetemét őrizte, hanem a kának, a halott védőszellemének is ez volt a tartózkodási helye. Eleinte egy áljátót építettek a sírkamrába, amelyre a halott nevét, halotti imákat és varázsigéket írtak fel. Később ezen áljátó mögött kiépítették a megfelelő helyiséget is. Miközben idővel ezeket az ajtókat mindinkább a nyugati oldalra helyezték, a mögötte rejtőző kamrák és folyosók szabályszerű labirintusokká olvadtak össze.

A múmiakészítők

Csupán az V. dinasztia (i. e. 2400 körül) idején alakult ki az a temetkezési szokás, amely az ókori egyiptomiak hitének és érzéseinek a leginkább megfelelt: a mumifikálás. Igyekeztek a holttestet annak természetes, eredeti formájában megtartani.

A mumifikálás technikájával a művészettörténészek és a régészek kívül főként fizikusok és kémikusok foglalkoztak. Valamennyi ismert tudományos vizsgálati módszer bevetése ellenére ma sem ismert minden részlete ennek a történelemben egyedülálló balzsamozási eljárásnak, noha kutatók és kalandorok egyaránt sokat írtak róla.

Az első és valószínűleg a legismertebb ember aki a mumifikálás rejtélyével foglalkozott, Hérodotosz, a görög történetíró, aki az i. e. V. században látogatott el

Egyiptomba. A feljegyzései igen részletesek és - bár nem mindig pontosak - a történészek számára rendkívül informatívak. Ez érvényes a mumifikálásról szóló beszámolóira is:

Vannak emberek, akik a mumifikálás művészetét hivatásszerűen űzik, Ha egy holttestet visznek hozzájuk, ők élethűen lefestett múmiamodelleket mutatnak a hozzátartozóknak. Azt állítják, az a tökéletes mumifikálási eljárás, eltekintve az isteni tökéletességtől. Én azonban nem tartom helyénvalónak az isteneket emlegetni ebben az összefüggésben. Ezután a mumifikálók egy másik kisebb értékű módszert mutatnak a rokonoknak, végül egy harmadikat, amelyik a legolcsóbb is egyben. A mumifikálók mindent elmagyaráznak, majd megkérdezik, melyik eljárást alkalmazzák az elhunytan. A hozzátartozók megnevezik az árat, amit hajlandók fizetni, és eltávoznak.

A mumifikálás legjobb és legdrágább módszere a következőképpen néz ki. Először egy vaskampóval eltávolítják az agyat az orrlyukakon keresztül, olykor valamilyen oldatot is beleöntenek. Azután egy etióp kőből készült éles késsel felnyitják a hasüreget, kiveszik a beleket és a belső szerveket, kimossák a testet pálmaborral, majd jó illatú, festett szövetekkel megtörlik. Ezután úgy konzerválják a tetemet, hogy hetven napig nátronban tartják. A hetven napos határidőt nem szabad túllépni. Ez idő letelte után megmossák a holttestet és vászonkötésekbe csavarják. Erre egyfajta gumioldatot kennek, amelyet Egyiptomban enyv helyett használtak. Ekkor a rokonok elszállítják a halottat, az időközben elkészített koporsóba fektetik, majd függőleges helyzetben a tetemkamrába helyezik el. Ez tehát a tartósítás legtökéletesebb módja. Aki sajnálja rá a sok pénzt, az olcsóbb megoldást választja. Ez a következőképpen zajlik. A holttestet nem vágják fel, hogy eltávolítsák a beleit, hanem ehelyett cédrusolajjal töltik meg a hasüreget. Az olajat a végbélen keresztül juttatják be úgy, hogy ne tudjon visszafolyni. Az így előkészített tetemnek ezután az előírt ideig ugyancsak nátronban kell pihenni. Utána eltávolítják belőle a bejuttatott cédrusolajat. Ennek az olajnak olyan erős a hatása, hogy a húst és a beleket is kimossa, így a testből csak a csontok és a bőr marad meg. Ha ez az eljárás is befejeződött, a halottat visszaadják a rokonoknak.

A harmadik mumifikálási módszer, amelyet a szegényebbeknél alkalmaznak, imígyen történik: A hasüreget hashajtó szerrel megtisztítják, sóval beszórják, végül hetven napig nátronban tárolják.

Diodórosz, szicíliai történetíró, aki Hérodotosz után négyszáz évvel ugyanezekről az eljárásokról számol be, további információkkal szolgál:

Ha Egyiptomban meghal valaki, az elhunyt rokonai és barátai földet szórnak a fejükre. A temetési szertartás során sírva, jajgatva vonulnak végig a városon. Ezen időszak alatt nem mosakodnak, nem isznak bort és tartózkodnak mindennemű élvezettől, szép ruhákat sem hordanak ilyenkor.

Háromféle temetés létezik: egy rendkívül drága, egy közepes és egy szerény. Az elsőért egy talentum ezüstöt kell fizetni, a másodikért húsz mint, a harmadik viszont nagyon olcsó.

A mumifikálók az elődeiktől tanulták a mesterségüket. Különböző múmiák képeivel érkeznek az elhunytak házához és megkérdezik, melyik módon kezeljék a

halottat. Miután megegyeztek, a rokonok a mumifikálás helyszínére szállítják a tetemet.

Miután letették a holttestet, az, aki előrajzolónak neveznek, egy jelet tesz a bal testfélre, ahol majd a vágást meg kell ejteni. Ezután az, akit boncolónak neveznek, etióp kőből készült késével az előírásoknak megfelelően felvágja a hasfalat. Ekkor ő elfut, a jelentévkök pedig követik őt és a cselekedete miatt kövekkel dobálják meg és átkokat szórnak rá. Aki ugyanis Egyiptomban valakit megsebesít, másnak sérülést vagy kárt okoz, azt gyűlölet veszi körül. A balzsamozókat ellenben tisztelet és megbecsülés övezi. A papokkal azonos rangúak és - akárcsak a szent emberek - szabad bejárásuk van a templomokban.

Amikor a balzsamozók összegyűltek, hogy előkészítsék a felvágott tetemet, egyikük a nyíláson át benyúl a testbe és kiemeli a szívet és a veséket. Másikuk megtisztítja a szerveket és pálmaborral és tömjénnel illatosítja azokat. Miután a halottat megmosták, több, mint harminc napig cédrusolajjal kezelik, később mirhával és fahéjjal. Ez hosszú időre megvédte a tetemet és ráadásul kellemes illatot is kölcsönöz neki.

Ezen előkészítés után a halottat visszaszállítják a rokonokhoz. A holttestet olyan jól preparálják, hogy még a szemöldök és a szempillák is megmaradnak. A külseje már nem változik, és az arcvonásai is felismerhetőek maradnak. Ezért sok egyiptomi különleges kamrában őrzi az elődei tetemeit, hogy azok is vethessenek rájuk egy pillantást, akik a haláluk után születtek. Miközben az egyiptomiak a halottaik alakját, külsejét, sőt arcvonásait tanulmányozzák, egynek érzik magukat velük és azzal a korrall, amelyben éltek.

A legújabb kutatási eredmények

A kairói Ókori Hivatal egykori főigazgatója, Dr. Zeki Iskander is foglalkozott a konzerválási eljárás részleteivel. Ahogyan Iskander írja, először a XVIII. dinasztia (i. e. 1552-től) idején távolították el a halottak agyát. Ez úgy történt, hogy egy véső segítségével áttörték az orrüreg falát, egy pizskavasszerű kampós eszközzel pedig kihúzták az agyvelőt az orron keresztül. Ritka esetben ebből a célból a koponya odalát lékeltek meg. A szívet, amelyben az egyiptomiak szerint a szellem és a lélek lakozott, ezért az egyéb belső szervekétől eltérő kezelésnek vetették alá. Ha kiemelték a testből, akkor egy szent skarabeusszal helyettesítették, mert a szív fontos szerepet játszott a halotti szertartásban. A holtak ítélszéke előtt megmérték.

Az ezután következő mumifikálás leírása nagyjából megegyezik. Hérodotosz beszámolójával. Figyelemreméltó módon a szárítás idejére a holttesteket kitömték, hogy ne deformálódjanak. Erre a célra füvet és szalmát vagy gyakran homokot használtak. A dehidrált tetemek előkészítéséhez a kozmetika valamennyi akkor ismert kellékét alkalmazták. A tej, a bor, a masztix és a cédrusolaj természetes szint adott a bőrnek. A pófákat vászonból gyúrt labdacsokkal tömték ki, akárcsak a szemüregét. Az ornyílást gyantadugóval tömték el.

A bonyolult tartósítási eljárás egyáltalán nem csak emberekre korlátozódott. A 27. számú démotikus Bécs-papiruszban olvasható, mekkora jelentőséget tulajdonítottak az ősi egyiptomiak az állatok mumifikálásának. Ez a töredékes formában fennmaradt, démotikus és hieratikus írást egyaránt tartalmazó szöveg szinte percnyi pontossággal adja vissza az ápiszbika temetési rituáléját.

Az elő- és hátoldalán két különböző kézírással ellátott papirusz feltehetőleg a memphiszi Szerapeumból, a ptolemaioszi korból származik, az i. e. 250 és 150 közötti időből és pontos utasításokat tartalmaz a papok és szolgálók számára az ápiszbika bebalzsamozását és mumifikálását illetően.

Punt kincsei

Ma ugyan már sokat tudunk a mumifikáláshoz felhasznált anyagok botanikai-farmakognómiai összetételéről, de még korántsem tudunk mindent. A két leggyakrabban említett tartósítószer a gyanta és származékai, valamint a nátron, amelyeket meglehetősen jól ismerünk a piramisok felirataiból, a holtak könyvéből és a papiruszokból.

A gyanta nem csak az eredeti alapformájában fordult elő, hanem a legkülönbözőbb alakokban használták.

Tömjént és mirhát termő fák sarjadnak dicsőséges memphiszi kertekben - amelyeket tisztos szándékom jeléül hoztam Puntból.

Ez áll a Haris-tekeresben (49,6). Ennek az imarészletnek a párhuzamát találjuk ugyanebben a papiruszban (7,7). Ott Puntból származó mirháról olvashatunk, igaz, nem a fáról, hanem a kész termékről, a gyantáról. Ezen a helyen csak importált tömjénfáról esik szó.

Punt az egész antik világ titokzatos országa, amellyel a későbbiekben még több ízben találkozunk. Az egyiptomiak és a föníciaiak számára a felfedező-és kereskedelmi utak legkedveltebb célja volt. Ott a legkeresettebb és a legdrágább nyersanyagok mindegyike fellelhető volt: terpentín, mindenféle illatszerek, ébenfa és arany csakúgy, mint titokzatos mérgek és ásványok, amelyeket a törpenövésű punti lakosoktól erőszakkal kellett elvenni. Punt, ez a pigmeusok által lakott különös ország, amelyről senki nem tudta pontosan, merre is található, nem csupán mítosz, hanem mai ismereteink szerint valóban létezett: Abesszínia és Délnyugat- Arábia között terült el.

Thébai sírok ábrázolásán látható, ahogy a tömjén- és mirhafákat Puntban kiásták, jókora agyagedényekbe rakták, majd az edények fülébe farudakat dugva hat-hat szállítómunkás több száz kilométeren át vitte ezeket a sivatagon keresztül az árura várakozó hajókhoz. Ezek a szállítmányok főként a XVIII. dinasztia korában, Hatsepszut királynő uralkodása alatt érkeztek Egyiptomba nagy mennyiségben.

A Harris-papirusz beszámolója szerint III. Ramszesz, vagyis a XX. dinasztia idején már mirhafák nőttek Thébában. Az ottani éghajlaton azonban ezek az importált növények nem növekedtek és terebélyesedtek kellőképpen. Ez később Pliniust arra a megjegyzésre indította, mely szerint az egyiptomi tömjénfák degenerálódnak. Plinius, aki i. sz. 79-ben, a Vezúv kitörésekor vesztette életét, a "degenerálódnak" szót eredeti jelentésében használja, vagyis az "elfajulnak" értelemben. A természettudós számára az egyúttal minőségromlást is jelent: a tömjénfa ugyanis abban a korban már a dicsőséget jelképező növényé vált.

Az egyiptomiak a mumifikálás során az illatszerek közül a gyantát (az előkészítéshez) és annak füstjén (a szertartásoknál) használták fel. Hitük szerint a halott szájába dugott tömjén és mirha megtisztítja őt, az illatos gyanták örök táplálékul szolgálnak számára, és lehetővé teszi a további életet a halál után. A

tömjén és a mirha olyan rettenetes erővel bírt, amelyek még az isteni kán is felülkerekedhettek.

A tömjéngyanta rejtélye alaposan próbára tette a tudományt. Sokáig nem volt világos, hogy az egykori képeken látható papok miféle piramis- és obeliszkformájú tárgyakat tartanak a kezükben. Végül fény derült a titokra: A rajzok piramis alakúra préselt tömjéngyantát ábrázoltak.

Míg a különböző illatos gyanták a temetési szertartásban többnyire lelki-szellemi és autoszugesztív célokat szolgálták, addig a nátron a holttest dehidráálásához és ezáltal a tartósításához volt elengedhetetlenül szükséges. A természetes módon a föld mélyéről vagy a tengerből nyert nátron nátriumbikarbonátból és lúgok alapanyaga, mint pl. a sósavé és a nátronlúgé.

Egyiptomban három nátronlelőhelyet ismertek. Kairótól hetven kilométerre nyugatra, a Líbiai-sivatagban fekszik az el-Natron vádi. Ebben a vádiban a Nílus áradása idején kis tavak keletkeztek, amelyek aztán ismét kiszáradtak. A homokon visszamaradó fehér törmelék tartósító hatását a vádi lakói már az Óbirodalom idején is ismerték. Alfred Lucas adatai alapján az említett vádin kívül még az alsó-egyiptomi Behera tartományban, Hararában, valamint a felső-egyiptomi Edfu községben is találtak nátront.

Hérodotosz több más ránk maradt írással egybehangzóan állítja, hogy az egyiptomiak a halottakat hetven napig nátronban tartották, így vontak ki a tetemből minden nedvességet. Későbbi történetírók negyven napot is említenek. Újabb kutatások szerint ez az adat jobban megközelíti a valóságot. Azt is tudjuk azonban, hogy a tetemek előkészítése olykor sokkal hosszabb ideig tartott: Mereszanh királynő halála és temetése között állítólag 272 nap telt el.

Az Óbirodalom kezdetén még nem volt szokásban, hogy a holttestből eltávolítsák a beleket és a belső szerveket. Ez az eljárás a III. dinasztia idején honosodott meg. A Középbirodalom idején később ismét "korszerűtlennek" tartották. Ekkor már terpentindatot fecskendeztek a tetembe a végbélen keresztül, amely néhány nap alatt kioldotta a belsőségeket, majd azokkal együtt leeresztették.

Az Újbirodalomban mindkét módszert alkalmazták, bár - a nagyobb tisztaság miatt - előnyt élvezett a sebészi eljárás. Egyiptomban a mumifikálás művészete a XVIII. dinasztia korában érte el a csúcspontját.

Halotti menet a Níluson

Miután a mumifikálás befejeződött, a múmiát egy koporsóba fektették. Az Óbirodalomban ez csupán egy dísztelen fa- vagy kőszarkofág volt, amelyet később hieroglifákkal és képekkel láttak el. A koporsó fej felőli végét két szem díszítette, amelyek kukucs-kálolyukak voltak a ká számára. Ugyanezt a célt szolgálták az oldalsó áljatók. A koporsókra később fohászokat és varázsigéket írtak. Mivel meglehetősen sok varázsigével akarták az elhunytat eltemetni, de nem volt elegendő hely a koporsón, azokat papiruszokra írták fel, amelyeket szintén a szarkofágba raktak. Ez az ún. Halottak Könyve.

Ezek az írárok az istenek segítségét kérték, Anubiszt, Oziriszt, Nutot és Íziszt, de főképpen a négy Hórusz-gyermeket, hogy védelmezzék az elhunytat. Ez utóbbiak voltak azok, akik kinyitották Ozirisz száját, hogy újból tudjon enni és beszélni. Ezért Hórusz fiainak feladata, hogy megóvják a halottat az éhségtől és a szomjúságtól.

Ha a múmiát bezárták a koporsóba és a föld vagy sziklasír is elkészült, minden alkalommal ugyanaz a kísérteties szertartás játszódott le. Aki megengedhette magának, még életében gondoskodott róla, hogy a múmiája Ozirisz szent városában Abydosban nyugodjék. De arra is lehetőség nyílt, hogy valaki álsírt vagy csupán egy egyszerű sírkövet állíttasson Abydosban. Az is szokásba volt, hogy a múmiákat a Níluson Abydosba szállítják, ott egy Ozirisznak szóló áldozati szertartáson vesznek részt, majd végül otthon temetik el a halottat.

A halotti menet mindig a Nílus keleti partján kezdődött, ahol a koporsót egy alacsony építésű hajóra rakták. Ezt virágokkal gazdagon díszítették, a közepén pedig egy baldachin állt. A halott hitvese és leányai a koporsó két oldalához ülve siratták őt, miközben a pap vállára terített leopárdbőrben tömjénfüstöt bocsátott a múmiára.

A holttestet szállító hajó előtt egy kisebb csónak haladt, amelyről az egyik elhunyt férfi rokona a folyó fehéren csillogó hullámai fölött hangosan a következőket kiáltotta a kormányosnak:

Fordulj nyugatnak, az igazak országa felé! Az asszonyok a hajón hangosan sírnak. Jöjj el békében, te dicsőséges! A napon, amikor az idő örökkévalósággá lesz, viszontlátjuk egymást. Lásd, abba az országba jutsz, amely mindenkit befogad.

Az elhunyt társadalmi jelentősége és rokonainak száma szerint több vagy kevesebb hajó vett részt a menetben. A koporsót szállító alacsony hajót a túlsó parton négy marha húzta ki a vízből és vontatta egészen a sírhelyig, ahol a halott "megtért atyáihoz és anyáihoz és a holtak birodalmának urai köszöntötték őt".

A temetési szertartás legfontosabb személye egy pap, a szém volt. Ő kötésekbe burkolva, mint egy múmia feküdt a sírban, amikor a halotti menet megérkezett. Három férfi ekkor felébresztette, mire ő körülményes ceremónia kíséretében felemelkedett. Ezután ő végezte el a rendkívüli fontos száj és szemnyitási aktust. Ehhez a művelethez a kisujját használta. Így lehetővé vált, hogy a halott ismét tudjon enni és látni. Ezek voltak ugyanis a hallhatatlanság legfontosabb előfeltételei.

A halotti szertartás magába foglalt egy meglehetősen szörnyű szokást is. Mialatt a gyászolók búcsút vettek a múmiától, egy élő borjúnak tőből levágták a mellső lábát. Ezt a tisztázatlan jelentőségű szokást falfestményekről ismerjük. Az ábrázolásokon több ízben is láthatók a marhacsordában háromlábú borjak.

Sírig tartó hiúság

Az előkelő egyiptomiak már ifjú korukban hozzáláttak síremlékeik felépítéséhez. Miután ennek munkálatai befejeződtek, a sír leendő lakójának a falakon meg kellett örökítenie magát és a családját. Ez gyakran nehézségekbe ütközött, mert mind a családi viszonyok, mind az egyes személyek rangja változott az élet folyamán. Ezért némelyik építtető a később megszerzendő címek és rangok reményében kihagyott egy kevés helyet a neve előtt.

Az üres helyek tehát olykor többet árulnak el, mint a szavak. III. Amenhotep jószágigazgatója, Haemhet, aki Théba nyugati részében építtetett magának sírt, pontosan ismerte annak méreteit, de még nem talált magának megfelelő feleséget. Mivel köztisztviselőként álló emberként súlyt fektetett arra, hogy még életében elkészüljön a sziklasírja, de háreméből még egyetlen asszony mellett sem kötelezte el

magát, aki feleségül vett volna, a sírfeliratokon a "kedves hitvesem" vagy a "ház úrnője" kifejezések után üres helyeket hagyott. Ezek a lyukak aztán ott is maradtak a szövegben. Haemhet ugyanis meghalt, mielőtt elszánta volna magát a házasságra.

Istenek és rejtélyek

A német biológus, Erwin Santo mikroszkópja alatt lezajló történéseket egyes tudósok lényegtelennek ítélték, mások valóságos csodának tartották. Erwin Santo azt látta, ahogyan mindaddig ismeretlen módon sejtek jöttek létre, új élet keletkezett.

A biológus nyomnyi mennyiségben lítiumot tartalmazó tápoldatba baktériumokat tett, olyan organizmusokat, amelyek még nem tekintendők sejteknek, mert nincsen teljesen kialakult sejtmagjuk. A baktériumok tizenhét óráig tartózkodtak a szobahőmérsékletnél valamivel melegebb tápoldatban, amikor jól kivethető, maggal és plazmával rendelkező sejtekké álltak össze, hasonlóan a fehérvérsejtekhez. És ezek a sejtek éltek.

A biológusoknak kb. ötvenéves tapasztalatuk, hogy a sejtek elpusztulása után - ami az embernél azonos a halállal - az állat-, de a növényvilágban is a sejtek legapróbb elemei megmaradnak. Ezt a folyamatot tökéletesen csiramentes közegben is megvizsgálták. Ezeknek a sejtelemeknek a hasonlósága a baktériumokkal megdöbbentő; noha nem teljesen kialakult baktériumokról van szó, hanem azonosítatlan élőlényekről.

Ezek szerint bár a sejtek halála az ember esetében az élet végét jelenti, nem minden, általa hordozott élet végét. A legértékesebb anyagok, a baktériumszerű élőlények az ember halála után közreműködhetnek új élet létrehozásában. Ezek az építőkövek valamennyi organizmus - baktériumok, növények, állatok, emberek - számára egyaránt rendelkezésre állnak. Vajon az ősi vallások által hirdetett halál utáni élet, a reinkarnáció több, mint pusztán hit? Netán tudományosan is bizonyítható tétel?

Annyi bizonyos: ezen élőlények ellenálló képessége semmihez sem hasonlítható. Főzött, fagyasztott és kémiaileg elölt szövetekből is kivonhatók, sőt, még ötezer éves múmiákból is.

Lepesinszkaja, orosz kutató már 1951-ben foglalkozott Erwin Santoéhoz hasonló kísérletekkel. Számtalan biológus kollégája fordult vele szembe, mert úgy vélte, megtalálta annak bizonyítékát, hogy a testi sejtek újraképződhetnek. Felfedezte, hogy ezek az élőlény-sejtek szétesett vérsejtekből származnak.

Ez a tudományos felfedezés számtalan kérdést hagy nyitva. Vajon nem juttatunk a szervezetünkbe naponta tömegével ilyen sejteket a táplálékkal? Mi történik velük a test anyagcsere-folyamataiban? Lehet, hogy ezek feltétlenül szükségesek a regenerációkhoz? Miért öregszünk, ha folyamatosan új "életelemeket" veszünk magunkhoz?

Eolf Carlsson professzor a Californiai Egyetemről izgalmas perspektívát fest elénk ebben a tárgyban. Carlsson lehetségesnek tartja a múmiák rekonstruálását, amelynek során olyan emberek jöhetnének létre, akik nem csak úgy néznek ki, mint

az egyiptomi múmiák utódai, de úgy is éreznek és gondolkodnak. Az amerikai tudós nézete szerint ehhez elegendő csupán mintát venni a mumifikált szövetből és életre kelteni a genetikai kód létrehozásához szükséges nukleinsavkristályokat. Azután el kell távolítani egy termékeny sejt magját és beültetni a helyére egy a múmia szövetéből származó sejtmagot.

Mindez meglehetősen egyszerűen hangzik, ám a valóságban megoldhatatlan nehézségek elé állítja a biokémiát. Nem zárja ki azonban annak lehetőségét, hogy egy napon világra jöjjön valamelyik fáraó tulajdonságaival rendelkező ember - három vagy négyezer évvel az elődje halála után. De vajon ezzel közelebb jutnánk-e valamennyi ősi egyiptomi rejtély megoldásához? Az így megszülető ember vajon átlagon felüli intelligenciával rendelkező zseni lenne avagy az óriási kulturális szakadék miatt életképtelen szellemi nyomorék? Vagy talán az derülne ki, hogy az intelligenciánk az elmúlt évezredek alatt csökkent?

Kétségtelen, hogy az egyiptomi volt a legintelligensebb nép a világtörténelemben. Sokezer esztendő történelme során ezt még az ellenségei is elismerték. A Biblia is csodálattal említi, hogy Mózes az egyiptomiak bölcsességében nevelkedett. És még az egyházi tanítók kifogásolták is az egyiptomiak hitét, természettudományos ismereteik előtt ők is fejet hajtottak.

Csak hogy ezzel a hipotézissel nem jutunk közelebb az élet eredetének titkához. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk az óegyiptomi vallást, akkor kevésbé tűnik misztikusnak, sokkal inkább valóságosnak, ahogyan az egy fejlett ismeretekkel bíró néptől várható.

Újjászületés lótuszvirágként

Az első egyiptomiak úgy hitték, az ember tovább él a halála után is. A halál semmiképpen sem jelentette számukra a létezés végét. Mindössze a további élet módját illetően tértek el a vélemények. Egyesek szerint a halottak a sírkamrákban folytatták az életüket, másik szerint a madarak között a fák tetején, megint mások szerint pedig a rovarokkal együtt a homokban vagy éppen a lótuszvirágok társaságában a Nílusparton. Akadtak olyanok is, akik a halottaikat az égbolton keresték a csillagok között, vagy az alvilágban, az éjszakai napisten birodalmában.

Az ókori egyiptomi vallás egyik érdekessége az ember hármas felosztása a halál után. Megkülönböztették egyrészt a testet, másrészt a lelket, vagyis a bát és végül a kát. Ez egyfajta védőszellemnek felel meg, amely gondoskodik az ellető szerencséről, egészségéről, örömről és a hosszú életéről.

Az isteneknek, a fáraóknak és a köznépnek is megvolt a saját kája. Számos falfestményen és domborművön fedezhetők fel kettős alakok, amelyek közül az egyik pontosan a másik mögött áll, ugyanabban a tartásban és ugyanúgy is néz ki. Ez a második alak minden esetben a ká. A fáraók káját gyakran külön jelzőkkel és saját névvel is kitüntették. III. Thotmesz "a Thébában tündöklő, győzedelmes bika"-ként emlegeti a saját káját.

Nem az ember lelke, hanem a ká volt felelős a halál utáni életért. Főleg a ká számára balzsamozták be a testet, hogy bármikor újra használható legyen. A fáraók sírjában életnagyságú és teljesen élethű szobrokat helyeztek el a ká számára, hogy az mindig vissza tudjon emlékezni az elhunyt minden egyes testi és jellemi

tulajdonságaira. Ugyancsak a ká számára temettek a halottak mellé ételeket és italokat.

A bá valami istenhez hasonlatos dolog, amely már az élete során bele van zárva mindenkibe és csak a halál pillanatában válik szabaddá. A 3024-es számú berlini papyrusz rögzíti egy férfinak a bával folytatott beszélgetését. W. Barta egyiptológus, aki sokat foglalkozott ezzel a szöveggel és a bá egész problematikájával, ezt írja:

A hieroglifákban szereplő madáralaktól függetlenül a bának a testből történő kiszabadulásakor olyan alakot kell öltenie, amely tökéletesen hasonlít az elhunytra és maradéktalanul megfelel annak megjelenési formájának. De nem csupán külső képmásként kell léteznie a bának, hanem a tulajdonos egész lényét meg kell testesítenie, mindazon tapasztalatokkal és ismeretekkel kell rendelkeznie, amelyeknek az elhunyt is birtokában volt. Az, hogy a bá tetszőleges alakot képes öltetni, isteni természetére utal. Éppen ezért varázserőnek tekintik, amely ellen lehetetlen védekezni. A holttestet ezzel szemben megdicsőültnek vagy árnyéknak nevezik.

Minden egyiptominak, de különösképpen az elhunyt gyermekeinek gondoskodniuk kellett a halottaikról mind anyagiak, mind szellemiek tekintetében olyan átkokkal és halotti fohászokkal, amelyek távolt tartják tőlük a sírablókat és a démonokat, ill. bőséges táplálékkal látják el őket. Az utazás lehetőségére is gondoltak. Nem mindenkinek jutott olyan pompás aranyozott kocsi, mint Tutanhamonnak, de minden sírban kellett lennie egy hajónak, még ha az csupán kicsi volt és agyagból készült is. Erre azért volt szükség, hogy a ká átjuthasson a boldogok országát határoló vizeken.

Egyiptom hatalmas ország volt. A kő- és a vaskorszak népe számára pedig még sokkal nagyobbnak tűnt, mint mi azt ma elképzeljük. Így alakulhatott ki, hogy egyetlen nép különböző neveken tisztelte ugyanazokat az isteneket. Felső-Egyiptomban a védelmező istent Szethnek hívták, Alsó-Egyiptomban Hórusznak.

A Nílus-parti ország történetében kiemelkedő jelentőséggel bírt a heliopoliszi Hórusz-birodalom, amelyet a két országrész egyesülésének tekinthetünk. A Harris-papyrusz részletes adatai érdekes összehasonlításokra adnak lehetőséget a heliopoliszi és a memphiszi templomok vagyonát illetően. Eszerint III. Ramszesz uralkodása idején Heliopolisz százhatvanszor akkora földterülettel, négy és félszer annyi marhával és négyszer annyi lakossal rendelkezett, mint Memphisz. A város gazdasági erejét tovább növelte a tulajdonához tartozó százhárom falu.

Heliopoliszban készült az első óegyiptomi naptár is, amelynek keletkezését az i. e. negyedik évezredre becsülik.

Ahogy Kurt Széthe írja *Az egyiptomiak őstörténete és legrégebbi vallása* című munkájában, Heliopoliszban a napot tekintették a legősibb és a legfőbb isteni lénynek.

A legrégebbi, különös eredetű istenség a fény megszemélyesítése, Ré, ami annyit jelent, nap. Ré az égbolt és a föld egyesüléséből született. Gebnek és Nutnak, Föld atyának és Ég anyának minden éjszaka újra kellett nemzeniük Rét, a napistent, hogy az reggelenként megszülethessen Nut combjai között. Ez a változat a régebbi tanításnak felel meg.

Heliopoliszban azonban azt hirdették, hogy a napnak sem atyja, sem anyja nincs. Egy dombról szállt fel az égre és hozta el a földre a fényt, az életet és a

mozgást. A Heliopoliszi napisten, Ré azonos volt a helyi istenséggel, Atummal, amelynek neve azt jelenti, "egész", "mindenség". Ezért itt a napot úgy hívták, Ré-Atum.

Atumot az egyiptomi királyokhoz hasonlóan az élet és az egészség jelképével ábrázolták. Ré-Atum onanizálással kezdte a teremtést. Ő "nemzette" Sut, a levegőistent és Tefnutot, a nedvesség istenét, akik mindketten kiköhögés útján jöttek a világra. Ezek azután a heliopoliszi felfogás szerint nemi úton hozták létre Gebet és Nutot, a földet és az égboltot.

Ré, a napisten az egyiptomi történelem során végig megőrizte teremtői és legfőbb uralkodói pozícióját, csak Memphiszben foglalta el rövid időre a helyét Ptah. Az egyiptomi királyok a IV. dinasztia óta viselték a "Ré fia" kitüntető megjelölést, Kheopsz uralkodása óta pedig a királyi családok trónörökös tagjait a napisten után nevezték el: Dzsedefré, Hafré, Menkauré.

Az i. e. 21. században végképp letűnt memphiszi Óbirodalmat Théba váltotta fel, amelynek kiskirályai Abydosig és Sintig, majd egész Egyiptomra kiterjesztették a hatalmukat, i. e. 2050 táján pedig megalapították a Középbirodalmat. Ezekhez a győzelmekhez a harcias sólyomisten, Montu segítette hozzá a harcosokat. Az Újbirodalom kezdetével (i. e. 1600 körül) Thébában egy másik isten tett szert addig soha nem látott hatalomra és népszerűsége: Amon, a rejtőzködő, a láthatatlan fuvallat istene, Hermopolisz nyolc ősiszteneinek egyike. Karnakban a teremtés dombján olyan hatalmas templomot és jóshelyet építettek a tiszteletére, amelynek méretei a mai embert is ámulatba ejtik.

Míg a többi ősi istenség a világ teremtése után a legyőzött őskáosz képviselőjeként a múlt istenévé vált és az alvilágba kötözött, addig Amon egyedülálló módon továbbélhetett mint Amon-Ré.

A realiztikusan gondolkodó egyiptomi népnek némi nehézséget okozott elképzelni az isteneit. Először a sivatagi kígyók és oroszlánok, a sírok körül ólálkodó sakálok és a békésen legelésző tehének felé fordították a figyelmüket. De ezeket az állatokat nem volt könnyű emberi tulajdonságokkal felruházni, mint a jóság, a düh, a szeretet, a gyűlölet, a védelmezés vagy a büntetés. Ezért az állatfejeket emberi testtel párosították. Így már a sólyom is képes volt a karjával lesújtani vagy védelmet nyújtani, de még egy krokodil is emberi cselekedeteket vihetett végbe.

Egyáltalán nem meglepő, hogy az ókori egyiptomiak hittek az állatok isteni természetében; ezt a szokást más kultúrnépeknél is megtaláljuk. Csakhogy míg más népek a fokozatos szellemi fejlődésükkel párhuzamosan megváltak az állatkultuszaiktól, az egyiptomiak ragaszkodtak hozzájuk.

A halál mérges szárnyai

1962. november 3-án Dr. Ezzeddin Taha, a kairói egyetem biológusa sajtótájékoztatót tartott, ami Egyiptomban is igencsak szokatlannak számított egy

tudós részéről. De amit közölni akart, az igazi szenzáció volt. Dr. Taha azt állította, nyomára bukkant a fáraók átka rejtélyének. Az egyik nyomára legalábbis.

A tudós hosszabb időn keresztül régészeket és múzeumi dolgozókat vizsgált meg, és mindegyiküknél olyan gombára bukkant, amelyik többnyire légúti gyulladást okoz. A régészek körében már jó ideje ismert volt a "kopt rühösség" néven összefoglalt tünetegyüttes, de az efféle fertőzéseknek mindaddig nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Ez a "rühösség" légzési panaszokban és a kézen megjelenő, ekcémászerű bőrbántalmakban nyilvánult meg. Csak olyan embereknél fordult elő, akik egyiptomi papiruszokkal foglalkoztak.

A kairói egyetem Mikrobiológiai Intézetében Taha számos veszélyes kórokozót azonosított, közöttük az *Aspergillus nigert*. Taha vélekedése szerint ez a gomba múmiákban vagy zárt sírkamrákban és piramisokban akár három-négyezer évig is életképes maradhat.

- Ez a felfedezés - jelentette ki Taha - egyszer és mindenkorra leszámol azzal a babonával, hogy az ókori sírokban dolgozó kutatók halálát valamely átok okozta volna. A tudósok olyan kórokozók áldozataivá váltak, amelyekkel munkájuk közben kerültek kapcsolatba. Noha egyesek még ma is azt hiszik, hogy a fáraók átka természetfeletti jelenség, ez az elképzelés a mesék birodalmába tartozik.

Taha hangsúlyozta, hogy az elektronmikroszkóp alatt tett felfedezése nem jelenti a rejtély végleges megoldását. Elismerte, hogy nem csak fertőzések okozhatták a tudósok halálát. De ez a felfedezés volt az első utalás arra, hogy a régi egyiptomiak rendkívüli természettudományos ismereteket birtokoltak, ezért a sorozatos halálesetek misztifikálása ostobaság. A fáraók átka ugyanis antibiotikumokkal elhárítható.

Dr. Ezzeddin Taha vizsgálatai bizonyára máig határozottabb eredményekkel szolgáltak volna, ha rövidebb idővel a sajtótájékoztató után a tudós nem vált volna az általa "ártalmatlanná lett" átok áldozatává.

A Kairó és Szuezi közötti sivatagi országúton történt. A fekete aszfaltcsík nyílegyenesen szeli át a végtelen, okkerszínű tájat. Ezen a sivatagi úton nincs túl nagy forgalom. Ha két szemben haladó autó találkozik, a sofőrök barátságosan integetve üdvözlik egymást. Dr. Taha két munkatársával Szuezibe tartott. Mintegy hetven kilométerre északra Kairótól történt: Taha kocsija hirtelen balra fordult az egyenes szakaszon, és nekiütközött egy éppen szembejövő másik autónak. Taha és a két munkatársa a helyszínen meghalt, a másik jármű utasai súlyosan megsebesültek. Tahánál boncolása során keringési elégtelenséget állapítottak meg. Vajon Dr. Taha, aki a kutatásai során mindig jókora mennyiségű antibiotikumot vett magához, rossz nyomon járt?

Tudományos szempontból a fertőzés kézenfekvő magyarázatnak tűnik a fáraók átkára. Mindmáig számtalan tudós foglalkozott ezzel az elmélettel.

Veszélyes denevérek

1956. októberében Dr. John Wiles, dél-afrikai geológus lemászott a rodéziai hegymasszívum egyik földalatti barlangjába. Nem is sejtette, hogy az élete midvégig veszélyben forog. Wiles a denevérürülék lebomlását és felhasználását vizsgálta. Ott ugyanis több ezer tonnányi halmozódott fel ebből a guanónak nevezett madárürülékből, amelyet trágyaként lehet hasznosítani.

A körülbelül százötven méter mély barlangok egyikében Dr. Wiles különös színjátéknak lett a szemtanúja. A barlang fenekén szorosan egymáson és egymás mellett lógó denevérek tízezrei mintha vezényszóra tennék, egyszerre vadul röpködni kezdtek. Wilesnek el kellett hagynia a barlangot, és csak másnap merészkedett újból a föld alá.

A geológus pár nap múlva gyomorégést, izomfájdalmat és magas lázat tapasztalt. Az első orvosi diagnózis tüdő- és mellhártyagyulladást állapított meg. Az ennek megfelelő kezelés nem járt eredménnyel, így Wilest be kellett szállítani a Port Elizabeth-i Geoffrey-kórházba.

Dr. Dean, a kórház igazgatója a páciens vizsgálatakor emlékezett egy amerikai orvosok által nemrég felfedezett betegségre, amelyet az inkák barlangjaiban dolgozó kutatók kapcsán írtak le. Dean az ekkor már súlyos beteg geológus vérmintáját elküldte az Egyesült Államokba. A válasz igazolta a gyanút: Wilest hisztoplazmózis támadta meg. Ezt a betegséget barlangokban lehet megkapni, a kórokozói számára ugyanis kiváló táptalajt képez a denevérek ürüléke és más rothadó anyagok.

John Wilest antibiotikumokkal sikerült megmenteni. Dr. Dean pedig feltette a kérdést: "Nem lehetséges, hogy ez a betegség az oka az egyiptomi királysírokkal kapcsolatos tisztázatlan haláleseteknek?"

A betegség tüneteinek elemzése közben európai orvosok felidéztek azt az ugyancsak rejtélyes betegséget, amely számtalan munkást támadott meg az előző század hetvenes éveiben a Szent Gothárd-alagút építésekor. Belgiumban és Franciaországban is leírták akkoriban ezt a betegséget. Ott "anémia des mineurs"-nek, azaz bányászanémiának nevezték. A tünetek azonosak voltak: gyengeségi rohamok és vérszegénység. Olyan sok munkás kapta meg az "alagútkórt", hogy egy ideig komolyan veszélybe került a Szent Gothárd-alagút építése. A svájci kórházakban olyan zsúfoltság uralkodott, hogy a betegek egy részét a freiburgi klinikára kellett beszállítani.

Férgek és mérgek

A betegségre utaló első jelet egy svájci orvos fedezte fel a laboratóriumában, amikor az egyik "alagútkóros" beteg váladékában meglátta a bányaféreg petéit. Azután más beteg munkásokban is megtalálták ezeket az apró élőlényeket. A Rajna-menti veszfáiai iparvidéken és Aachen környékén végzett tömeges vizsgálatok kimutatták, hogy ezen a vidéken általánosan elterjedt tünet a vérszegénység.

A bányaféreg fejében elhelyezkedő két méregmirigy termeli a betegséget kiváltó anyagot. Ez a mérge a beleken keresztül jut a vérkeringésbe, ahol szétroncsolja a vörösvérsejteket, azokból pedig kiszabadul a hemoglobin, a vér vörös színű festékanyaga.

Ezek az élősködők tehát a fáraók átkának természetes magyarázatául szolgálhatnának. Ez azonban nem adna választ a számtalan kutató halálára, mert bár a bányaféreg mérge igen erős kimerültséget okoz, ebben az összefüggésben mindeddig egyetlen halálesetet sem jelentettek.

Könnyen lehetséges, hogy a régészeket több napos, sőt hetes föld alatti tartózkodásuk során paraziták támadták meg. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a fáraók átka az egyiptomiak óvintézkedése a királysírok nyugalmának biztosítása

érdekében, akkor az effajta véletleneket figyelmen kívül hagyhatjuk. Sokkal valószínűbb feltételezés a mérgek használata.

A mérgek csaknem egyidős az emberiséggel. I. e. 3000 táján már az első egyiptomi fáraó, Menész is természetett mérges növényeket és feljegyeztette azok hatásait. Sajnos ezek már botanikailag nem azonosíthatók. Későbbi időkből tudjuk azonban, hogy használatban volt az ópium, a bürök, a sisakvirág, a beléndek és az arzén. A kéksavat is ismerték: ezt a vegyületet barackmagból nyerték. A sisakvirágból akonitint vontak ki, amelynek már öt milligrammja halálos. Akárcsak ma az Egyesült Államokban, is felhasználták a kéksavat kivégzésekhez. Szókratész büröknedvet ivott, így lett öngyilkos. A foltos bürök alkaloidja ugyanis az erősen mérgező koniin. A görög királylány, Médea az őszi kikericcsel, a halálos kolhicinnel ölte meg ellenfelét. Mithridátész, Kisázsia uralkodója pedig attól tartva, hogy az életére törnek, minden nap egy kis adag mérget evett, hogy így védetté váljék mindennemű mérgek ellen. Az ő neve után nevezték az általános hatású ellenmérget mithridátumnak.

A későegyiptomi Kleopátra királynő rendkívül jártas volt a mérgek keverésben. Sajátkezűleg összeállított receptjeiben a régebbi korok elképzelhető legerősebb és legszörnyűbb hatású készítményeire támaszkodhatott. A mérgeit rendszeresen ki is próbálta a rabszolgákon, és az is köztudott, hogy Antonius igencsak tartott tőle: kizárólag előkóstolója társaságában étkezett együtt Kleopátrával.

Az öntudatos királynő azonban ezt sértésnek érezte. Plinius a *Históriákban* beszámol róla, hogyan gyógyította ki Kleopátra Antoniuszt állandó bizalmatlanságából. Kivett egy virágot a hajából, Antonius poharába ejtette, majd megkérte őt, igyék belőle a szeretete jeleként. Antonius ezt a csábítás gesztusaként értékelte, és az ajkához emelte a poharat, amelyből előzőleg már ivott az előkóstolója. Kleopátra azonban elvette tőle, intett egy készenlétben várakozó férfinak, akit a börtönből hoztak oda, és átnyújtotta neki a poharat. A fogoly ivott belőle - és holtan esett össze.

- Megmérgeztem a virágot - magyarázta Kleopátra Antoniusnak. - Csak azt szerettem volna megmutatni, hogy ha akarnálak, bármikor megölhetnék.

Dioszkuridész, a görög orvos és gyógyszerész, aki az i. sz. első évszázadban behatóan foglalkozott az egyiptomi kultúrával, *Liber de venenis* című munkájában erre a következtetésre jut: "Nehéz a mérgek ellen védekezni, mert a mérgek keverék úgy ügyeskednek, hogy a legtapasztaltabbakat is megtévesztik."

Hogy miért olyan hiányosak az ismereteink az ókori egyiptomiak művészi szintre fejlesztett mérgekészítési szokásairól, egészen egyértelmű. A toxikológia a papok és a varázslók titkos tudománya volt, amelybe csak a kiválasztottakat avatták be. Egyiptomon kívül ezzel szemben sokkal szélesebb körben elterjedt volt a mérgek keverés.

Óegyiptomi antibiotikumok

Mind Hérodotosz, mind az orvosi témájú tekercsek beszámolnak mágikus növények felhasználásáról, amelyek később a pontos botanikai elemzés során vöröshagymának, fokhagymának és reteknek bizonyultak. Ezeknek a növényeknek számos tulajdonságuk ismert, de aligha mondhatók mérgezőknek. Akkor tehát az egyiptomiak csak elképzelték a gyógyító hatásukat?

Egyáltalán nem. Nagyon is valóságos oka van annak, miért ettek az óriási gizehi piramisok építésén részt vevő munkások főleg hagymát és retket. Ilyen nagy embertömeg foglalkoztatásánál nem a technika okozta a legnagyobb problémát, hanem a higiénia. Egy-egy járvány pillanatok alatt elterjedt és áldozatok ezreit követelte. Egyedül a Kheopsz-piramis építésénél 185 ember vesztette életét.

A járványok és fertőző betegségek megelőzésére a munkásoknak antibiotikumokat adtak: hagymát és retket. *Csodaszerek* című könyvében Helmuth M. Böttcher beszámol róla, hogy Ivanovics G. és Horváth I. 1947-ben retekmagból előállított egy olyan vízdoldékony anyagot, amely hatásosnak bizonyult Gram-pozitív és Gram-negatív mikrobák ellen: a raphanint. A következő évben két svájci kutató kimutatta a raphanin antibiotikus hatását streptococcusok, staphylococcusok, pneumococcusok és colibaktériumok ellen. Ehhez hasonló hatást regisztráltak a retek és a hagyma esetében is.

Igaz, hogy az ókori egyiptomiak nem ismerték a baktériumokat, de élettani hatásaikkal nagyon tisztában voltak. Ezeket a kórokozókat "férgeknek" nevezték, amelyek olyan kicsik, hogy nem is láthatók. Ma már tudjuk, hogy a staphylococcusok olyan gennykeltő baktériumok, amelyek fetőzéses gócot okoznak a bőrön, a vesében és a csontvelőben; a streptococcusok diftériát, vérmérgezést és skarlátot idéznek elő. Egyiptomban ezeket a betegségeket a természet patikájából származó ellenszerekkel kezelték. Okkal feltételezhetjük, hogy a gyógyszerészet és a toxikológia már az Óbirodalomban első jelentős győzelmeit ünnepelte. Mindkét tudományág fejlődését nagyban befolyásolta Imhotep, Dzsószer fáraó (i. e. 2650 körül) tudós bölcse, akit még életében a gyógyítás istenévé neveztek ki.

Imhotep, aki a suméroknál nevelkedett, olyan gyógyító eljárásokkal lepte meg az egyiptomiakat, amelyeket a nép varázslatként csodált.

Imhotep feleségét, Apopit megtámadta egy erősen fertőző hurutos kötőhártyagyulladás, a trachoma, amely vaksághoz vezet, és a száraz éghajlat miatt ma is eléggé elterjedt Egyiptomban. Imhotep ez ellen a baktériumok által közvetített szembetegség ellen mai mércével mérve meglehetősen szokatlan módon járt el.

Egy ganajtúró bogárnak letépte a fejét és a szárnyait, megfőzte olajban, majd a félbevágott rovar egy-egy felét a felesége szemére rakta. De még ez a gyógymód sem enyhítette az Imhotep szerint "apró láthatatlan férgek" által okozott betegséget. Lázasan kísérletezve újabb gyógyszert keresett, míg végül elkészített egy krémet, amelyet rákent a felesége szemére. És lám, a csoda megtörtént: az antibakteriális hatású kenőcs meggyógyította a trachomás szemet, és Apopi visszanyerte a látását.

Imhotep legyőzi a baktériumokat

A III. dinasztia korabeli emberek szemében ez valóságos csoda volt. A trachoma addig minden esetben vaksággal végződött. Imhotepnek viszont sikerült ezt megakadályozni. Ez földöntúli képességekre utal - tehát ő nyilván isten. Valójában azonban Imhotep csupán tudta azt, amit rajta kívül senki más, hogy léteznek apró "férges", a baktériumok, amelyek olyan kicsik, hogy nem is látszanak, de számtalan betegséget okoznak. Imhotep ezzel egy olyan tudománynak jutott a nyomára, amely tulajdonképpen csak négyezer évvel később született meg: a bakteriológiának. A fertőzések emberek millióit pusztították el. A mikroszkóp felfedezésére volt szükség ahhoz, hogy a vírusokat és a baktériumokat felismerjük és legyőzhessük.

Az egyiptomiak legrettegettebb mérge a "halottak mérge", vagyis a hullaméreg volt. Egyes papiruszokból kitűnik, hogy az akkori orvosok használtak olyan szereket, amelyek a halottak mérgét voltak hivatva semlegesíteni s amelyeket olajból, mézből, valamint fiatal lányok, macskák, szamarak és disznók ürülékéből keverték össze. Ezek az anyagok valóban rendelkeztek némi hatással, mert minden szervezet termel ellenmérget a naponta bejutó kis mennyiségű méreganyagok ellen.

Az mindenesetre kérdéses, hogy vajon ezek a szerek megelőzhették-e "a szív gyengeségét", hiszen a főleg fehérjék rothadásakor keletkező hullamérgek, a kadáverin és a putreszcin halálosak.

Ez felveti a kérdést: Az évszázadok, sőt évezredek során a mérgek megőrzik a hatásosságukat, vagy idővel elveszítik azt? Kétségtelen, hogy általában a méreganyagok a fény, a levegő és a napsugárzás hatására már néhány év alatt is veszítenek a hatásukból, miközben az erős mérgek több száz évig is megőrzik azt - főleg ha légmentesen elzárva tárolják azokat.

A fáraók piramisai és sziklasírjai ideális környezetet biztosítottak a baktériumok számára. A számtalan mikroorganizmus mindenekelőtt a légzésük módjában különbözik egymástól. Léteznek aerob fajok, amelyek - akár csak az ember - oxigént igényelnek az élethez. Rajtuk kívül létezik még egy csomó átmeneti forma, úgynevezett fakultatív aerob baktériumok, amelyek oxigén jelenlétében és hiányában is meg tudnak élni.

A legtöbb baktérium növényi és állati anyagokkal táplálkozik, azaz zsírral, szénhidráttal és fehérjével. Az egyes múmiákon felfedezett égési nyomok baktériumok fejlődési folyamatainak eredményei. A múmiákat borító zsírok, olajok és gyanták lebontásakor hő termelődött, ettől feketedtek el a tetemek. A régészek évtizedeken keresztül törték a fejüket, mitől feketék az egyiptomi múmiák. A titok nyitja: a baktériumoktól.

Vegyifegyverek a sírablók ellen

Meddig élnek a baktériumok? Képesek évezredek át megőrizni gyilkos hatásukat? A fáraók átkának hátterében a királysírok évezredekkel ezelőtt kezdődött biokémiai fertőzése áll?

A vegyészek és a bakteriológusok lehetségesnek tartják ezt a magyarázatot. A baktériumoknak van olyan nyugalmi formájuk, amelyben állandó körülmények között évszázadokat is képesek átvészelni. Egyes fajok éppen ezért olyan veszedelmesek, mert csak a pusztulásuk után szabadulnak ki belőlük azok a toxinok, amelyek az embert számos betegséggel, főleg azonban agyhártyagyulladásal fenyegetik. De élő baktériumok is termelnek toxinokat; ezek többek között torokgyíkot és merevgörcsöt váltanak ki.

Ezen toxinok esetében olyan hadianyagokról van szó, amelyeket a modern harcászat is kutat és gyárt. Keleti és nyugati hadügyminisztériumok bombabiztos trezorjaiban ma is őrzik a kémiai-biológiai fegyverek képleteit és bevetési terveket. Bár a világ legtöbb országa csatlakozott az 1899-es Hágai Konvencióhoz és az 1925-ös Genfi Egyezményhez, amelyek vegyi és biológiai fegyverek mindenfajta használatát tiltják, a valóságban sajnálatosan más a helyzet.

Az amerikai hadsereg része a Chemical Corps, amely kutatási és fejlesztési részleggel is rendelkezik. Az angolok Porton Downban működtetnek vegyi és

bakteriológiai harcászati kutatóintézetet. A szovjetek és a franciák is gyártanak vegyi-biológiai fegyvereket - elrettentés céljából, ahogy állítják. Az emberi kultúra és háborúk hétezer év után találékony elmék rájöttek egy tényre, amely a technikai fegyverkezés hajszájában teljesen feledésbe merült. Mégpedig arra, hogy a háborúkban mindig több ember vált járványok, mint a fegyveres erőszak áldozatává.

Az ideggázok, a fojtó gázok és más harci gázok előállítása olyan olcsó és a tárolásuk olyan igénytelen, mint a primitív kőkorszaki fegyvereké. A hatásuk ezzel szemben félelmetesebb az atombombánál. A biokémiai fegyverekkel minden lehetséges: a "humánus" hadviselés is, amelynek célja az ellenség átmeneti félreállítása, de az emberiség teljes kiírása is. A hatvanas évek elején az amerikaiak NATO-körökben levetített egy filmet, amely egy vegyszer hatása alatt álló csapatot mutatott: a katonák a hadművelet közepén eldobták a fegyvereiket, nyugodtan lefeküdtek pihenni vagy céltalanul kóborolni kezdtek. Ártalmatlan harcászat, szinte már tréfa. Csakhogy a tréfát és a halált e harci eszközök esetében gyakran csak egyetlen atom választja el.

Már a régi egyiptomiak is ismertek egyfajta ideggázt. Az ókorban Egyiptom volt a világ gabonamagtára. Az anyarozs, ez az évezredek óta titkokkal övezett gombafajta olyan járványokat és betegségeket terjesztett, mint pl. a "hidegtűz". Ez a kéz- és lábujjak erős bizsergésével kezdődik, a bőr érzéketlenségével, különböző izomcsoportokat érintő görcsökkel, bénulással és elmezavarral.

Bár az anyarozs számtalan járványt okozott már (a legutóbbi nagy epidémiát 1828-29-ben Franciaországban és Hollandiában, ill. 1955-56-ban Németországban), a tudomány csak ebben az évszázadban tudott úrrá lenni az emberiségnek ezen az ellenségén. A vegyi elemzések egy sor alkaloidot azonosítottak az anyarozsban, egyebek mellett az ergotinint, az ergotamint és az ergometrint. Ezekon kívül két másik fontos csoport képviselőit is kimutatták: az anyarozs-aminokat, valamint a kolint és az acetilkolint.

E két utóbbi vegyület a test irányítórendszerének működéséhez nélkülözhetetlen alkotóelem. Ennek egyik példája, amikor egy gondolatot át kell alakítani izommozgássá. A gondolat az idegrostokon elektromos impulzus formájában eljut egy bizonyos ideg végéhez. Ezen a helyen kis mennyiségű acetilkolin raktározódik, amely a megfelelő elektromos impulzusra meghatározott izomsejtek "motoros véglemezéhez" jut és megindítja a parancs végrehajtását.

Amint az agy parancsa megnyilvánul a kívánt mozgásban, az acetilkolin megtette a kötelességét. Hogy az idegek és az izmok ismét készek legyenek fogadni az agyból érkező újabb parancsokat, a felhasznált acetilkolint a lehető legrövidebb időn belül le kell bontani. Ezt a feladatot egy speciális enzim végzi, amely az acetilkolint kolinra és ecetsavra hasítja, ezeket pedig a véráram elszállítja.

Nincs szükség sok fantáziára ahhoz, hogy elképzeljük, mi történik, ha ezt a parancsvégrehajtó rendszert vegyi hatások megzavarják. Ha az acetilkolin nem bomlik le, az izommozgás egyszer kiadott parancsa végtelen ideig hajtódik végre, aminek a következménye izomgörcs. Egyes mérgek elzárják az izom motoros véglemezét és megakadályozzák az acetilkolin odajutását. Ez az akarat teljes megerőltetése ellenére is bizonyos izmok bénulásához vezet; végül a keringést és a légzést is irányító vegetatív idegrendszer működése leáll.

Elképzeltető, hogy a fáraók mérges gombákkal biztosították a sírjaikat. A fosztogatók számára kétségtelenül elrettentő hatású lehetett annak tudata, hogy a

sírba való behatolásakor megcsapja őket az ott őrködő démon halálos lehelete. Hogyan is szólt a Tutanhamon sírjában talált átok? "A halál szárnyaival lesújt arra, aki a fáraó nyugalmát megzavarja."

Tudatzavar

Milyen erős az ilyen toxinok hatása? Kanálszámra kell ezeket enni vagy észrevétlenül is bejuthatnak a szervezetbe?

1953-ban az angol hadügyminisztérium vegyi és bakteriológiai harcászati kutatóintézetében, Porton Downban történt egy titokzatos baleset, amely meglepő párhuzamokat mutatott olyan más balesetekkel, amelyeknek egyiptológusok estek áldozatul. William Cockayne hadnagyot 1952-ben helyezték át a légierőtől a kutatóintézetbe. Egyik este egy vegyésszel együtt ment a laborba, hogy ellenőrizzen egy elektromos termosztátot. A műszerben egy folyadékkal teli, lezárt lombik állt. A vegyész kivette és azt mondta: "Ebben ideggáz van. A legkisebb mennyiség is másodperceken belül végez az emberrel."

Cockayne a lombik után nyúlt, hogy közelebből szemügyre vegye a veszélyes mérget. Erre már nem volt alkalma. Ájultan esett össze, és csak a kórházban tért magához. A tudata zavart volt, az emlékezete pedig csak a baleset időpontjáig terjedt.

William Cockayne tizenhat évig küzdött azért, hogy a brit kormány elismerje a kártérítési igényét. Az azelőtt életvidámnak ismert Cockayne-t váratlanul, periodikusan fellépő depressziók kínozták, és háromszor is megpróbált öngyilkosságot végrehajtani. Dr. Claire Weeks pszichiáter igazolta, hogy az eset előtt Cockayne-nek nem voltak depresszív hajlamai. Végül peren kívüli megegyezésre került sor, amelyben a hadügyminisztérium elismerte, hogy Cockayne "enyhe ideggáz-hatásnak volt kitéve". Mivel azonban a mérget tartalmazó palacknak nyoma veszett és azt a balesetet megelőzően nem nyitották ki, ez azt jelenti, hogy egy a lombikon lévő apró szennyeződés okozhatta a szerencsétlenséget.

Emlékezzünk csak vissza: számos egyiptológust súlyos depressziók gyötörtek. Howard Carter egyfolytában szenvedett tőle. Többször is felhagyott a régészettel, de azután mindig visszatért a munkájához. Carter titkárának, Richard Bethellnek az apja, Lord Westbury, aki gyakran elkísérte a fiát az útjain, 1930. február 20-én egy depressziós időszakában kivetette magát az ablakon. Öt évvel később az özvegye szintén öngyilkos lett. Carter barátja, Dr. Evelyne White, aki részt vett Tutanhamon sírjának feltárásában, olyan mély depressziótól szenvedett, hogy a súlyos betegsége ellenére sem engedett orvost a közelébe. Mindegyiknek azt felelte: "Ne is törődjék velem, tudom, mi a helyzet!" A felső-egyiptomi Ókori Hivatal főigazgatója Dr. Zakarija Ghoneim hosszú évekig tartó depresszió után 1959 elején végzett magával. És ez csupán néhány példa a sok közül.

Az olyan megsemmisítő hatású mérgek, mint a klór, a pikrin vagy a foszgén esetében - megfelelően magas koncentrációban - már a belélegzésük is halálos. Ha ezeket a vegyületeket harci eszközként alkalmazzák, rendkívüli tartósságuk jelent nehézséget békeidőben is, mert az ezeket tartalmazó tartályok korróziója sokkal gyorsabb folyamat, mint a mérgek lebomlása.

Az ősi egyiptomiak legféltettebb titkai közé tartozott a higany. Arról nincsenek emlékeink, hogy már az Óbirodalomban is alkalmazták-e, de írásos leletek

tanúsítják a használatát az i. e. 15. században. Az erősen mérgező "folyékony ezüst" (görögül: hydrargyrium) a vörösbarna cinóberkőzetben vagy a higany-szulfidban fordul elő apró cseppecskék alakjában. Ősidők óta a higany volt az alkimisták kedvenc eleme. Azon sajátos tulajdonsága miatt azonban, hogy hidegben is párolog (a higanygőz főként az idegrendszert károsítja), valamint - az arzén-gőztől eltérően - a szagtalansága miatt rendkívül veszélyes mérge.

Chessman halála a gázkamrában

Noha nem teljesen szagtalan, ám ugyancsak láthatatlan a kéksav gőze. 1960. május 2-án reggel 10 órakor a kaliforniai St. Quentin fegyház kivégzőhelyiségében meghalt a 66565 számú fogoly, miután a kivégzés időpontját már nyolcszor kitűzték, de korábban mindannyiszor elhalasztották. Az elítélt Caryl Chessman volt, akit Charles W. Fridke bíró 1948. június 25-én ítél halálra számos rablótámadás és nemi erőszak miatt. Amikor az ítélet kihirdetése után tizenkét évvel mégis kivégezték, egykedvűen hagyta, hogy a kivégzőhelyiségben álló faszékhez kötözzék. Ezután bezárták az ovális alakú bejárati nyílást. Ekkor egy külső gombnyomásra golyók gurultak elő egy a kivégzőszék alatt elhelyezett dobozból és egy kénsavval telt edénybe estek. A golyókban ciankáli volt. A kénsavban a ciankálból felszabadult a kéksav és párologni kezdett. Chessman harminc másodperc múlva elvesztette az eszméletét és három perc múlva meghalt.

A kéksav (kémiailag cianhidrogén) színtelen folyadék és 26 fokon forr. Ezt a halálos mérget már a régi egyiptomiak is ismerték, és a barackmag glikozidos kötéseiből felszabadítva izolálták. A kéksav a belső légzés gátlása útján vezet halálhoz, mert károsítja a szövetek légzőfermentjét. Ez azt jelenti, hogy a tüdő nem képes újabb oxigént felvenni. Felnöttek halálos adagja a levegőben 60 vagy 0,3 milligramm literenként.

Feltehető, hogy az egyiptomiak a múmiák kötéseit vagy legalábbis azok egy részét kéksavval elegyített illóolajokba áztatták. Erre utaló egyértelmű nyomnak tekinthetők a legtöbb múmián megfigyelhető bomlás jelei. És még valami feltűnő: valamennyi fáraósírt légmentesen lezártak. Ez ellenkezik az egyiptomi teológiával, amely előírja, hogy nyílásokat kell építeni a ká számára, így biztosítva annak ki- és bejárását. A ravasz egyiptomiak azonban azt a megoldást találták ki, hogy alajtókat építettek vagy festettek a falakra.

Miért kellett légmentesen lezárni a sírokat? Talán azért, mert tudták, hogy a keserűmandulaolajban (benzaldehyd-cianhidrin) 2-4 százalékban jelenlevő kéksav oxigén jelenlétében elillan?

Az ötvenes évek elején az Egyesült Államokban kifejlesztettek egy ideggázt, amelynek képletére a Wehrmacht gáztámadások tervét tartalmazó, elrabolt aktáiban bukkantak. Egyetlen évtized során rakétafejek százezreit szerelték fel ezzel a harci eszközzel. 1969-ben feltámadt a világ lelkiismerete: az amerikai Utah állam egyik katonai raktárában néhány gránátfej tömitése megsérült. A raktár közelében legelésző ötéves birkanyáj pár percen belül elpusztult. Huszonnégy ember megsérült, a tüneteik többnyire bénulás és légzési nehézség voltak.

A hasonló balesetek megelőzése érdekében az annistoni (Alabama) és richmondi (Kentucky) katonai raktárakban 12540 rakétafejet 418 betontömbbe öntöttek be. Az egyenként öt tonnás tömböket a tengerbe kellett volna süllyeszteni. A

politikusok és a tudósok élénk tiltakozása miatt a hadsereg újabb nehéz problémával szembesült. Időközben a kémikusok találtak egy módot az ideggáz közömbösítésére, de a rakétafejeket már nem lehetett veszély nélkül kiszedni a betonból. Így - minden tiltakozás ellenére - csak a tengerbe történő elsüllyesztés lehetősége maradt. Az egykor elindított folyamatot nem lehetett visszafordítani.

Mitől félt Horemheb?

Hasonló helyzetben lehetett Horemheb, a katonából lett fáraó is, aki a saját erejéből kapaszkodott fel a trónra és mindent lerombolt és megsemmisített, ami az elődjére, Tutanhamonra emlékeztette - csak a sírjához nem nyúlt. Az aranytól roskadozó sírt érintetlenül hagyta. Netán kegyeletből? Semmiképpen sem. Az erkölcsi gátlásoktól tökéletesen mentes Horemheb nem is ismerte ezt a szót. Ha Horemheb félt valamitől, az a varázslók titokzatos hatalma volt, amely a fáraók sírját védte a rablóktól. Elképzelhető, hogy a mágusok erre a célra mérgeket vagy mérges gázokat kibocsátó baktériumkultúrákat is felhasználtak.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden esetben valamilyen mérge áll a fáraók átka mögött. Az egyiptomi papok az évszázadok folyamán végül olyan ismeretekhez jutottak, amelyek megengedték a sírok védelmi rendszerének megváltoztatását, korszerűsítését. Ha csupán mérge vagy baktériumok védték volna Tutanhamon kincseit, Horemheb habozás nélkül feláldozta volna néhány száz katonáját, hogy kihozassa velük az aranyat a sziklasírból. De mivel nem tette, azt kell mondanunk, hogy legalább Tutanhamon kora, vagyis az i. e. 13. évszázad óta alkalmaztak a papok egy olyan védelmi rendszert, amelynek eredményeként a sírokban elhelyezett tárgyak pusztá érintése is halálos következményekkel járt.

A sugárzó halottak

Az Idaho Falls-i (USA) temető egyik síremlékén három férfi neve olvasható. Mellette egy tábla: "Vigyázat - radioaktív anyag!"

Ez a radioaktív anyag nem más, mint a három férfi holtteste, akik 1961. január 3-án szörnyűsége módon haltak meg. Pontosan 21 óra 01 perckor történt. Az amerikai hadsereg Idaho Falls-i kutatási központjának SL 1 jelű nyomottvízes kísérleti reaktora váratlanul "kritikus állapotba" került. Az egész folyamat mindössze százhusz ezredmásodpercig tartott. De ez után a sugárkitörés után az egész környék szennyezetté vált. Szirénák visítása, vörösen villogó fények: első fokú atomriadó.

Ötven percig tartott, mire a sugárvédelmi ruhába öltözött, mérőműszerekkel felszerelkezett első felderítő csoport útnak indult a reaktorközpontba. A félelem időközben bizonyossággá vált: az SL 1 kezelőszemélyzete, három férfi eltűnt. A mentőcsapat első mérései minden kétséget eloszlattak: ha még a reaktorhelyiségben vannak, akkor már biztosan halottak.

A mentőcsapat ezüstfehér ruhás emberei 22 óra 45 perckor léptek be a reaktorterembe. Két férfi a földön feküdt. Az egyikük még szemmel láthatóan életben

volt. Miközben óvatosan kivitték a helyiségből, még mozgott, de útban a mentőautó felé meghalt.

A másik, amikor rátaláltak, már nem mutatott életjelt. A védőöltözetbe bújt emberek csak két nap múlva vitték ki onnan. A lehető legrövidebb időközönként váltották egymást. A sugárszennyezett holttest életveszélyes radioaktív anyaggá vált.

Egy teljes hétig tartott, mire a harmadik halottat is kimentették a reaktorhelyiségből. Egy tudósok és technikusok által kidolgozott bevetési terv alapján az a döntés született, hogy a mentőcsapat tagjai számára túlságosan veszélyes a holttestet kihozni. Ezt a feladatot végül egy távirányított daru végezte el. Mintha szellemek vezérelnék, bekanyarodott az épület elülső automata ajtaján, begurult a kapcsolóterembe, a villáival, mint egy targonca, felemelte a tetemet, majd ahogyan jött, ugyanúgy elhagyta a termet.

A hadsereg e három tagjának temetése éppen olyan szokatlan volt, mint a haláluk. A temetőben egy daru és egy betonkeverő-kocsi állt. A koporsókat, amelyekben a sugárzó holttestek feküdtek, ólommal bélelték ki és egy-egy táblával látták el azokat: "Vigyázat - magas sugárzási szint." A pap rövid beszéde után a daru az előkészített sírba emelte a három óriási koporsót. A betonkeverő-autó odatolatott, és folyékony betonnal töltötte ki a sírgödört.

Az Idaho Fallsban történő hasonló atombalesetek következtében évente majdnem öt ember hal meg. Pontos szám adatok azonban nem állapíthatók meg, mert az állami kutatóközpontokban igyekeznek titokban tartani az efféle katasztrófákat. Azonkívül a halál csak szélsőséges esetekben következik be azonnal. Általában több, egyszerre jelenlévő betegség következménye, amelyek szervi károsodásokra vezethetők vissza.

Az urán hatalma

Az ismert atomtudós, Luis Bulgarini professzor 1949-ben az alábbi megállapítással lepte meg a régészeket szerte a világon:

Nézetem szerint az ókori egyiptomiak már ismerték az atomok bomlásának törvényeit. A bölcsek és a papok ismerték az urániumot. Lehetséges, hogy radioaktív sugarakkal védték a szentélyeiket.

Való igaz, hogy manapság is bányásznak Közép-Egyiptomban urántartalmú kőzetet. Akkor tehát a fáraók átka egy halálos sugarakból álló életveszélyes védőgyűrű?

Bulgarini nem zárja ki ennek a lehetőségét:

Elképzelhető, hogy uránnal borították a kripták padlóját vagy radioaktív kőzetből készítették a sírt. Ebben az esetben a sugarak még ma is képesek lennének az embert megölni vagy az egészségét károsítani.

Henri Becquerel francia fizikus 1896-ban fedezte fel, hogy az uránásók a röntgensugárzáshoz hasonló sugarakat bocsátanak ki. Wilhelm Conrad Röntgen egy évvel korábban kimutatta ezt az "újfajta sugárzást", amelyet később róla neveztek el. Röntgent és Becquerelt Nobel-díjjal tüntették ki. Anélkül, hogy az érdemeiket

kisebbiteni akarnánk, engedtessek meg a kérdés, vajon nem "csak" újra-felfedezői voltak egy rendszernek, amelyet az ősi egyiptomiak már a szolgálatukba állítottak.

Eleinte sem Röntgen, sem Becquerel nem volt tisztában felfedezésük jelentőségével és következményeivel. Ha a fáraók átka rejtélyének megoldása valóban a radioaktivitás területén keresendő, akkor az egyiptomiakról nagyobb szakmai tudást feltételezhetünk, mint a két Nobel-díjas tudósról. Miközben Egyiptomban az uránsót talán a sírok védelmére használták, addig a század kezdetén még minden védelem nélkül kezelték a sugárzó anyagokat, mintha azok csodálatos játékszerek lennének.

A *határtalan molekula* című könyvében Ernst Baumler beszámol arról, hogy Henri Becquerel rádiummal a zsebében utazott Londonba egy előadásra, és eközben súlyos égési sérülést szenvedett.

A fáraók átkával vonható ijesztő párhuzamokat találunk egy a húszas évekbeli eset kapcsán.

Alighogy felfedezték, hogy a radioaktív anyagok fényt bocsátanak ki a sötétben, New Jerseyben egyszerre fellendült a világító számlapú órák ipara. A gyárban a munkásnők nap mint nap apró ecsettel vitték fel a számlapokra a radioaktív világító festéket. Hogy az ecsetet kihegyezzék, a szájukba vették a végét. Két év telt el, mire az első áldozatok - lázzal járó gyulladások következtében - meghaltak. Az orvosok és a fizikusok csak ekkor figyeltek fel erre a hatásra.

A gyárban új munkamódszer bevezetésével elhárították a veszélyt, de tíz év alatt mégis negyvenkét nő halt olyan korai halált, amelyet mind a radioaktív sugárzásra lehet visszavezetni. A leggyakoribb halálok a rák volt.

Emlékezzünk vissza: Számos tudós és kutató vesztette életét úgy, hogy nem állapították meg haláluk pontos okát. Közülük többen is panaszkodtak a haláluk előtt szokatlan fáradtságra. Egyiptomban végzett munkájuk után egyeseken az agykárosodás egyértelmű jelei mutatkoztak, mások pedig teljesen egészségesek maradtak.

Hogyan hat a radioaktív sugárzás az emberi szervezetre? Egyáltalán mennyi ideig képes a radioaktív anyag kibocsátani a veszélyes sugarait?

A svájci sugárzáskutató, Dr. Jacob Eugster, a berni egyetem professzora megmutatta, hogy a radioaktív bomlás korántsem egyenletesen zajlik le, hanem külső hatások befolyásolják. Ahogy a tudós a *Physikalische Blätter*ben írja, megfigyelésének bizonyításához szokatlan kísérletet végzett el. Eugster professzor kettéosztott egy radioaktív preparátumot, majd az egyik darabot a Jungfrau egy magaslatára tette, a másikat pedig a Simplon-alagútba. Az eredmény: Az alagútban a közettömegek védőburka alatt az urán jóval hosszabb ideig sugárzott, mint a másik darab a hegycsúcson. Más szóval: a föld alatt tovább marad fenn a radioaktív hatás.

A vegyi mérgekkel szemben a radioaktív sugarakat nem lehet semlegesíteni. Nem lehet azokat sem átalakítani, sem eltávolítani. Ha egyszer bejutottak az emberi szervezetbe, ott maradnak, és újabb sugárzás esetén összegződnek. Ezért már viszonylag alacsony dózis is súlyos testi károsodást válthat ki.

A radioaktív energia kémiai reakciók formájában alakul át. Ez különböző folyamatok sorozatát indíthatja el. A másodperc törtrésze alatt tönkremehet a test sejtjeinek szerkezete. Kevésbé intenzív hatás esetén a sejtek véletlenszerűen károsodnak. Ez azt jelenti, hogy a biológiai következmények annál súlyosabbak, minél fontosabb az érintett sejtalkotórész a sejt számára, ill. minél fontosabb az

érintett sejt teljes szervezet számára. Éppen ezért járhatnak végzetes következményekkel az egyéni funkciójú sejtek és sejtalkotórészek sérülései. Ez legfőképpen az anyagcserét szabályozó sejteket és a génállományt hordozó molekulákat illeti.

A sugárzás által az emberi testben okozott károk leggyakoribb következményei a leukémia és a magzati torzfejlődés. A leukémiát teljes vagy részleges besugárzás is kialakíthatja. Ha radioaktív elem kerül a szervezetbe, éveken át sugárhatás éri a vörös csontvelőt, a legfontosabb vérképző szervet, miközben a fehérvérsejtek szüntelenül szaporodnak. A leukémia mindmáig gyógyíthatatlan, a halál bekövetkezte csak az idő kérdése.

A tudomány bebizonyította, hogy a felnőttek kevésbé veszélyeztetettek, mint a fiatal, fejlődésben lévő emberek. A legnagyobb veszély azonban a meg nem született magzatra leselkedik.

A radioaktivitás kiszámíthatatlansága

Az atomhalál rettenetes. Általában lassan közelít és kívülről alig észrevehető. Éppen az elmúlt évtizedekben akadt számtalan ilyen eset. Néhányat ezek közül alaposabban megvizsgálunk, hogy azután összehasonlíthassuk a régészek halálával.

1954. március 1-én a "Szerencsés sárkány" nevű japán halászhajó egy amerikai hidrogénbomba-robbantás hamufelhőjébe került. A csendes-óceáni Marshall-szigetek térségében végzett kísérlet tragikus következményekkel járt. A halászhajó legénységének mind a huszonkét tagja sugárfertőzést szenvedett. Egyikük, a negyvenéves halász, Kubojama fél évvel a balesete után halt meg.

Orvosa, Dr. Ohashi szerint a haláláért egyértelműen a radioaktív hatás volt felelős. A közvetlen okként azonban a májkárosodás miatt fellépő keringési elégtelenséget állapította meg. Kubojama mája teljesen összezsugorodott. Az átlagos 2200 gramm helyett mindössze 820 grammot nyomott. Az orvos véleménye szerint ez sárgasághoz vezetett, ami aztán a szívet és a vesét is károsította. Vesevérzések léptek fel és a hasnyálmirigy is megbetegedett.

Kubojama felesége, Szuzu közölte férje utolsó szavait: "Olyan fáradt vagyok. Nagyon fáj..."

A legtöbb egyiptológus a halála előtt ugyancsak nagy fáradtságra panaszkodott. Mivel a halálesetek okaként számos esetben feltüntetett "rejtélyes betegségnek" nem voltak külső tünetei, a radioaktív sugárzás sem zárható ki. Emellett szól az a tény is, hogy a hatások meglehetősen eltérőek. Ismeretes, hogy egyes tudósoknál már a sírokban vagy a múmiákon végzett munka kezdete után közvetlenül fiziológiai változások mutatkoztak. Másokon viszont csak hónapok vagy évek múltán jelentkeztek a tünetek. Egyesek gyorsan és váratlanul meghaltak, mások agykárosodást szenvedtek. És akadtak olyanok is, akik részt vettek az ásatásokban, de a fáraók átkát soha semmilyen formában nem tapasztalták.

A sugárzásra adott ennyire különböző reakciók nem számítanak szokatlannak. A Hiroshima és Nagaszaki ellen 1945-ben intézett atomtámadás után több, mint húsz évvel japán egészségügyi minisztérium kiadott egy közleményt, amely megmutatta, mennyire eltérő hatással volt a lakosságra a sugárzás. 1964-ig is még évente átlagosan kétszáz áldozatot követelt. Ezenkívül minden évben százötven olyan

emberen jelentkeztek új tünetek, akik közvetlenül a robbanás után teljesen egészségeseknek tűntek.

Ebben az összefüggésben érdekes lehet a húszéves buszkalauz, Kimiko Matszuda példája, aki a katasztrófa után tünetmentesnek bizonyult, de később egyszerre levertségről panaszkodott, majd hét nap múlva meghalt leukémiában. Kimiko anyja és két nővére olyan súlyos sugárfertőzést szenvedtek, hogy röviddel a katasztrófa után kórházba szállították őket, ahol meghaltak. Kimiko apja 1963-ban hunyt el. Hat évvel idősebb bátyja ma is él, minden szemmel látható károsodás nélkül. Pedig a katasztrófa idején az egész Matszuda család ugyanabban a házban tartózkodott.

Éppen ez a bizonytalanság és kiszámíthatatlanság teszi a sugárveszélyt olyan ijesztővé.

Az egyiptomi sírokban feltételezett sugárzás és az atomrobbantások által okozott károsodások összehasonlítása természetesen túlzás. Az azonban egyértelműen kitűnik belőle, hogy a radioaktív sugárzás egészen eltérő hatásokkal járhat. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy egy gyengén szennyezett területen tartósan végzett tevékenység következményei megegyezhetnek egy rövid idejű, de nagy dózisu sugárzásával.

A génállomány megváltozásán kívül a gyenge, de tartós sugárhatás fokozhatja a daganatok előfordulását. Az angol orvosi tudományos tanács ezt írja egyik jelentésében: "Úgy tűnik, hogy a csontokban lerakódott radioaktív stroncium növeli a daganatképződés valószínűségét, amennyiben feltehetőleg lerövidíti a tumor kialakulásáig eltelt időt és a dózissal együtt növeli a gyakoriságot."

Az említett stroncium alkáliföldfém, atomtömege 87,63. Radioaktív csapadék útján, az alapvető élelmiszerek (hús, tej, tojás) közvetítésével közvetlen módon jut az emberi szervezetbe. A hatása főként azért olyan félelmetes, mert éppen azok a tápanyagok válnak a hordozójává, amelyeknek kalciumtartalmuk révén meg kellene kötniük a stronciumot. A természet ugyanis gondoskodott arról, hogy a stronciummal kémiaileg rokon kalcium lerakódjék a csontokban, a felvett stroncium pedig kiválasztódjék. Ha azonban ez az egyensúly eltolódik a stroncium javára, akkor a kalcium helyett ez a radioaktív elem épül be a csontokba. Ami azzal jár, hogy a vérképzés állandó sugárhatásnak lesz kitéve.

Meddig sugárzik az után?

A stroncium felezési ideje 28 év. Ez annyit jelent, hogy 28 év alatt a radioaktív energiájának csupán a felét sugározza ki.

Ahogy a mérgek és a baktériumok esetében, úgy itt is fel kell tennünk a kérdést: Lehetséges, hogy a sugárzó anyag évezredekken át megőrzi a hatását? Képes még ennyi idő múltán is végzetes károkat előidézni az emberi szervezetben?

Ennek megválaszolásához meg kell vizsgálni bizonyos elemek felezési idejét. A felezési idő az atomok átalakulásának sebességét értjük, vagyis azt az időtartamot, amelynek során az atommagok fele elbomlik. Ez a felezési idő a klór esetében 1 óra, a nátriumé 2,6 év, a tríciumé 12,8 év, a rádiumé 1580 év, a széné 5580 év. A tórium izotópja, a 230-as atomtömegű ionium felezési ideje egymillió év. A berilliumét 2,7 millió évre becsülik, az uránét 7,5 milliárd (!) évre.

Az izotópok radioaktivitásának mértéke különböző. Izotópiának nevezzük azt a jelenséget, hogy a legtöbb elem nem alkot egységes anyagot, hanem különböző izotópok keverékéből áll. Az ólom (atomtömege 207,2) izotópiája rendkívül érdekes jelenség. Ólom keletkezik pl. az urán és a tórium bomlása során is, igaz, ennek ideje milliárd években mérhető. Izgalmas gondolat, hogy az a radioaktív bomlás, amely ilyen elképzelhetetlenül hosszú idő alatt ér a végére, az is elkezdődött valamikor. A különböző elemek felezési idejének ismeretében és a radioaktivitásukat összehasonlítva megállapítható, hogy valamennyi radioaktív anyag keletkezésének időpontja nagyjából egybeesik. Ezzel a módszerrel kiszámolhatjuk akár a bolygónk kialakulásának idejét is. Az egyes tudományok képviselői nem jutottak teljesen egységes eredményre, ezért földünk kora kettő- és négy milliárd év között ingadozik.

Az atomok bomlásának szabályai szerint ezer kilogramm uránból tízezer év alatt egy gramm nem sugárzó ólom keletkezik. E mögött az alig látható eredmény mögött tehát hihetetlen méretű energiaátalakulás áll, amely ugyanilyen jelentős hatásokat is hozhat magával. Ha az egyiptomi királysírok valóban radioaktív anyagokat tartalmaznak, akkor ezeket nem feltétlenül óriási kőtömbök vagy fémtárgyak mögött kell keresnünk. Az ókori egyiptomi tudomány magas fejlettségi szintje mellett elképzelhető, hogy az egyiptomiak ismerték azt a folyamatot, amelyet 1934-ben Joliot Curie-házaspár fedezett fel (újra): az atommagok elemi részecskékké történő bombázásával az egyébként nem radioaktív elemek is sugárzókká tehetők.

Múmia a Titanic fedélzetén

Ha elfogadjuk ezt a feltételezést, akkor a sírokban talált számtalan amulett és ismeretlen jelentőségű és rendeltetésű tárgyak egy része feltételezhetően halálos sugarakat kibocsátó védelmi berendezés, amelyeknek az a céljuk, hogy beteljesítsék az átkokat, ami az isteneknek nem áll módjukban.

Ez a teória magyarázatot adna számos kutató és régész halálára. És talán századunk legnevezetesebb hajókatasztrófájára is.

1912. április 14-én Southamptonból New York-ba tartva elsüllyedt az akkori világ legszebb, legnagyobb és leggyorsabb hajója, a Titanic. A tökéletesen biztonságosnak tartott hajó nekiütközött egy jéghegynek.

Ebben a katasztrófában titokzatos, máig sem tisztázott szerepet játszott a Titanic parancsnoka, Smith kapitány. Smith feddhetetlen, nagy tapasztalatú tengerész volt - különben nem is kerülhetett volna ebbe a tisztségbe. De 1912. április 14-én furcsán viselkedett. Ez már az útvonal kijelölésekor megnyilvánult, majd később, amikor mentőhajókat kellett segítségül hívni, továbbá a mentési tervvel kapcsolatban, amelyet csak az utolsó pillanatban hirdetett ki.

A Titanic fedélzetén utazott 2200 utas, 40 tonna burgonya, 12000 palack ásványvíz, 7000 zsák kávé, 35000 darab tojás, valamint 1 darab egyiptomi múmia.

Az angol Lord Canterville szállította a múmiát Angliából New Yorkba. Egy IV. Amenhotep uralkodása idején rendkívüli köztiszteletnek örvendő látnokasszony preparált teteméről volt szó. Az eretnek fáraó, IV. Amenhotep-Ehnaton székhelyén, Tell el Amarnában találtak rá a sírjára. Minie és Aszjút között valamikor egy kis templomot, a "szemek templomát" állították ennek a jósnőnek.

A múmiát a szokásos ajándékokkal és amulettekkel látták el. A feje alól egy Ozirisz alakját viselő amulett került elő ezzel a felirattal: "Ébredj fel az álomból, amelyben alszol, és a szemed tekintete legyőzi mindazt, ami ellened tétetik."

Ez vajon utalás lehetett a múmia radioaktív védelmére?

Annyi bizonyos, hogy a tetemet egy faládában szállították és rendkívül nagy értéke miatt nem a hajó rakterében helyezték el, hanem a parancsnoki híd mögött. Az is biztos, hogy számtalan múmiákkal foglalkozó kutatóknál az elmezavar félreérthetetlen jelei mutatkoztak. Vajon Smith kapitányt is sugárhatás érte? Ő is a fáraók átkának lett az áldozata?

A tudomány sajnálatos eredménye az is, hogy bár pontosan ismerjük a radioaktív energia felhasználásának lehetőségeit, az esetleges mellékhatásokat illetően lényegében még sötétben tapogatózunk. Ez kevésbé igaz az atomrobbantások vagy a reaktorbalesetek szélsőséges következményeire, mint a mérsékelt fokú sugárfertőzésre.

Az atomfizikusok szerint az embernél 5 rad (a radioaktív sugárzás mértékegysége) már torzképződéshez vezethet a szervek fejlődésében. A fűrkészdarazsak azonban megmagyarázhatatlan módon 200 000 rad sugárzást is túlélnek, egyes mikroorganizmusokat pedig 500 000 rad sem pusztít el.

Az ember esetében a radioaktív sugárzás következtében fellépő mutációk a 46 kromoszómát érintik. Egyes sugárfertőzött betegeknél ettől eltérő számú kromoszómát is találtak, 47-et, ami a mongoloid idiotizmussal azonos.

Akita földalatti folyosói

Bár nem voltak kotrógépeik, csupán az izmaik ereje, az ókori egyiptomiak mégis kimagasló teljesítményeket nyújtottak: felszínre hozták mindent, amit a föld a rendelkezésükre bocsátott. Mindenekelőtt az aranyat. És mivel az arany és az urán egyazon kőzetben fordul elő, kétségtelen, hogy uránt is bányásztak, és amint már említettük, ma is folyik Egyiptomban uránkitermelés.

Több írás is említ ókori bányákat. Ott van pl. Umm-Garayat, "a falvak szülőanyja", amelyet az óegyiptomiak Akita néven ismertek. A Nílustól kb. hatvan kilométernyire keletre fekvő Umm-Garayat környékén több bánya is található. A bányamérnökök becslései alapján ezekből a föld alatti folyosókból az ókorban legalább százezer tonna kőzetet termeltek ki.

Kuba falu közelében leltek rá egy kőbe vésett felíratra, amely egy II. Ramszesz korában végzett sikertelen kútúrásról számol be. A hely megnevezése így hangzik: "az aranybányák völgye". Egy Torinóban őrzött papirusz meg is említi Akita vidékét. Ebben a szövegben ez áll: "a hegyek, amelyekből aranyat hoznak fel, vörös színűek". Ezen a területen már I. Széthi fáraó is végzett fúrásokat i. e. 1400 táján.

Igaz, hogy egyetlen óegyiptomi papiruszban és falfeliratban sem fordul elő az urán vagy a rádium fogalma. Ez azonban még korántsem jelenti, hogy nem ismerték ezeket az elemeket. Valószínűleg anélkül alkalmazták a bennük rejlő erőt, hogy tisztában lettek volna azok okaival.

A földkéreg minden tonnája átlagosan 70 gramm rezet és 16 gramm ólmot rejt, de csak 0,002 gramm aranyat. Az egyiptomiak, akik a sírjaik díszítéséhez szükséges aranyat tonnaszámra bányászták, bizonyosan találkoztak a tóriummal és az

uránnal is. A tórium ugyanis tonnánként átlagban 11, az urán 4 gramm mennyiségben van jelen.

Nem véletlen, hogy az aranyat és az uránt gyakran ugyanabból a bányából hozzák a felszínre. Mindkét elem főleg gránit- és gneiszvidékeken található. A dél-afrikai witwatersrand híres aranyérce pl. nem csak hihetetlenül sok aranyat tartalmaz (6-10 grammot tonnánként), hanem egyúttal uránt, és tóriumot is. Több witwatersrandi bánya az utóbbi időben át is állt az aranyról az uránkitermelésre.

Az egyiptomiak már a nagy piramisok kora előtt is bányásztak aranyat. Quibell, a régész, aki egy el-Kab nevű falu mellett történelem előtti korból származó sírokra bukkant, az egyik sírban egy aranyrudat talált. A Tell el Amarnában felfedezett, táblákra írott levelekben egy babilóniai király arra kéri IV. Amenhotepet, hogy adományozzon húsz talentum aranyat egy új templom építésére, ahogyan egyszer már az atyja és Kappadónia királya számára is adakozott. Az arany ugyanis bőségesen rendelkezésére állta a fáraónak.

A századforduló táján több bányavállalat is megvizsgált sok ókori egyiptomi bányát, hogy érdemes-e folytatni a kitermelést. Az amerikai aranylázra emlékeztető módon harminchárom expedíció vágott neki az egyiptomi és a núbiai sivatagoknak, hogy megnézzék, mit hagytak meg az egyiptomiak.

És az eredmény: valamennyi lelőhelyet alaposan kimerítették. Ennek ellenére huszonöt - túlnyomórészt angol - társaság és szindikátus folyamodott az egyiptomi államhoz kitermelési koncesszióért.

A legjelentősebb ezek közül az Egyptian Mines Exploration Company volt, amelynek koncessziója a 27. és a 25. szélességi fok között terült el a Vörös-tenger mentén. Umm-Russ környékén C. J. Alford főmérnök 1903. februárjában arany és urántartalmú ókori bányára bukkant. A járatok mintegy hat négyzetkilométeres területen hálóztak be. Alford százsámra talált összeomlott kőkunyhókat, amelyek nyilvánvalóan az egykori bányászok hajlékaként szolgáltak.

Élet és halál a csillagokból

Éjjel 2 óra 30 perckor tűzoltóautó száguldott végig Vestmannaeyjar izlandi városkán. 1973. január 23-ára virradó éjszaka volt. Egy telefonáló riasztotta a tűzoltóságot: "A város keleti részén lángokban áll egy ház." Négy perccel később már visszafelé tartottak a tűzoltók. A szirénák tovább sírtak. A tüzet ugyanis nem lehetett eloltani: vulkánkitörés történt.

Az Izland déli partjainál fekvő, mindössze tizenhat négyzetkilométer területű Heimaey-sziget vulkánja, a Helgafjell (Szent Hegy) hétezer év óta nem adott magáról életjelet. De ezen a végzetes január 23-án egyik mellékkrátere minden figyelmeztető előjel nélkül kitört, másfél kilométeres rést hasítva a földkéregbe, és másodpercenként száz köbméter lávát lövellt a levegőbe.

A láva izzó patakokban folyt a tengerbe. A házak elégték, az autók elsüllyedtek. Vestmannaeyjar kikötőjében forrott a tenger. Szerencsére a széljárás

kedvező volt, így távol tartotta a várostól a füstfelhőket. Bár néhány szigetlakó háza mindössze pár száz méterre volt a krátertől, senki sem halt meg.

Néhány ezer vagy százezer év múlva a tudósok valószínűleg foglalkozni fognak majd az 1973-as év nagy vulkánkitörésével, mégpedig egy egészen különleges okból.

A vulkánokból kilövellt láva vastartalmú részecskékből áll. Miközben ezek a részecskék a levegőben szállnak, mozgásukat a föld mágneses tere határozza meg. Mintha milliónyi apró iránytű lenne, valamennyien ugyanabba az irányba állnak be. A megdermedt láva, amelyből később bazalt lesz, tehát még évszázadezek múlva is megmutatja a föld 1973-as mágneses mezejét.

Ha bármilyen körülmény miatt feledésbe merülne a Heimaey-szigeti vulkánkitörés dátuma, ki lehetne számítani a bazaltkőzet elhelyezkedéséből, mert a föld mágneses tere állandó változásban van. Biztosan tudjuk, hogy az északi sark 700 000 évvel ezelőtt még ott volt, ahol ma a déli sark van, nem egészen 200 000 évvel ezelőtt pedig pontosan ott, ahol ma is található. A föld történetének 76 millió esztendeje alatt 171 pólusfordulást állapítottak meg.

Ezeknek a pólusfordulásoknak nem csak az égtájak teljes felcserélődése lesz az eredménye, hanem éghajlatváltozást, földrengéseket és vulkánkitöréseket is maguk után vonnak. De főleg a kozmikus-energetikai egyensúlyt változtatják meg. Az pedig végzetes következményekkel járhat. A mágneses viharok vagy az erős napfolttevékenység idején megfigyelt mágnesesmező-változások érzékeltethetik a rettenetes hatásokat.

A föld mágneses mezejét a belsejében lévő, különböző mértékben szilárd ill. folyékony anyagok eltérő tehetetlensége okozza. Földünk szilárd magja körül köztudottan folyadékrétegek áramlanak, amelyeket a kéreg vesz körül. Mivel ezek a különböző rétegek a gravitáció törvénye értelmében különböző sebességgel forognak, akárcsak egy dinamó esetében, elektromos áramok és mágneses mezők jönnek létre. Ilyen áram folyik jelenleg az Egyenlítő mentén. A pólusfordulás esetén az északi pólus délre vándorol, a déli észak felé. A folyamat végén a déli sark a földgolyó felső részére helyeződik át, az északi sark pedig az Antarktisz területére.

A földrajzi északi sark ma sem esik egybe a mágneses északi pólussal. A mágneses pólus folyamatosan vándorol. 70 000 éve Európa még a sarkkörön terült el. A harmadidőszakban az északi pólus az északi szélesség 70. és a nyugati hosszúság 60. fokán helyezkedett el, 350 millió évvel ezelőtt pedig a 30. szélességi és a 45. hosszúsági fokon.

A mágneses mező változását az ember nem érzékeli. Több, mint száz év óta a tudósok ennek a mezőnek a gyengülését figyelik meg. Újabb számítások szerint változatlan mértékű gyengülés mellett mintegy kétezer év múlva a föld mágneses mezeje megszűnik. A folyamat folytatásaként azután ismét felépül az ellenkező irányba. Hogy az egyes organizmusok miképpen reagálnak a pólusfordulásra, azon még ma is törlik a fejüket a tudósok. Ebben az összefüggésben az embereknek olyan problémákkal kell majd még szembesülnie, amelyek manapság aligha merülnek fel bárkiben is.

A mágneses mező ereje egyszerű mérésekkel megállapítható. A föld mágneses tereje vízszintes irányba 0,1 Gauss. A napfoltok tereje 2-4 ezer Gausszt is elérhet. Összehasonlításképpen egy égő villanykörte vezetékének mágneses tereje: 0,2 Gauss.

A föld mágneses mezeje minden vastartalmú tárgyra közvetíti a hatását. Az északi féltekén használt kalapácsok tompább felén található a déli mágneses pólus. Az esernyők északi pólusa a nyelükben épül ki, mert ez van közelebb a földhöz. Ezekben az esetekben olyan erők működnek közre, amelyeknek a tudomány nem sok figyelmet szentel, mert nem tűnnek elég jól hasznosíthatóknak. De az egyiptomiak az égitestekre vonatkozó pontos megfigyeléseik kapcsán már olyan jelenségeknek jutottak a nyomára, amelyekkel mi csak manapság kezdünk komolyan foglalkozni.

Felvetődhet bennünk a kérdés, hogy ha az egyiptomiak számára olyan drágák és kedvesek voltak a halottaik, hogy mumifikált őseiket gyakran évekig a házukban őrizték, akkor a fáraókat vajon miért oly távol minden emberi településtől, hatalmas nekropoliszokban temették el? Thébában a halottak városa a közeli Királyok Völgye volt, Memphiszben a Szakkarai ásatások területe és a gizehi piramisok. Lehetséges, hogy ezeket a helyeket különleges kozmikus hatások érték?

Ré végzetes foltjai

Ha valami, akkor a nap bizonyosan szent volt az egyiptomiak számára. És ha a tudományos kíváncsiságukat egyetlen tárgy felé fordították, akkor az is csak a nap lehetett. Ré, a Nap kezdetben a legfőbb istent jelentette nekik, későbbi korokban a kifürkészendő égitestet.

Már babiloni ékírásos szövegek is említést tesznek a nap pontos megfigyeléséről, a fény növekedéséről és fogyásáról, valamint a nap felszínén látott foltokról. De ezután, úgy tűnik, feledésbe merültek ezek a különös napfoltok. Az i. sz. 13. században a kínaiak ismét foglalkozni kezdtek velük, és Galilei érdeklődését is felkeltették. A múlt század közepén német asztronómusok észrevették, hogy a napfolttevékenység tizenegy évenként éri el a csúcspontját.

Ma már tudjuk, hogy ezek a napfoltok messzemenően befolyásolják a földi kozmikus eseményeket. Az óriási természeti katasztrófákat is kapcsolatba hozzák a napfolttevékenységgel.

A Szunda-szorosban 1883. augusztus 27-én kitört a Krakatau vulkán. A katasztrófa 80 000 halottat követelt. A napfolttevékenység maximális volt. 1906-ban ill. 1908-ban súlyos földrengés történt San Franciscóban és Messinában. A napfolttevékenység maximális volt. 1926-ban egy tornádó majdnem elpusztította egész Floridát, egy ciklon lerombolta Jamaikát, felhőszakadások megsemmisítették Nebraskát. A napfolttevékenység maximális volt.

Időrendi táblázat

Az évszámok nagy része bizonytalan. Időtáblázatunk Vandenberg táblázatára épül, de az egyes évszámokat a magyar egyiptológia által elfogadott dátumokkal közöljük, így ez gyakran nem azonos a szövegben feltüntetett időpontokkal.

PILLANTÁS EGYIPTOM TÖRTÉNETÉBE

Az egyiptomi történelemben való legrövidebb kirándulás is azt jelenti, hogy a történelem legmélyebb rétegeibe szállunk alá. Illetve nem a legmélyebbekbe: mert ha a történelem és az őstörténelem választóvonalának az írásos emlékek első előfordulását tekintjük, akkor Mezopotámia történetének kezdete egy-két évszázaddal mélyebben fekszik. Egyébként azonban ez a mélység Egyiptomban nagyobb, mint bárhol másutt a világon. Mintegy ötezer esztendő tényleg tesz ki!

Az ókori Egyiptom, dicsőségével és dicsősége fonákjával együtt, azoknak a kultúráknak és államformáknak a rétegei alatt nyugszik, amelyekre a mai új Egyiptom épült. Az ország határai nemegyszer változtak a századok viharában, magva azonban változatlan maradt. Ez a változatlan mag lótuszvirághoz hasonlít a térképen: szára a hosszú Nílus-meder, amelyet kétoldalt keskeny zöld sáv szegélyez, kelyhe pedig a Nílus deltája. Ezen a területen s még néhány oázisban, melyek közül a Faiyum nagyobb, mint az összes többi együttvéve, élt és él Egyiptom egész

lakossága. Mikor feltűnt a történelem színpadán, néhány százezernyi tett ki, az egymillióra: napjainkban az ország már csaknem negyvenmillió lelket számlál, s lakott területe alig negyvenezer négyzetkilométer, tehát kisebb, mint Szlovákia, és kb. négy százaléka Egyiptom egész, egymillió négyzetkilométernyi területének. Egyiptomban csak ott virágzik az élet, ahol víz található: az utolsó vízcsepp után már a sivatag kezdődik. A halott és beláthatatlan, homokos, köves, rémítő és mégis lenyűgöző sivatag: a Nílustól nyugatra a Líbiai, keletre az Arab. S ez évezredekkel ezelőtt ugyanúgy volt mint ma.

Hérodotosz "a Nílus ajándékának" nevezte Egyiptomot, az egyiptomiak "életadó folyónak" nevezték a Nílust. A világ leghosszabb folyója mellékfolyók nélkül, ezerkétszáz kilométer hosszúságban folyik keresztül Egyiptomon. Évente kilép medréből, hogy megítassa és iszapjával megtermékenyítse a szomszédos földet. A Fehér-Nílus, amely Afrika egyenlítő vidéki nagy tavaiból folyik ki, földcsomókat, meg elkorhadt szerves anyagokat sodor magával a trópusi őserdőkből, a Kék-Nílus pedig feloldódott vulkanikus kőzeteket hoz, amelyeket Etiópia hegységeiből sodortak vízébe a havazások meg az esők. A Nílus tehát nem hordja el a földet Egyiptomból, hanem ellenkezőleg, földet szállít az országba, még hozzá jó minőségű növényi és ásványi trágyával együtt. Vízsintje olyan szabályosan és pontosan emelkedik, ill. süllyed, hogy aszerint naptárt lehet szerkeszteni. Az első, a Kék-Nílus fölötti tavaszi olvadás által megemelt hullám "a vizek éjszakáján" azaz a június 17-éről 18-ára virradó éjjel éri el Kairót. Az olajbarna folyó ezután fokozatosan barnászörös színűvé változik, és szeptember 26-ig állandóan emelkedik a szintje: ekkor apadni kezd, és december elején visszatér eredeti állapotába, s eredeti színét is visszakapja. A Nílus legmagasabb és legalacsonyabb szintje közti különbség az ókori Egyiptomban az öt vagy még több métert is elérte: manapság hála a duzzasztógátáknak, amelyek azonban a hordalék egy részét is felfogják, már jóval kisebb. Három méter körül mozog, ami hat könyöknek felel meg: az ókori egyiptomiak ezt tartották a legkedvezőbbnek. "A pusztító károkkal nem járó nagy áradást" csodaként magasztalták: "a homokos partok éveit" náluk éhínséget jelentettek.

Áradásaival és hordalékával a Nílus emberemlékezet óta döntő fontosságú volt Egyiptom mezőgazdaságában, amely mindmáig az ország gazdasági életének alapja. A száraz, forró éghajlat ellenére gazdag gabona- és zöldségtermést tett lehetővé, még hozzá szinte vegetációs pihenő nélkül. Megöntözte az ültetvényeket meg a kerteket, megitatott embert, állatot. Úgy tetszik, az ókori Egyiptom növényzete gazdagabb volt, mint a mai: a pálmaligeteken kívül, melyek nélkül a Nílus menti ország ugyanolyan elképzelhetetlen, mint a piramisok vagy a minaretek nélkül, sűrű akantusz- és tamariszkuszligetek, papiruszrengetegek és illatos lótuuszerdők díszítették. Állatvilága ugyancsak változatosabb volt: a régi domborművekről és festményekről ismert flamingók, pelikánok, antilopok, gazellák s az összes halfajták ma is élnek Egyiptomban. De oroszlánokkal, vízilovakkal, elefántokkal, orrszarvúkkal meg (Núbián kívül) krokodilokkal már csak a kairói állatkertekben találkozhatunk; persze nem volna éppen rossz, ha ugyanezt a kígyókról, a skorpiókról, a pókokról meg a tolakodó rovarokról is elmondhatnánk. Ami az ásványokat illeti, Egyiptom csak kőben, főleg homokkőben, alabástromban, bazaltban, dioritban és gránitban bővelkedett, fémekben szegény volt. A közlekedésben a Nílus ugyanolyan jelentős szerepet játszott, mint a

mezőgazdaságban. Összekötötte az ország északi és déli részét, lehetővé tette Egyiptom gazdasági és politikai egységét.

A Nílus lett a kútforrása az ókori Egyiptom első nagy civilizációs és kulturális vívmányainak is. A partján élő vadászok és pásztorok megfigyelték a folyó viselkedését, s fokozatosan megtanulták, hogyan fordítsák a maguk hasznára. A folyó vizét elvezették, és öntözőcsatornákat építettek, ily módon végérvényesen földművesekké váltak. Az áradások szabályos ismétlődése a vízszint állásának feljegyzésére sarkallta őket, hogy előre láthassák az áradás időpontját; ezek a feljegyzések talán az írás feltalálására is ösztönzőleg hatottak. A csatornaépítés életre hívta a földmérést, az áradásokban tönkrement csatornák felújításához készített rajzok és számítások pedig meggyorsították a geometria fejlődését. Az öntözésen alapuló mezőgazdasági termelés nagy embertömegek együttműködését kívánta meg, s ez az együttműködés már minőségileg különbözött a vadászok meg a pásztorok kölcsönös segítségnyújtásától. A mezőgazdasági termelés fejlődése a szükségletek jobb kielégítését tette lehetővé; szaporodott a lakosság, növekedtek a terelőerők, sor került az első nagy társadalmi munkamegosztásra, a mezőgazdaság és a kézműipar különválására. A mezőgazdaságban létrejött együttműködés megindította a társadalmon belüli, korábban ismeretlen differenciálódást is: megjelentek a mai meteorológusok, agronómusok és tervezők elődei. Ezek a szakemberek féltékenyen őrizték tudásukat, s végül kialakítottak egy sajátos kasztot, amely elkülönült a lakosság többi rétegétől, és jelentős, a vallás által is szentesített kiváltságokat szerzett. A földművelő-települések vagyoni gyarapodásával párhuzamosan megnövekedett a hagyományos törzsfőnökök hatalma: az ő feladatuk volt a támadók elleni védelem biztosítása és a hódító hadjáratok megszervezése. Csapataikból, melyeknek tagjai szolgálatuk fejében részt kaptak az elfoglalt földterületből, kialakult egy ugyancsak különálló kaszt, "a földbirokok arisztokrácia" (egyiptomi nyelven *pat*), amely elkülönült a lakosság többi, kiváltságokat nem élvező (egyiptomi nyelven *rekhiretnek* nevezett) részétől. Az új gazdasági alapon, melynek gerincét a Nílus képezte, fokozatosan létrejött az új, sajátosan egyiptomi politikai és ideológiai felépítmény. S ez a sajátosan egyiptomi felépítmény magasabb szintű és haladóbb volt, mint a korabeli világ bármelyik más államának felépítménye, a mezopotámiai Sumér kivételével.

A fentebb vázolt fejlődés még Egyiptom őstörténetében, talán az i. e. VI. és V. évezred fordulóján kezdődött, s kétségtelenül elég bonyolult és lassú volt. Ráadásul csaknem teljes elszigeteltségben ment végbe: Egyiptomot kelet és nyugat felől sivatag, északon tenger, délen vizesések vágták el a környező világtól. Ez az elszigeteltség, melynek falán külső hatások csak nehezen és igen gyéren hatoltak keresztül, érthetővé teszi az egyiptomi társadalom és kultúra egész sajátos voltát, a megmagyarázza, miért különbözött nemcsak a mezopotámiai, hanem az Indus menti kultúráktól és társadalmaktól is, a Jangce mentiekről már nem is beszélve.

Az ókori Egyiptom sajátos és mindentől elütő volta különös vonzerőt biztosít az országnak - egyszersmind oka bizonyos idegenségnek, amellyel gyakran sem agyunkban, sem szívünkben nem tudunk megbékélni.

&

SZEMÉLY ÉS HELYNEVEK

Az Egyiptomba látogató, ha történetesen nem egyiptológus, az ország földjére lépve számos meglepetéssel találkozik. Az első és legkisebb meglepetés a személy- és helynevekkel kapcsolatos, amelyekről azt hitte, hogy egyiptomi eredetűek, s most hirtelen megtudja, hogy ez koránt sincs így. Hasonló meglepetés éri, amikor a mai Egyiptomban rádöbben, hogy az arabok nem "arab számokat", hanem egészen más számjegyeket használnak, s ezek közül az egyes és a kilencesen kívül csak a nulla ismerős számára, csak hogy az sem nullát jelent, hanem ötöst. Vagy amikor megtudja, hogy az itt-ott még viselt fezeket Strakoniceben, a csodaszép miniatúr Koránokat Vimperkben, az emléktárgyboltokban kapható szavatoltan eredeti gyöngy fáraódíszeket pedig Jablonecban állítják elő.

Az ókori egyiptomiak pl. sohasem nevezték országukat "Egyiptomnak". *Tamerinek*, azaz "Mégművelt" vagy "Szeretett Földnek" hívták. Sőt, anyanyelvükön még a mai egyiptomiak sem mondják Egyiptomot "Egyiptomnak"; az ország arab neve ugyanis *Maszr* vagy *Miszr*. A mi "Egyiptom" szavunk a görög *Aigüptosz* származéka: az *Aigüptosz* pedig Mennofer, vagyis Memphisz vallási elnevezéséből, a *Hut-ka-Ptah*ból ered (jelentése: "Ptah isten védőszellemének palotája"); abban a korban, amikor a görögök átvették, megközelítőleg "Hükaptah"-nak ejtették. Az "Aigüptosz" viszont eléggé eltérőnek látszik, filológiailag azonban ugyanolyan megbízhatóan levezethető a "Hükaptah"-ból, mint a mai arab *Iskanariya* a görög Alexandriából.

Az egyiptomiak a Nílust sem nevezték "Nílusnak"; az elnevezés a görög *Neilosz*ból ered. A különböző (sokszor egészen szolid) kiadványokban olvasható állítások ellenére *Hapinak* sem hívták, s nem a Nílus istenéről kapta nevét. A valóságban *Hapi* (helyes átírásban *Hopej*) nem is "a Nílus istene", hanem a folyó termékenyítő erejének a megszemélyesítése volt. A Nílust egyszerűen *iterunak*, azaz "folyónak" nevezték; más folyót úgysem ismertek Egyiptomban, tehát nem kellett egyedi névvel megkülönböztetni. A "Delta" elnevezés ugyancsak görög eredetű; alapja az a tény, hogy a Nílus szétágazó torkolata a megfordított görög Δ betűhöz hasonló háromszögre emlékeztetett.

Furcsa mód még a "fáraó" cím sem egyiptomi eredetű; az egyiptológusok nem is használják műveikben, inkább "királyt" vagy "uralkodót" írnak helyette. A modern nyelvekbe a bibliai görögből került, amelyen *faraónak* hangzott, s ez a héber *par'oh* átírása volt; a héber *par'oh* szó pedig az egyiptomi *per-oából* származik (*per-oa* = "nagy ház", azaz királyi palota, átvitt értelemben "az éppen uralmon levő királyt" is jelenti). Hasonlóképpen a legismertebb egyiptomi uralkodók (és építészek) nevei is görög változatukban mentek át a későbbi korok tudatába. Mivel tulajdon- és személynevekről van szó, amelyeket elvből nem szabad lefordítani, az egyiptológusok eredeti alakjukat használják, s arra törekszenek, hogy ez a forma terjedjen el általánosan.

URALKODÓNEVEK

Az egyiptomi uralkodónevek egyébként meglehetősen bonyolultak, s ez a bonyolultság egy további meglepetés forrása. A régebbi korokban három, később öt neve volt az uralkodónak; ráadásul minden egyes név általában mondat volt, s a mondat tartalmának nem kellett közvetlenül a nevet viselő személyre vonatkoznia. Az első nevet, az ún. "Hor-nevet" mint Hor isten földi megtestesítője kapta a király; Hor isten egyébként az ország mitikus uralkodója volt. A második név, az ún. "Két Asszony" (egyiptomi nyelven *Nebtej*) neve a királynak Egyiptom két védőistennőjével, a felső-egyiptomi Nekhbettel és az alsó-egyiptomi Vedzsóval való azonosítását jelképezte. A későbbi korokban keletkezett harmadik név, az ún. "Arany Hor" neve eredetét és jelentését tekintve mindmáig tisztázatlan. A negyedik (korábban harmadik) nevet "a nád és a méh" nevének fordítjuk (egyiptomi nyelven *Ni-szut bitej*); ez valószínűleg Észak- és Dél-Egyiptom jelének vagy címerének az elnevezése, s azt jelentette, hogy a király "Két ország uralkodója". Az ötödik nevet a Nap azaz Re isten fiaként (egyiptomi nyelven *Sza-Re*) viselte a király. A teljes név nyilván kényelmetlen volt a gyakorlatban, ezért általában csak egy részét említették. Például II. (Nagy) Ramszeszt a feliratok többségén *Veszermaatre Szetepenre Ramessze Meriamomnak* nevezik ("Re igazsága erős, Re választotta, Re szülte őt, Amon kedvence"). A teljes protokolláris nevet a hozzá tartozó dicsőítő formulákkal együtt a gyakorlott kőművszerek csoportja kb. egy hét alatt véste fel a templomfalra.

De ez még hagyján. A probléma abban rejlik, hogy egyes dokumentumok csak egy nevet említenek (vagy csak egy név maradt ránk belőlük), más források kettőt vagy hármat, ám mindegyik név jelenthette egy és ugyanazt az uralkodót, de jelölhetett több uralkodót is. Ráadásul a korabeli dokumentumok szerzői meg a későbbi történetírók tetszésük szerint válogattak a király nevei közül. Régóta tudjuk pl., hogy létezett egy Necerirkhet nevű király meg egy Dzsoszer nevű király, s csak 1899-ben derült ki (a Szehéla szigeti felirat alapján), hogy Necerirkhet nem más, mint Dzsoszer király "Hor-neve", tehát, hogy egy és ugyanazon uralkodóról van szó. Vagy egy másik példa: Thébában (Vészetben) Diodórosz magasztalta "Oszümandüasz sírboltját", Denon "Egyiptom legromantikusabb romjának" tartotta. Shelley pedig egy nem éppen jelentéktelen verset írt róla. Szép kivitelezése és nagysága hatalmas és híres uralkodóra mutatott (tulajdonképpen sírtemplom volt), az uralkodó nevét azonban semmiféle jegyzékben nem találták meg. A feliratok megfejtése, valamint leleményes következtetések révén végül kiderült, hogy *Oszümandüasz* az eredeti *Veszermaatre Szetepenre* késő-egyiptomi kiejtésének a görög változata, azaz, hogy *Oszümandüasz* azonos II. (Nagy) Ramszesszel.

ÉVSZÁMOK, DÁTUMOK

Az Egyiptomba látogatót az is meglepi, sőt valósággal fölháborítja, hogy az egyiptológusok szüntelenül a "megközelítőleg", "talán", "tudomásunk szerint" kifejezéseket használják. Nagyon sokszor ugyanis elfelejti, hogy sok mindent még az egyiptológusok sem tudnak biztosan, sok mindent pedig egyáltalán nem tudnak. Pl. egészen az i. e. I. évezred első felének alkonyáig nem szolgálhatnak pontos évszámokkal. Az ok egyszerű: az egyiptomiak naptárának nem volt szilárd

kiindulópontja (mint pl. a görögöknél az "első olimpia", i. e. 776. vagy a rómaiaknál a "Város alapítása", i. e. 753), és mindig csak az éppen uralkodó király trónra lépésétől számítva keltezték a dokumentumokat. Megállapíthatjuk tehát, mi történt III. vagy IV. Amenhotep uralkodásának ebben vagy abban az évében, de nem mondhatjuk meg egyúttal azt is, vajon hány év telt el azóta időszámításunk kezdetéig. Ráadásul az egyiptomi "polgári év" nem volt azonos a napévvel. Három évszakra tagolódott ("áradás", "vetés", "aratás"); minden évszak négy hónapból, minden hónap harminc nappól állt. Ez összesen 360 napot tett ki, amelyhez még öt ünnepnapot csatoltak. A napév ennél nagyjából negyed nappal hosszabb, így minden negyedig "polgári év" egy nap késést jelentett a napévvel szemben. A polgári és a napév kezdete csak minden 1461. esztendőben esett egybe: a "Sirius periódusa" idején, amikor Mennofer (Memphis) fölött a Sirius egyszerre kelt föl a Nappal. Feljegyzés három ilyen egyezésről is maradt ránk: hiszen ez olyan esemény volt, amelyet méltóképpen meg kellett ünnepelni. Ha Censorinus i. sz. 139-ben kelt római feljegyzését vesszük alapul, a Sirius és a Nap közös keltét az i. e. 1318-ik, 2776-ik és 4321-ik évekre tehetjük (a Julián-naptár szerint, mert az i. sz. 1582 előtti események keltezésére ezt a naptárt használjuk). Ezek közül az évszámok közül a legkorábbi háromszor említik az egyiptomi szövegek, mégpedig négyéves időközön belül. Az ennek alapján kiszámított adatok lettek aztán a bizonyos "arkhimédészi ponttá", amelyre az egyiptomi történelem kronológiája támaszkodik.

Az egyiptológusok mindamelllett nem szívesen emlegetnek "abszolút dátumokat". Az egyiptomi kronológia szempontjából alapvető jelentőségű uralkodólisták ugyanis nem úgy maradtak ránk, ahogy szeretnénk. Némelyek elkallódtak, némelyeket átjavították (pl. törölték róluk azokat az uralkodókat, akik hatalmasabb ellenfeleik vagy trónutódaik szemében kegyvesztettek lettek), számos listán pedig csak az uralkodók sorrendje van feltüntetve, uralmuk időtartalma hiányzik. Ezenkívül az is kiderült, hogy egyes királyok Egyiptom különböző részein egyidejűleg uralkodtak, noha a listákon úgy szerepelnek, mintha egymást követően uralkodtak volna. Több időpontot azonban sikerült aránylag pontosan meghatározni, méghozzá az Egyiptommal kapcsolatot tartó országokban lezajlott egyidejű események alapján, pl. az egyiptomi királyoknak a hettita meg a babilóniai királyokkal való levelezése, a mai Palesztina és Szíria területe elleni hadjáratról szóló adatok stb. segítségével. A legrégebb történelem számos időpontját eléggé megbízhatóan határozták meg a régészek vagy - az ún. radiokarbon-módszerrel - az atomtudósok. Ennek ellenére ezen a téren még meglehetősen nagy a pontatlanság, s a legrégebb időkkal kapcsolatban számolnunk kell plusz-mínusz 150 év, a későbbi dátumok esetében plusz-mínusz 50 év eltéréssel. Az ókori Egyiptom történetének első biztos, "abszolút" dátuma, amelyet a legtöbb egyiptológus elismer, az i. e. 689-ik esztendő, azaz a XXV. dinasztia Taharka király uralkodásának kezdete; a régebbi időkből csak a XII. dinasztia Szenvoszret király uralmának kezdete (i. e. 1879) látszik aránylag pontosan meghatározottnak. Az összes egyiptológus azonban csak az i. e. 525-tel kapcsolatban ért egyet: ekkor foglalták el a perzsák Egyiptomot.

A tudománynak óriási erőfeszítésébe került, hogy úgy-ahogy tájékozódjék a koroknak ebben a szakadékaiban. Még az sem csoda, hogy az aránylag pontos dátumokhoz vezető út ezeréves tévedésekkel volt kikövezve. Főleg a régebbi egyiptológusok helyezték Egyiptom történetének kezdetét sokkal mélyebb rétegekbe, mint ami az újabb bizonyítékok és módszerek próbáját kiállva megfelel a valóságnak

vagy a valószínűségnek. Példaként "Egyiptom Meni általi egyesítésének" évét említhetjük, amelyet az egyiptomiak történelmük kezdetének tekintettek. Ezt az eseményt Champollion az i. e. 5867-ik, Mariette az 5004-ik, Emil Brugsch a 4455-ik, Chabas a 4000-ik, Lepsius a 3892-ik, Meyer a 3180-ik, Wilkinson a 2320-ik, Palmer a 2225-ik, Steindorff a 3200-ik, Breasted a 3400-ik, Avcyijev a 3200-ik, esztendőre teszi. Manapság már a "hosszú" és a "rövid" kronológia is túlhaladott és valószínűleg nem sokat tévedünk, ha az egyiptomi történelemnek ezt a "kiinduló időpontját" az i. e. 3000-ik évre (+- 150 év) tesszük.

FORRÁSANYAGOK

Ilyen körülmények között az a legmeglepőbb, hogy az egyiptológusok minden pontatlanság ellenére egészen hiteles és eleven képet tudnak festeni az egyiptomi történelemről. Ezt a képet hatalmas forrásanyag alapján állították össze; csupán az írásos dokumentumok nem kevesebb, mint kétszáz bibliányi szöveget tartalmaznak. Ide tartoznak a királyok és a főurak feliratai, az évkönyvírók feljegyzései, a hadjáratokról meg a kereskedelmi expedíciókról szóló tudósítások, a törvények és a rendeletek, az adókimutatások és a leltárak, a tudományos és a szépirodalmi művek, a vallásos és a mágikus irodalom, a levelek stb. Az írott szavakat az egyiptomi földön felfedezett régészeti leletek, valamint az Egyiptommal kapcsolatot tartó közel-keleti országok írásos és tárgyi emlékei egészítik ki.

Ebből az adatözből az egyiptológusoknak ki kellett választaniuk és ellenőrizniük kellett a történelmi tényeket. Ez ugyan minden történésznek kötelessége, egyiptomi viszonylatban azonban különösen bonyolult és fontos feladat volt. Az egyiptomi királyok ugyanis isteneknek tartották magukat, s ezért soha semmiben sem vallhattak kudarcot. Tehát minden háborúban okvetlenül győztek, minden diplomáciai feladatot sikeresen teljesítettek, abszolút tévedhetetlenek voltak, hatalomban, hősiességben, gazdagságban stb. egyaránt felülmúlták a többieket. Udvari krónikásaik nagyon jól tudták, mit és hogyan írjanak: a vereséget győzelemmé változtatták, vagy legalábbis hallgattak róla, sikeres csatákat ünnepeltek, amelyekre egyáltalán nem került sor, dicsőítették a királyok hősiességét, holott azok még csak nem is mutatkoztak a harctéren. Az udvari festők meg a szobrászok sem maradtak el tőlük: ismerünk képeket, melyeken olyan királyok ölik százsám az ellenséget, akikről tudjuk, hogy uralkodásuk idején a lábukat sem tették ki a palotából. A krónikások és művészek alkotásaiba a bíráló hang csak elvétve szűrődött be, a kedvezőtlen igazságból pedig soha egy szemernyit sem találunk bennük. Legalábbis addig nem, amíg a király, akiről hírt adtak az utókornak, életben volt.

Tudunk pl. a kádesi csatáról (valószínűleg i. e. 1286), amelyben II. Ramszesz vereséget szenvedett a hettitáktól, s még az életét is csak nagy ügyel-bajjal mentette meg. A hettitákkal vívott későbbi harcai sem végződtek éppen dicsőségesen, s végül feladta a hettiták leigázásának tervét. Amon isten karnaki templomára mégis hosszú, ünnepélyes hangú költeményt vésetett "a kádesi győzelemről", amelyben egyebek között ezt olvashatjuk: *"A gonosztett, hogy katonáim és szekeres harcosaim elhagytak, nagyobb annál, mint hogy ecsetelésére szavakat találna az ember. De*

lássátok: Amon nekem adta a győzelmet, ha nem voltak is mellettem (gyalogos) katonák és szekeres harcosok. Ez a távoli föld látta győzelmemet és erőmet, amikor egyedül voltam egyetlen nagy nélkül, aki követett volna, egyetlen kocsihajó nélkül" Kétezeröttszáz hettita harci szekér támadt rá: "De én rájuk vettem magamat. Olyan voltam, mint Moncev, és tüstént megéreztettem velük karom erejét. Ütöttem-vágtam, öltem őket, ahol értem, és az egyik így kiáltott a másiknak: >Ez nem ember, aki köztünk van, ez a legyőzhetetlen Szutekh, Baal van az ő tagjaiban. Nem emberi tettek, melyekre ő képes!< Még sohasem fordult elő, hogy egyetlen ember gyalogosok és szekeres harcosok nélkül legyőzött volna százazreket!" A Királyok völgye közelében álló sírtemplomára hasonló dicsőítő költeményt vésetett; a luxori templom pilonján meg úgy ábrázoltatta magát, amint Kádesnél öli a hettitákat: ezen a képen pontosan 10 900 megölt vagy fejvesztetten menekülő hettitát számolhatunk össze. S mivel az említett három emlékmű szemmel láthatólag nem volt elég, a kádesi győzelem emlékére felépítette az ismert Abu Simbel-i sziklatemplomot. . . Meg kell adni, értett a hírveréshez. Csakhogy: előkerült a III. Lepsius tízes csoportokra osztotta, s e három csoport szerint nevezte el az egyiptomi történelem fő korszakait. A későbbi egyiptológusok aztán helyesbítették Lepsius felosztását, úgyhogy manapság a következő korszakokat különböztetjük meg: a történelem előtti kort (az ország egyesítéséig), az archaikus kort, az Óbirodalom korát (III-VI. dinasztia), az első átmeneti időszakot, a Középbírodalom korát (XI-XII. dinasztia), a második átmeneti időszakot, az Újbirodalom korát (XVIII-XX. dinasztia) és a Késői Birodalmat (ezen belül a XXVI. dinasztia Szaita korát). Az ókori Egyiptom történetének befejező szakaszát aztán Nagy Sándor és a Ptolemeioszok kora (i. e. 332-30) képezi, erre épül rá a római és a bizánci kor; ez utóbbi i. sz. 642-ben ért véget, amikor Egyiptomot elfoglalták az arabok.

&

ŐSKOR

Egyiptom már az őskorban is lakott terület volt. A Nílus partjain felfedezett legrégebb emberi nyomok az i. e. 10 000 körüli időkből származnak; az első tartós települések az i. e. VI. és V. évezred fordulóján jöttek létre. Radiokarbon módszerrel megállapították, hogy a Faiyum oázis mellett felfedezett település gabonavermeiben fennmaradt szem az i. e. 4600-4300-as évekből származik. Ez azt bizonyítja, hogy Egyiptomban már akkor letelepült földművelők éltek, s nem kétséges, hogy a letelepedés már korábban elkezdődött. Hattuszilisz hettita királlyal kötött békeszerződése, méghozzá egyiptomi és hettita változatban egyaránt, s napvilágra került a történelmi igazság. De hány esetben maradt titokban?

Nekünk természetesen elég, ha tömören áttekintjük, amit az ókori Egyiptommal foglalkozó történészek kellőképpen felülvizsgáltak és fontosnak tartanak. Tehát ahhoz a történelmi vázlatához tartjuk magunkat, amelyet a cebnuti (szebennütoszi) Manehto állított fel azáltal, hogy az egyiptomi uralkodókat harminc dinasztiaiba sorolta. (Mellékesen: Manehto nevének eredeti egyiptomi alakját, amely évezredekig rejtezett a görög Manetho vagy Menethót forma mögött. Cerny fedte fel

századunk közepén.) Ezeket a dinasztiákat, melyeket nem nemzetségi, hanem helyi eredet kötött össze,

Az egyiptomi lakosság alapját Észak- és Kelet-Afrika őslakos törzsei képezték. Ezekhez a törzsekhez csatlakoztak aztán a trópusi Afrikából érkező, jobb életfeltételeket kereső bevándorlók, főképpen pedig Északnyugat-Afrika lakosai, akik a föld kiszáradása miatt hagyták el régi településeiket. A Nílus völgyében élő törzsek végül is - részben békés, részben erőszakos úton - keveredtek egymással: Erről tanúskodik az ókori egyiptomiak antropológiai típusa, melynek elemeit Afrika közeli és távolabbi területein egyaránt megtalálhatjuk. Ázsiában azonban nem: az ókori egyiptomiak "ázsiai", sőt "sémi" eredetét bizonygató elméletek sohasem voltak meggyőzőek, ma pedig már teljesen meghaladottak. Ha az egyiptomi lakosság "faji hovatartozásáról" kell beszélnünk, noha a civilizáció és a kultúra szempontjából az egyáltalán nem fontos, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy az ország északi vidékein inkább az europid, a déli vidékeken pedig a negroid embertípus volt túlsúlyban. Az egyiptomiak főleg sötétebb arcbőrrel különböztek a fehér rassz többi képviselőjétől, s erre már a görögök is felfigyeltek. A történelmi kor elején az egyiptomiak már tökéletesen egybeolvadtak, s jellemző vonásaikat javarészt mindmáig megőrizték. A kopt negyedekben, de még a mecsetekben is, nemegyszer eláll a lélegzetünk: úgy érezzük, hogy a körülöttünk levő emberek éppen most léptek le az ókori Egyiptom reliefjeiről.

&

A NYELV

Az egyiptomi nyelv párhuzamosan alakult ki az ókori egyiptomi néppel. Fejlődését az i. e. IV. és III. évezred fordulójától, az első ránk maradt írásos emlékek megjelenésétől ismerjük. Négy fejlődési szakaszát különböztethetjük meg: a legrégebbi egyiptomi nyelvet (i. e. XXII-XX. század), a közép-, vagyis a "klasszikus" egyiptomi nyelvet (i. e. XV-XIII. század), a kései, vagyis az "új-egyiptomi" nyelvet (az i. e. VII. századig), és a démotikus nyelvet (a korabeli írásos emlékek nagy részét ugyanis démotikus írással írták); utolsó fejlődési szakasz (kb. az i. sz. III. századtól) a kopt nyelv volt, amely elő nyelvként fennmaradt egészen az i. sz. XVI. századig (s mint a kopt vallású egyiptomiak istentiszteleti nyelve mindmáig használatos). Az egyiptomi nyelvet a hamitának nevezett nyelvcsaládba soroljuk; alapszókinccse eredeti volt, de megtalálhatjuk benne a (nyugati) líbiai-berber, valamint a (déli) kusita nyelvcsalád elemeit is, sőt még a sémi (főníciai, babilóniai, asszír) nyelvekkel is mutat bizonyos rokonságot. Ma több mint 20 000 egyiptomi szót ismerünk, de ezek közül csak 300 szóról bizonyítható, hogy közös eredetű a sémi nyelvek megfelelő szavával; néhány kivétellel a pontos jelentésüket is ismerjük. Az egyiptomi tehát rendkívül gazdag nyelv volt, s nagy árnyalóképességgel tűnt ki, az elvont fogalmak jelölésére azonban kevés kifejezése volt. Noha már régóta a holt nyelvek közé tartozik, számos szava ma is él a modern nyelvekben, amelyekben főleg a bibliai héber és görög nyelv közvetítésével került be. A leggyakoribbak a papír, az oázis, az íbisz, az ében, a bazalt, a nátron, a kémia, a nevek közül a Zsuzsanna.

&

AZ ÍRÁS

A sumérok után az egyiptomiak voltak az elsők, akik feltalálták az írást. De meg kell mondanunk, hogy önállóan, és nem sokkal a sumérok után. Az egyiptomi írás már az első dokumentumokban is zárt rendszer benyomását kelti, amely hosszú fejlődés eredménye lehetett. A szóban forgó dokumentumok hieroglifákkal íródtak; ezeket az írásjeleket a görögök nevezték el hieroglifáknak (*hierosz* = szent. *glüpho* = vésni, vágni), mert a templomfalakra voltak vésve. Nem sokkal későbbiek a hieratikus írással írt dokumentumok (gör. *hieratikus* = "papi"; a görögök bejövetele után ugyanis főleg a papok használták). A két írás alapja egy és ugyanaz, a hieratikus azonban alakjára nézve egyszerűbb, mert nem monumentális feliratok készítésére használták, hanem jeleit papiruszra vagy osztrakonra (cserépdarabra) írták. Az i. e. VII. században még egy leegyszerűsített, folyamatos írás jött létre; a görögök démotikusnak (*démosz* = nép) nevezték el. A hieroglif írást csaknem 3500 évig, tehát az ékírásnál is jóval hosszabb ideig használták; ennyi idő óta még latin betűkkel sem írunk. Az utolsó ismert hieroglif felirat az időszámításunk szerinti IV. század végén készült.

A hieroglif írás, amelyből a hieratikus és a démotikus is kifejlődött, több mint 700, gyakran nagyon bonyolult és festői jelből állt. Az első s nyilván legrégebb írásjelcsoportot az ún. ideogrammak képezték, azaz olyan jelek, amelyek a tárgyak vagy cselekvények képével fejezték ki az egyes szavakat; fonetikai értékük az ábrázolt tárgy vagy cselekmény nevéből származott, mégpedig vagy az egész szóval, vagy a kezdőbetűjével, esetleg az első szótagával volt egyenlő. A második csoportba az ún. fonogrammak tartoztak, tehát azok a jelek, amelyek közvetlenül fonetikai értékeket fejeztek ki: ezek közül 24 egy hangzót jelölt, több mint 150 pedig több hangzó kombinációját jelölte. Mivel az egyiptomi írásban a magánhangzókat nem jelölték, az egyforma betűkkel leírt szó különböző fogalmakat jelenthetett; pl. a *p-r* szót olvashatták *pernek* ("ház") vagy *pirének* ("kijönni"). Ezt a két- vagy többértelműséget szüntette meg a harmadik jelcsoport, az ún. determinatívumok csoportja. (Az első esetben a *p-r* jelpárhoz egy ház alaprajzát, a másodikban lépkedő lábakat rajzoltak.) Az egyiptomi írás több mint száz determinatívumot ismert, ezeknek csak vizuális értékük volt, nem ejtették ki őket. Választójelet nem használtak az egyiptomi írásban; a betűket írhatták jobbról balra vagy balról jobbra haladva, a hieroglif és a hieratikus írás esetében még felülről lefelé is. Bizonyos, hogy nagyon bonyolult írás volt, s nemcsak az újkori írásfejtők számára: Egyiptomban külön művészetnek tartották az írás ismeretét, s az írnokok általános tiszteletnek és megbecsülésnek örvendtek. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy az írás feltalálása kétségtelenül a legnagyobb kincs, amelyet az ókori Egyiptom a civilizációnak és a kultúrának ajándékozott. Az egyiptomi hieroglifákból fejlődött ki az i. e. XVI. század körül a sínai írás, ebből az i. e. XIV-XIII. században a föníciai, a föníciaiból pedig legkésőbb az i. e. IX. században a görög ábécé: a görög ábécéből alakult ki aztán a latin betűs írás meg a cirilábécé. Számos betűnk alakjában ma is könnyen felismerhető az egyiptomi eredet:

& ÓKOR

Egyiptom története tehát az első írásos dokumentumok megjelenésével kezdődik; ebben a korban már egyesített állam volt az ország. A végső egyesítést a Nílus mentén szétszórt, eredetileg önálló falvak és települések összeolvadása előzte meg. Néha az erősebbek elfoglalták a gyöngébbeket, máskor a kisebbek összefogtak, hogy sikeresen védekezhessenek a nagyobbak ellen. Az egyesülésnek lehettek pusztán hatalmi okai, de bizonyosan közrejátszottak gazdasági okok is, s fokozatosan ezek kerültek túlsúlyba: a nílusi áradások kihasználására irányuló igyekezet és az egységes öntözőcsatorna-rendszer kiépítésének szükségessége. A korabeli eseményeket nem ismerjük részletesen, de nem kétséges, hogy az egyiptomi föld sok embervért ivott akkoriban. Így fokozatosan több tucatnyi apró állam jött létre, ennek nyomát őrizte később Egyiptom kerületekre (egyiptomi nyelven *szeptat*, görögül "nomosz") való felosztása. Az i. e. IV. évezredben már annyira jutott az egységesítő folyamat, hogy két állam alakult meg: délen Felső-Egyiptom, a Deltában pedig Alsó-Egyiptom. Nyilván sokáig léteztek egymás mellett, s egykori önállóságuk az ország adminisztratív felosztásában Egyiptom ókori történetének végéig visszatükröződik. Az egyiptomi uralkodó mindig "a Felső- és az Alsó-Ország királyának" címezte magát, s hatalmának egyik jelképe a *psent*, azaz a "kettős korona" volt, amely Felső-Egyiptom "fehér" és Alsó-Egyiptom "vörös" koronájának összekapcsolásával keletkezett.

Az egyesítés folyamata, minden erőszak és az egyesítést szükségszerűen kísérő többi negatív jelenség ellenére is, haladást jelentett Egyiptom számára. A nagyobb politikai egységekben lehetővé vált az öntözőcsatorna-rendszer kiterjesztése és jobb kihasználása, ez ösztönzőleg hatott a termelőerők növekedésére és a lakosság szaporodására, de persze a nemzeti társadalom széthullását és az osztálytársadalom kialakulását is meggyorsította. A legyőzöttek rabszolgasorsra jutottak, a győztesek közül pedig a hadvezérek és a törzsfőnökök kiváltságos helyzetbe kerültek. Ezt a később más országokban is végbement fejlődést Egyiptomban néhány sajátos vonás jellemezte. Közéjük tartoztak mindenekelőtt a régi faluközösségek csökevényei, amelyek a mezőgazdasági termelés alapfeltételeinek változatlansága miatt még olyan társadalmi változások után is fennmaradtak, mint amilyen az állam létrejötte volt. Lényegében a mezőgazdasági földterületek is a faluközösségek tulajdonában maradtak, bár legfelsőbb tulajdonosuknak az uralkodó személyében megtestesült államhatalom tartotta magát. Az államhatalom ugyanakkor kezdettől fogva nemcsak elsődleges funkcióját, azaz a leigázott és rabszolgává tett lakosság féken tartásának feladatát teljesítette, hanem biztosította az öntözés meg a többi mezőgazdasági munka irányítását is, és kisajátította a termékek egy részét. A politikai és a gazdasági hatalom összekapcsolása lehetővé tette, hogy az uralkodók a nemzetiségi társadalom hadvezéreiből fokozatosan abszolút uralkodókká váljanak, s feltétlen engedelmisséget kívánjanak meg az egész lakosságtól. Ezt az engedelmisséget kiváltságokkal lekötelezett katonáik segítségével hatalmilag is ki tudták kényszeríteni, s a vallás segítségével is biztosították: végül is elérték, hogy isteneket

megillető tiszteletben részesüljenek, és kikiáltották magukat istenné. (A szó szoros értelmében istenné, s ezzel még a mezopotámiai uralkodókat is felülmúlták, akik csak az istenek földi helytartói voltak.) Egyiptomban tehát kialakult a rabszolgatartó társadalmi rendszer és a teokratikus despotikus állam, s ez az esemény az egyiptomi történelem egyik legjelentősebb mérföldköve volt.

Egyiptomban kb. Mezopotámiával egy időben alakult ki az osztálytársadalom és az állam, tehát évezredekkel korábban, mint Európában (Görögországban és Rómában). A korai kialakulással ellentétben áll a két állam későbbi lassú fejlődése, ez a lassúság azonban nemcsak rájuk, hanem az egész "orientális", vagyis "ázsiai" termelési módra jellemző volt, amelyet Marx és Engels is mindig elhatárolt az "antiktól". Egyiptom (és Mezopotámia) korábban kialakult társadalmi rendszere a történelmi fejlődés alacsonyabb fokán maradt, mint az antik Görögország és Róma később született rendszere.

De bármilyen lassú volt is Egyiptomban a gazdasági és társadalmi fejlődés, bármennyire változatlan maradt is évezredekken keresztül az ország belső felépítése és külpolitikája, bármennyire megmerevedett is művészete az első fellendülés után (pl. az Ó- és Újbirodalom korabeli alkotásokat néha meg sem tudjuk különböztetni egymástól), a mozgalmasság s a drámai feszültség Egyiptom történetéből sem hiányzik.

HADJÁRATOK ÉS PIRAMISOK

A Manehto *Egyiptomi nevezetességeiben*, az ún. *Ebózevi táblán és a Turini papiuszon is feljegyzett hagyomány* Meni (Menej, görögül Menész) királyt tartja Egyiptom egyesítőjének. Meni király talán azonos volt valamelyik történelmileg is hiteles uralkodóval. Narmerrel vagy Ahával. Székhelye, a felső-egyiptomi Cinev (Thisz), mintegy 400 kilométerrel délre feküdt a mai Kairótól; maradványairól máig sem tudunk biztosat. Ebből a városból indult el Meni Alsó-Egyiptomban, s valamikor az i. e. 3000-ik év táján harcban elfoglalta: a két ország határán aztán megalapította az új fővárost, Mennofert (Memphiszt). Lehetséges, hogy az alsó-egyiptomi uralkodók már korábban is megkísérelték az ország egyesítését, ez azonban nyilván csak Meninek sikerült.

A hagyomány szerint az egyiptomi királyok első dinasztiáját is Meni alapította meg, ebbe összesen hét vagy nyolc uralkodó tartozott. A források Meni (ill. Narmer vagy Aha) után még Dzser, Vedzso, Vedimev, Andzszeb, Szemszu és Kaa nevét említik. A második dinasztiába Manehto tíz királyt sorol, egyéb kútfők még két további uralkodót is említenek, ám ezek közül is csupán hét vagy nyolc hiteles: Hotepszekhemvej, Nebre, Ninecer, Veneg, Szend, Perjebzen, Khaszekhem, Khaszekhemvej (ez utóbbi kettő talán azonos). Röviden annyit mondhatunk róluk, hogy mind politikailag, mind gazdaságilag megszilárdították az államot, hódító hadjáratokat is vezettek, főleg a Színai-félszigetre és Núbiába. A félszigetre a rézbányák, Núbiába az arany csábította őket. Úgy tetszik, mindannyiuknak fel kellett lépni az országon belüli elszakadó törekvések ellen, még Khaszekhem is arról tudósít

bennünket, hogy Alsó-Egyiptomban levert egy nagy felkelést: állítólag 48 205 (vagy 47 209) zendülőt ölt meg, és 120 000 lakost ejtett foglyul. Így alakultak hát ki az Óbirodalom létrejöttének feltételei. Az egyiptomi Óbirodalom a világ legrégebbi birodalma: Szargon akkád birodalmánál csaknem fél évezreddel, Hammurapi babilóniai birodalmánál pedig csaknem ezer évvel korábban keletkezett.

Az első két dinasztia korát "archaikus" kornak nevezzük, az Óbirodalom korában csak a III-VI. dinasztiát soroljuk. Az Óbirodalom kezdeteként megközelítőleg az i. e. 2700-ik esztendőt jelölhetjük meg, vége az i. e. 2270 körüli időkre esik. Nagyjából tehát négy és negyed évszázadig állt fenn, azaz csaknem annyi ideig, mint a római császárság. Mivel uralkodói Mennoferben (Memphisben) székeltek, "mennoferi (memphiszi) korszaknak" is nevezzük. Aszerint pedig, amivel uralkodói leginkább beírták magukat a történelembe, "a piramisépítők korának".

Az Óbirodalom első uralkodója, az egyiptomi királyok kb. 100 évig uralkodó harmadik dinasztiájának megalapítója, Dzsoszer volt; görögül Toszorthrosznak hívják. Folytatta a Színai-félszigetre és a Núbiába indított hadjáratokat, s területeket hódított tőlük Egyiptomnak: egyébként valóban örök időkre szóló emlékművet hagyott maga után. Mint már tudjuk, a mai Saqqara mellett, a hagyományos mennoferi temetkezőhelyen ő építtette fel az első piramist, egyelőre csak lépcsőzeteset, de kőből, s az építmény méretei manapság is csodálatot keltenek. Trónutódja Szekhemkhet, a második saqqarai piramis építtetője volt, az ő piramisa azonban befejezetlen maradt. Manehto összesen kilenc uralkodót sorol ebbe az dinasztiába, a források néhány további királyt is említene. Közéjük tartozik Nebkare, Neferkare, Nebka, Szanakht, Khaba, Hunej, de nem lehetetlen, hogy egyes nevek ugyanazt a személyt jelölik. Uralkodásuk sorrendje bizonytalan: Szanakhtról még azt is feltételezhetjük, hogy Dzsoszer trónelődjé vagy pedig legyőzött vetélytársa volt, Nebka pedig talán a negyedik dinasztiához tartozott. Az ő korokban valószínűleg három kis lépcsőzetes piramis épült Felső-Egyiptomban: egy Faiyum mellett, két befejezetlen pedig Zavijet el-Arjanban. A dinasztia királyainak egyéb. Hunej, a harmadik dinasztia utolsó uralkodója, a mai Médum mellett építtetett egy nagy piramist, az építkezés befejezését azonban valószínűleg nem érte meg tetteiről szóló adataink töredékesek, helyenként ráadásul ellentmondásosak.

A negyedik dinasztia i. e. 2600 körül vagy valamivel korábban lépett trónra, megközelítőleg i. e. 2500-ig uralkodott, s királyaival már sokszor találkoztunk. Legrészletesebb adataink a Manehto által Szórisznak nevezett Sznofrevről vannak. Az egyiptomi hagyomány szerint sikeres és jótékony uralkodó volt; a ránk maradt forrásmunkák tudnak a líbiai meg a núbiai hadjáratairól, de főként a Színai-félszigetre indított hadjáratát emlegetik, melynek során Sznofrev elfoglalta a Gebel Magara-i türkizbányákat. A későbbi kútfők szerint ő fejeztette be Hunej király médumi piramisát; maga Sznofrev a mai Dahshur mellett építtetett két nagy piramist. Sznofrev után Khufev (Khufu, teljes nevén Khnemkhufvej, görögül Kheopsz), Khafre vagy Rakhef (görögül Khefren) és Menkaure (görögül Mükerosz) uralkodtak; ők építtették Gizehben a három legnagyobb piramist. Ez minden, amit a három uralkodóról az egyiptomi források elárulnak: ezenkívül talán csak annyit, hogy Khufev valószínűleg újabb hadjáratot indított a Színai-félszigetre. Manehto adatai, melyek szerint mindegyikük több mint hatvan évig uralkodott, nem hitelesek. Mások szerint Khufev 23, Menkaure 18 esztendeig ült Egyiptom trónján. A többi, pl. a Khufev és Khafre gonoszságáról, valamint Menkaure jóságáról szóló történet nagyon

kései hagyományon alapszik, és csak a görög feljegyzésekből ismert. Lehetséges, hogy Khufev és Khafre között Radzsedef (Dzsedefre), Khafre után pedig még Hardzsedef és Rabef is uralkodott; egyes források szerint az ő uralmuk tiszavirág-életű volt, más kútfők az állítják, hogy nem is királyok, hanem csak trónörökösök voltak. Radzsedef piramist is építtetett, mégpedig Abu Roás mellett, az építkezést azonban nem tudta befejezni; az egyiptomi (és a világ-) irodalom egyik legrégebbi alkotását Hardzsedef művének tartják. A dinasztia vége teljes zűrzavarba vész: ekkor uralkodott talán a harmadik dinasztíába sorolt Nebka király is, akinek nevét egy Zavijet el-Arjan-i befejezetlen piramis kváderkövein találták meg. A negyedik dinasztia utolsó uralkodója, Sepszeszkaf, elődeitől eltérően már nem piramist építtetett, hanem masztabát: ő emeltette az aránylag alacsony "fáraó masztabáját". Úgy tetszik, elődeitől még nyugvóhelye megválasztásában is különbözni akart: Saqqarától délre, egy sekély vízmosásban keresett sírhelyet.

Az ötödik dinasztia királyai Onból származtak (On, görögül Heliopolisz, a mai Tell Hasszán nevű kairói előváros helyén feküdt); kb. i. e. 2500-ban léptek trónra, és több mint száz esztendeig uralkodtak. Nyilván harcok árán jutottak a menoferi trónra, amit egyébként a korábbi dinasztiaaváltásokból sem zárhatunk ki. Az ötödik dinasztia uralkodói közül kilencet ismerünk név szerint: az első Veszerkaf (Uszerkherész), után következett Szahure (Szephrész), Neferirkare (Neferkherész), Sepszeszkare (Sziszirész), Neferefre, vagyis Raneferef (Kherész), Nevoszerre (a régebbi olvasat szerint Nieuszerre, görögül Rathurész), Menkauhor (Menkherész), Dzsedkare (Tankherész) és Venisz (a régebbi olvasat szerint Unasz, görögül Onnosz). Mind a kilencet felsoroltuk, mégpedig görög nevükkel együtt, mert a rövid uralmú Sepszeszkare és Menkauhor kivételével mindannyian építettek piramist; néhányan Abu Sir, a többiek Saqqara mellett. Az ő piramisaik kisebbek voltak a gizehiéknél, ám jelentős anyagi eszközöket fordítottak az ún. nagytemplomok építésére; a Re isten tiszteletére épített naptemplomokat hatalmas, masszív obeliszkekkel díszítették. Folytatták a Núbiába, Líbiába és a Színai-félszigetre vezetett hagyományos hadjáratokat; ezenkívül békés kereskedelmi expedíciókat is indítottak Ázsiába, főként Libanonba. Hiteles forrásokból tudjuk, hogy fokozatosan átszervezték az ország belügyeinek irányítását; megerősítették a hivatalnoki apparátust, és nem királyi származású szakembereket állítottak az államigazgatás élére. A maguk Re istennek azonosított személyét is előléptették: „a világmindenség istenei” lettek.

Az i. E. 2400 körül színre lépett hatodik dinasztíából hat királyt és egy királynőt ismerünk. Az elsőt, Teti (Otho) királyt saját testőrsége gyilkolta meg; trónutóda, Veszerkare rövid uralma után I. Pjopej (a régebbi olvasat szerint Pepi, görögül Phiosz) lett a király: I. Pjopej aztán új hadjáratokkal kötötte le a tiszteket meg a katonákat: Núbián kívül Szíriát is megtámadta. A következő királyról, Merenréről aránylag keveset tudunk: valószínűleg fiatalon halt meg, mert utána hatéves fia, II. Pjopej (a régebbi olvasat szerint ugyancsak Pepi, görögül azonban Phiópsz) lépett trónra. II. Pjopej állítólag százéves korában halt meg, s így már azokban a régi időkben felállította a hosszú uralkodás rekordját. Utána egy másik Merenre, majd Nitokretoje (Nitókrisz) királynő lépett trónra, a királynő létezésében azonban a történészek többsége kételkedik. Veszerkare és a második Merenre kivételével mindannyian építettek maguknak piramist; Manetho szerint még Nitokretoje is, az ő piramisát azonban nem találták meg. A piramisok belső kamráit Venisz példájára feliratokkal díszítették: a korabeli dokumentumok életük apró-cseprő, gyakran

egészen intim részleteiről is tájékoztatnak bennünket, s ez a történelem folyamán első ízben fordul elő. Sajnos a dinasztia bukását előidéző okokról nemcsak ezek, hanem a többi szövegek is hallgatnak. Csupán néhány utalásból következtethetünk arra, hogy meggyöngült a királyi hatalom; számos tisztviselőt, ill. helyi főnököt pl. már nem a király nevezett ki, hanem örökölték hivatalukat. II. Pjopej hosszú uralmának utolsó évtizedében pl. kútfőink szerint már két ellenkirály is felbukkant, a királynőt pedig perbe fogták. Az államhatalom nyilván felbomlott, az országon anarchia lett úrrá, s mikor i. e. 2270 körül meghalt a százéves király, csakhamar az Óbirodalom vége is elkövetkezett.

ÓBIRODALOM MŰVÉSZET

Az Óbirodalom dicsőséges korszaka volt Egyiptom történetének, s a végén egészen másként festett az ország, mint amikor elkezdődött. A főváros láthatárát fehér meg rózsaszínű kőből épített piramisok, valóságos kőhegyek tucatjai szegélyezték; körülöttük oszlopcsarnokokkal díszített hatalmas templomok álltak, és a nagyurak látványos sírboltjai sorakoztak; a sivatagban fénylő gránitból és mészkőből épült, bekerített vagy fedett utak vittek a sírtemplomoktól a völgytemplomokhoz, s a szentélyekből aranyozott hegyű obeliszkok emelkedtek az ég felé. A templomok, sírboltok és szentélyek szinte megszámlálhatatlan műalkotást rejtettek magukban; e műalkotások csekély maradványai ma a legrangosabb múzeumok kincsei közé tartoznak. Egyiptom területén már az archaikus korban is kitűnő metszetek és szobrászművek születtek: pl. a Gebel el-Arak-i elefántcsont késnyél (ma a Louvre tulajdona), Narmer király hierakonpoliszi palettája (ma Kairóban látható), vagy Khaszekhem király kis ülő szobrai (Kairóban és Oxfordban láthatók). Ezek az emlékek újabban Dzsoszer, Khafre, Menkaure és más uralkodók köreliefjeivel gyarapodtak; a reliefek merev mozdulatlansága a király felsőbbrendűségét és érintetlenségét ábrázolja. Persze emberibb felfogású műalkotások is születtek: ide sorolható pl. Sznofrev király fia és menyé, Rahotep és Nofret festett szobra, Szeneb törpe és családja szoborcsoportja, a *falusi bíró* faszobra (ma mindhárom mű Kairóban látható) és az *Ülő írnok* szobra (ma a Louvre-ban tekinthető meg). E műalkotások nagy részét, valamint a sírboltok falait díszítő festett reliefeket a kortársak nem láthatták: a halotti kultusz részei voltak, a föld alatt rejtettek, az „örökkévalóság számára” készültek.

MŰVÉSZET, IRODALOM

Mindaz, amit az Óbirodalom korában élő egyiptomiak az építészetben, festészetben és a szobrászatban elértek, az ő felfedezésük, saját művük volt.

Úgyszólván a nulla pontról indultak, és idegen minták és kezdeményezések átvételére sem volt lehetőségük; teljesítményük ezért is méltó megbecsülésünkre. Az írásbeliségről, melynek terjedelme és színvonala az egyiptomi történelem legnagyobb meglepetései közé tartozik, ugyanezt mondhatjuk. Már a sírboltok reliefjein is számos irodalmi értékű magyarázatot és párbeszédet találunk; a királyi évkönyvekben szintén gyakoriak a költői fordulatok. Az Óbirodalom korában született sajátos tapasztalatai alapján hasznos tanácsokat ad az életre, tanúbizonyságot téve bölcsességéről (nemegyszer ravaszságáról is). A legrégebbi Intelmek szerzője állítólag Dzsoszer király legfőbb tisztviselője, Imhotep volt, a következőt Khufev fia, Hardzsedef művének tartják, az egyik legerjedelmesebbet pedig Dzsedkare tisztviselője, Ptahhotep írta: ezek az intelmek azonban csak későbbi feljegyzésekben maradtak ránk. Fennmaradt viszont az Óbirodalom idejéből számos magas rangú tisztviselő (Mecen, Vosptah, Harkhuf, Ptahsepszesz és mások) életrajza: ezeket ugyancsak művészi alapelvek szerint írták, és a hivatalos dokumentumokból kiragadott idézeteken kívül verses betéteket is tartalmaznak. Magukban a piramisokban is ölnyi hosszú (sőt több tucat méter hosszú) szövegek olvashatók: verses imádságokat, átkokat, mítoszokat és az uralkodóhoz írt himnuszokat tartalmaznak; a legrégebbi *Piramisszövegek* Venisz király korából maradtak az utókorra.

SZOCIALITÁS

A nagyszerű kulturális és civilizációs fejlődés azonban éles ellentétben állt a szociális viszonyok Óbirodalom korabeli fejlődésével. A termelés fellendülése, a hadjáratok és az adórendszer meggyorsította a vagyoni elkülönülést és az osztályokra való tagolódás folyamatát; történelmi szempontból ez is haladást jelentett, de persze a néptömegek rovására. Az országban elszaporodtak a hadifoglyokból lett rabszolgák, akiknek a király, a papok és az arisztokraták birtokain kellett dolgozniuk: a földművelő lakosság egy része ugyancsak ezeken a birtokokon talált munkát és megélhetést. A nagybirtokokon dolgozó parasztok ugyan szabadok maradtak, akárcsak a faluközösségek tagjai, ám őket is rabszolgatartó módszerekkel zsákmányolták ki; a rabszolgákkal való összeolvadást csupán a kézműiparosok egy része meg a munkavezetők kerülték el. A király és a királyi tisztviselők hovatovább egyre keményebb uralmat kényszerítettek az egyiptomi népre hatalmi, gazdasági és ideológiai eszközökkel egyaránt. A néptömegek végül utolsó politikai jogait is elveszítették, és soha többé nem sikerült azokat visszaszerezniük: mikor később a görögök megismerkedtek ezzel a helyzettel, meg sem tudták érteni. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy az egyiptomi királyok száz- meg százezreket kényszerítettek piramisépítésre, figyelmen kívül hagyva, vajon formálisan szabadok-e ezek az emberek, vagy pedig rabszolgák. Az egyiptomi király nemcsak despota volt, hanem isten is. A korabeli feliratok tanúsítják, hogy még a főurak is kiváltságnak tartották, ha „megcsókolhatták a király lábát”, és „nemcsak a földet a lába mellett.”

A hatalom és a vagyon nagymérvű koncentrációja és a teljes jogtalanság közti ellentét nem maradhatott következmények nélkül. Az Óbirodalom bukása erről tanúskodik.

A korabeli eseményeket, sajnos nem ismerjük részletesen. A későbbi fejlődés azonban megmutatta, hogy az egyesített Egyiptomnak nem csupán politikai felbomlásáról, hanem teljes belső széteséséről volt szó.

AZ ÓBIRODALOM BUKÁSA

Az Óbirodalom bukása után sűrű sötétség borult Egyiptomra. Az országon zűrzavar lett úrrá, a különböző trónokon megállapíthatatlan mennyiségű király, állítólag négy dinasztia váltotta egymást, olyan-amilyen tekintélyre azonban csak a vészeti (thébai) Enjotefidák és egyes menniszoveti (héakleopoliszi) uralkodók tettek szert.

Egyiptom csak két hosszú évszázad múltán emelkedett ki az átmeneti időszak sötétségéből; ekkor kezdődött történelmének második nagy korszaka, a Középbirodalom (kb. i. e. 2070-1790). Az ország egyesítését a tizenegyedik dinasztia alapítója, Mentuhotep király fejezte be, mégpedig kétségtelenül hosszú és véres harcok után. Ezt a sikert egészen a közelmúltig három különböző uralkodó érdemének tartották a történészek, de kiderült, hogy csupán Mentuhotep három különböző nevére van szó; a király ugyanis fokozatosan vette fel a neveket, ahogy megvalósította uralmát az egyes országrészekben. Utána két további névrokona lépett trónra: megtartották és megszilárdították hatalmukat, biztosították az öntözőrendszer felújítását és kiterjesztését, megkezdték a palakőbányászatot a Vörös-tenger melletti Wadi Hammámában, és a Színai-félszigeten és Nubiában felújították Egyiptom uralmát. Az ő idejünkben került sor a bronz felfedezésére, ami lehetővé tette a szerszámok és fegyverek tökéletesítését. Egyiptom ismét nagyhatalom, s mint egyik leírója mondja, „virágzó zöld kert” lett. Először ragyogta be a dicsőség fénye a Mentuhotep fővárosát, a felső-egyiptomi Vésetet (Thébat) is.

A három Mentuhotep sikeres uralma azonban nem akadályozta meg a dinasztia erőszakos felszámolását. I. e. 2000 körül a királyi hadsereg parancsnoka, Amenemhet (görögül Ammenemész) ragadta magához a hatalmat, s megalapította az új sorrendben tizenkettedik dinasztiát. Majdnem harminc esztendeig uralkodott, mígnem őt is erőszakkal eltávolították; a történészek egyetértenek abban, hogy a csatornák nagyvonalú kiépítésével és a megművelt földterület gyarapításával valóban felvirágoztatta az ország gazdaságát. Sikeres hadvezér léte lemondott a hadjáratokról és megelégedett az országhatárok biztosításával; lehetséges, hogy a korabeli „héják” éppen ezért tették el láb alól (a háremhölgyek segítségével). Trónutódai aztán mindenekelőtt hódításokra törekedtek: I. Szenvoszret (görögül Szenszonkhoszisz) új aranybányát foglalt el Nubiában, II. Amenemhet (görögül Ammanemész) hatalmába kerítette a mai Palesztina területét és Szíria egy részét, II. és III. Szenvoszret (görögül Szeszósztrisz) pedig egészen a harmadik nilusi zuhatagig elfoglalta Nubiát. Hadjáratok helyett csatornázási munkálatokkal és építkezésekkel csak III. és IV. Amenemhet (görögül Lakharész és Ammenemész) királyok írták be

nevüket a történelembe. A tizenkettedik dinasztia utolsó uralkodója Szebeknofrur (görögül Szkemiophrisz) királynő lett. Gyöngé uralmának négy esztendője nem volt más, mint egy újabb hanyatlás előjátéka.

KÖZÉPBIRODALOM KULTÚRA

A középbirodalom olyan civilizációs és kulturális emlékeket hagyott az utókorra, amelyekről semmiképpen sem mondhatjuk azt, hogy csak közepesek. Ez mindenekelőtt az építészetre vonatkozik, noha a legnagyobb építészeti alkotásokat jórészt csak az ókori tudósításokból ismerjük. A három Mentuhotep pl. templomokkal és palotákkal díszítette fel Vészetet, ezek azonban egytől egyig eltűntek: átépítették őket, vagy romba dőltek. I. Mentuhotep építményei közül csak egy sírtemplom nyomai maradtak ránk a mai Deir el-Bahríban (Karnakkal szemben, a Nílus bal partján); Mentuhotep sírtemploma tulajdonképpen nem volt más, mint egy oszlopcsarnokokkal körülépített piramis; a sírkamrát az oszlopcsarnokok mögött, egy meredek sziklába vájt oszlopudvarban rejtették el. I. Szenvoszret építményei közül mindössze egy kis kápolna maradt ránk Karnakban, mai szép külsejét azonban annak köszönheti, hogy az 1937-1938-as években teljesen rekonstruálták (Chevrier francia műépítész vezetésével). A tizenkettedik dinasztia uralkodói mindenekelőtt új székhelyüket, a mai List közelében fekvő Ictovejt (később Ittove) építették ki; a város „labirintusát” Hérodotosz még látta, s minden egyiptomi és görögországi építménynél többre értékelte. Ma már azt sem tudjuk, vajon hivatalhelyiségekkel ellátott királyi palota vagy pedig sírtemplom volt-e ez az épület, noha a végső romlás csak a római korban érte el. A kutatók mindkét nézetet védik, ill. cáfolják: ami az építmény elnevezését illeti, többnyire úgy vélik, hogy III. Amenemhet egyik nevéből ered, mégpedig abból, amelyet görögül Lakharésznek, egyiptomi nyelven pedig Labarésznek ejtettek; Hérodotosz képzeletében ez kapcsolódott egybe az ugyanilyen híres krétai építménnyel, Minosz labirintusa nevével. A tizenkettedik dinasztia uralkodói az új főváros környékén építették fel a maguk piramisait, melyeknek maradványait a mai List, Illáhún, Dahshur, Hauvare és Mazgúna falvak mellett találjuk. Összesen kilenc piramist ismerünk, noha a dinasztiahoz mindössze nyolc uralkodó tartozott, III. Amenemhet ugyanis két piramist építtetett (egyet Hauvare, egyet Dahshur mellett). A tizenkettedik dinasztiai királyok piramisai téglából épültek, és kisebbek a negyedik dinasztia gizehi piramisainál.

KÖZÉPBIRODALOM

KÉPZŐMŰVÉSZET

A Középbirodalom képzőművészete az Óbirodalom hagyományaira épült, de a saját korát fejezte ki; mindenekelőtt a világ elmúlásának tapasztalatáról ad hírt, az egyiptomiak ugyanis mindaddig öröknek és változatlanok tartották a világot. Ránk maradt I. Mentuhotep, I. és III. Szenzoszret s többek között III. Amenemhet szobra (nagyobb részük ma a kairói Egyiptomi Múzeumban látható); a mindenható uralkodók hagyományos pózában állnak ugyan, de korábban ismeretlen vonások tűnnek fel arcukon: ezek az arcvonások győztes hadvezérként, erélyes tisztviselőként, sőt néha gondterhelt, szomorú emberként jellemzik őket. A hivatalos eszményítés meghajolt a realizmus előtt; a szobrászok pl. már nem haboztak az uralkodót nagy fülűnek vagy közönséges ruházatúnak, a tisztviselők feleségeit pedig bájosnak ábrázolni, mint Szennuje asszony (ma Bostonban látható) szobra bizonyítja. A korábbi műalkotásokhoz képest: a festéssel kapcsolatban pedig valósággal új stílusról beszélhetünk; ebben a műfajban a hagyományos pontossághoz színes üdeség társult. A korabeli aranyművesség és ékszerkészítés ugyancsak magas színvonalat ért el: a Tutanhamon sírjából előkerült későbbi ékszerek szinte dekadenseknek tűnnek fel a dahshuri meg az illáhúni kincsek mellett.

A Középbirodalom legjelentősebb emlékei azonban nem kőből vagy ércből készült építmények és tárgyak, hanem papiruszra írt szavak és fogalmak. Ekkor találkozunk első ízben tudományos művekkel. Mindenekelőtt a matematikai papiruszokra gondolunk, amelyek azt bizonyítják, hogy az egyiptomiak abban a korban (és kétségtelenül előbb is) már ismerték a tízes számrendszert, a törtszámokat, a terület- és térfogatszámítást, meg tudták oldani az egyszerű egyenleteket, ki tudták számítani a kör sugarát (a π értéke 3,16-ra becsülték); a legjelentősebbek közé tartozik a *Rhind-papirusz* (i. e. XVII. Század, London) és a *Golenyiszev-papirusz* (kb. i. e. XVIII. Század, Moszkva). Az orvosi papiruszok a sebgyógyítással kapcsolatos kiterjedt empirikus ismeretekről és növényi kivonatokkal való gyógyításról tanúskodnak (de megmutatják az egyiptomi orvostudomány határát is: ezen túl már a mágikus mondókákkal való gyógyítás kezdődött); az orvosi papiruszok közé tartozik pl. a *Smith-papirusz* (New York) és az *Ebers-papirusz* (Berlin). Földrajzi felfedezésekről szóló tudósításokat, néhány ország térképét, utak, bányák, erődítmények terveit stb. tartalmazó papiruszok ugyancsak maradtak ránk. Az írásos emlékek sajátos fajtáját képezik a *Szójegyzékek*, a lexikonok eme távoli előképei; ezeknek az volt a feladatuk, hogy kiszámítsák „az égen, a földön és a vizeken levő legfontosabb dolgokat”.

IRODALOM

A Középbirodalom korabeli szépirodalom lényegesen eltér a korábbi és a későbbi korok irodalmától. Termékeiben már a társadalmi rendszer állandóságába és megváltoztathatatlanágába vetett egykori hit elvesztése tükröződik vissza; a szerzők a sötétség korában szerzett tapasztalatok alapján rádöbbennek az emberi lét bizonytalanságára, a sors elleni harc lehetséges és szükséges voltára, látják a

szenvedés szükségszerűségét. Ez az irodalom realiztikusabb, emberibb és a szerzett tapasztalatokkal összhangban gyakran pesszimista hangvételi. Ezt nemcsak a hagyományos Intelmekről és életrajzokról mondhatjuk el, hanem az új irodalmi műfajokról is; ide sorolhatók mindenekelőtt a mesék és a mondák (amelyek nemegyszer az ismert „Volt egyszer egy király . . .” fordulattal kezdődnek), a mitológiai történetek (pl. Hor és Szutekh isten harca), kalandos útirajzok (pl. Szinuhet története), valamint az igazság különböző „megnyilatkozásai” és a jóslatok. Számos ránk maradt műalkotás nemcsak a korabeli emberek lelki világába nyújt betekintést, hanem a művészi erővel és faktografikus pontossággal ábrázolt társadalmi viszonyokban is. Az egyik *Intelemben*, amelynek eddig sem szerzőjét, sem keletkezésének korát nem sikerült megállapítani, a közelebről ismeretlen Ipev tisztviselő beszél: a mű segít megértenünk a Középbirodalom bukását követő viszonyokat, amikor is a kormányvesztett országot ázsiai nomádok kerítették hatalmukba. A katasztrófa okaira ugyancsak rávilágít: a néptömegek helyzete már elviselhetetlenné vált, ezért lázadásokkal elsöpörték az államot.

„Bizony, fordult egyet az ország, miként a fazék a korongon. . . Bizony, a gazdagok siránkoznak, a szegények örvendeznek. Minden városban ez visszhangzik: Űzzétek ki a hatalmasokat! Bizony, nem ismered már fel az előkelő család fiát. Az előkelő férfi feleségének gyermeke nincs jobb sorban az egykori rabszolganő fiánál. Bizony, az előkelő asszonyok mint szolgálók térdepelnek, és malomkövel zúzzák a gabonát. Azokat, kik egykor finom vászonba öltöztek, most minden csekélységért megverik. . . Szolgálot ma nem találni, s az előkelő asszonyok rabszolganőnek kínálják magukat . . .

Bizony, kidobálták a bírósági aktákat, feltörték a titkos levéltárakat . . . Bizony, kinyitották a hivatali helyiségeket, ellopták a lakosok listáit; ezért a rabszolgák ma urak lehetnek. Bizony, lemészárolták a hivatalnokokat, irataikat elrabolták. Bizony, kihajigálták a törvénykönyveket, s a város peremén most emberek taposnak rajtuk, és a fellázadt szegénység úgy tépi az utcákat, akár a rongyot. Bizony, a Kilenc Isten helyére emelkedett a szegénység . . . Íme, olyan események következtek be, amilyenek emberemlékezet óta sohasem történtek: a szegénység letaszította trónjáról az uralkodót! Íme, kit királyként temettek el, azt végül kidobták a koporsóból! Íme, ami a piramisban rejtve, most a szabad ég alatt hever . . . Íme, pusztá lett az egykor végtelen határu ország titkos központja: a királyi dolgozószoba egy óra alatt megsemmisült.

És íme: Egyiptom az ázsiaiak zsákmánya lett.”

&

ÁZSIA

Az ázsiaiak, akik a Középbirodalom bukása után hatalmukba kerítették Egyiptomot, jórészt sémi eredetű törzsek voltak. Manehto „hikszoszoknak”, vagyis „a pásztorok urainak” nevezi őket; eredeti egyiptomi elnevezésük, a *hik-khoszevet* - később *hik-sose* vagy *hikszosz* - „idegen, hegyvidéki (sivatagi) tájak uralkodóit” jelentette. A hikszoszok behatoltak a belső ellentétektől, lázadásoktól, királyellenes villongásoktól

zilált országba, s a tizenharmadik és tizennegyedik dinasztia királyaival vívott harcok után rákényszerítették uralmukat. (Ekkor élt Khendzser, az utolsó piramis építtetője.) Manehtónak Josephus Flavius idézetében ránk maradt tudósítása szerint a támadás annyira meglepte az egyiptomiakat, hogy egyáltalán nem is védekeztek, és harc nélkül adták fel Mennofert (Memphiszt). A betolakodók vezérei több mint száz esztendeig maradtak Egyiptom trónján mint a tizenötödik és a tizenhatodik, ún. „hikszosz dinasztia”.

A hikszosz uralom ellen, amely valóságos csapást jelentett Egyiptom számára, csak a tizenhetedik dinasztíába sorolt vérségi (thébai) uralkodók léptek fel sikerrel. Az i. e. XVI. Század elején Kamosze király megszervezett egy felkelést, amely aztán felszabadító háborúvá nőtt. A harcot Kamosze utóda, I. Ahmosze (görögül Amónisz) vitte diadalra, aki i. e. 1580 körül végérvényesen kiűzte a hikszoszokat, újra egyesítette az országot, és megalapította a tizennyolcadik dinasztíát. Tehát határkövet állított a „második átmeneti időszak” vége és az „Újbirodalom” kezdete közé.

ÚJBIRODALOM

Az Újbirodalom csaknem fél évezredig (kb. i. e. 1580-1090) állt fenn, és az ókori Egyiptom legnagyobb hatalmi, gazdasági és kulturális fellendülésének kora volt. Az egyiptomi állam határai Líbiától egészen Szíriáig húzódtak, délen pedig a mai szudáni Núbia területét is érintették: az egyiptomi királyok még Babilóniában és Asszíriában is érvényesítették befolyásukat. Az ország termelőerői korábban sohasem tapasztalt mértékben növekedtek; a hódító háborúk biztosították a rabszolgák számának gyarapodását, a csatornahálózat bővítésével párhuzamosan növekedett a kertek és szántók területe, tökéletesítették az ekét. Kisázsiból Egyiptomba hatolt a vas és a kemény bronzötvözetek gyártása. Az uralkodók építkezései legalább annyiba kerültek, mint a piramisok, művészi alkotásokként még felül is múlták azokat; a szobrászat, a festészet és az írásbeliség egyaránt új virágkorát élte. Természetesen az Újbirodalomnak is megvoltak a maga problémái, ezek főleg a király és a papok közti könyörtelen harcokban tükröződtek vissza. De bármelyikük győzedelmeskedett is, hatalma és dicsősége egy szemernyit sem javított a néptömegek sorsán.

Az Újbirodalom fellendülése mindjárt a tizennyolcadik dinasztíával (kb. i. e. 1580-1310) kezdődött. I. Ahmosze bevezette az egyiptomi hadseregbe a hikszoszok legfélelmetesebb fegyvernemét, a harci szekeret, s az egyiptomi szekérhad erősebbnek bizonyult a hikszoszokénál. A gazdaság és a központi államirányítás érdekében ugyancsak szigorú reformokat valósított meg: hadjáratai során egészen Szíriáig terjesztette ki az ország határait, és felújította hatalmát Észak-Núbiában. Trónkövetője, I. Amenhotep (görögül Amenóphisz) még jobban megszilárdította Egyiptom helyzetét; Amenhotep fia, I. Thutmosze (görögül Tuthmószisz) újabb hadjáratokat szervezett, és eljutott egészen az Eufrátesz felső folyásáig. II. Thutmoszénak már a meghódított területek, sőt Egyiptom lázongó népe ellen kellett harcolnia, de le tudta verni őket. Utána törvénytelen fia, III. Thutmosze nevében régensként felesége, Hatsepszovet lépett trónra: Hatsepszovet nem hadjáratokat,

hanem kereskedelmi expedíciókat szervezett (egyet egészen a távoli „Punt országába”, azaz valószínűleg a mai Szomália területére). III. Thutmosze aztán, aki i. e. 1490-től formailag Hatsepszovettel közösen, majd az i. e. 1468-1436-os években önállóan uralkodott, pótolta a királynő mulasztását: ő lett az egyiptomi történelem legnagyobb hódítója, s az egyiptomi birodalom az ő korában volt a legnagyobb: Líbiától a Felső-Eufráteszig, délen pedig a negyedik nílusi zuhatagig terjedt. Utódjainak, II. és III. Amenhotepnek sikerült az általa szerzett területeket megtartaniuk, noha Kisázsziából két olyan hatalmas, nagyhatalmi tervekkel fellépő állam fenyegette őket, mint amilyen a mitanni és a hettita királyság volt. A mitaniakkal IV. Thutmosze egyezett meg: feleségül vette királyuk, Artatam leányát. A hettitákkal IV. Amenhotep kötött békeszerződést.

A hatalom és a nemzetközi tekintély eme csúcspontján azonban mélységes belső válság tört ki az országban. Amon isten vérszomjúsága, amely óriási vagyona révén afféle állam volt az államban, politikai hatalomra törekedett, s nyílt összeütközésbe került IV. Amenhoteppele (kb. i. e. 1367-1350). A király erre betiltotta Amon isteni kultuszát, és helyébe a régi naptisztelettel összhangban Aton, a „Napkorong” új kultuszát állította. Aztán elkobozta Amon papjainak vagyonát, saját nevét Ekhnatonra („Aton fényére”) változtatta, és átköltözött az újonnan alapított fővárosba, Ekhetatonba (ez a hely Véset és Mennofer között félúton, a mai Et-Till falucska mellett van, leginkább Amarna néven ismerjük). Amon papsága azonban nem adta meg magát; hogy milyen eszközökkel folytatta a harcot, arra a korabeli királyok sorsából következtethetünk. Pontosán semmit sem tudunk, de valószínű, hogy Ekhnaton palotaösszeesküvés áldozata lett; trónutóda, Szmenkhkare ugyancsak gyanús körülmények között halt meg, kb. két év múlva, Szmenkhkare után az ifjú Tutankhaton lépett trónra: ő ugyan Tutankhamonra változtatta a nevét, és visszaköltözött Ekhetatonból Vésetbe, de miután elérte nagykorúságát, hamarosan ő is meghalt. Követője, Aje is feltűnően korán elhunyt. Ekhnaton reformjainak utolsó maradványait aztán a tizenharmadik dinasztia utolsó királya, Ekhnaton egykori szolgája, majd Amon papjainak buzgó híve, a hadsereg fővezére, Haremheb töltötte be.

A tizenkilencedik dinasztia (kb. i. e. 1310-1200) királyai az alsó-egyiptomi Dzsaaetből (Taniszból) származtak, s az elsőt közülük valószínűleg maga Haremheb választotta ki utódaul. I. Rameszesz (egyiptomi nyelven Ramessze) tehetséges katona és kiváló szervező volt, a meggyengült birodalomnak éppen ilyen emberre volt szüksége. Az idős Ramszesz azonban két év múlva meghalt; ámde fia, I. Szethi (görögül Szethosz) beváltotta a hozzá fűzött reményeket: visszaverte a líbiaiak támadását, és négy északi hadjárat során megállította a hettiták előrenyomulását. Miután megszilárdította az ország helyzetét, maga mellé vette a fiát társuralkodónak; a fiú II. Ramessze (Ramszesz) néven lépett trónra, és hatvanhat esztendeig (kb. i. e. 1290-1224) uralkodott. A hagyomány a „Nagy” jelzővel tisztelte meg, noha nem minden hadjárata végződött „az ő karjának győzelmével” (a híres kádesi csatáról már beszéltünk), és nem minden építménye volt „az ő keze műve” (sokról csak eltávolították elődei nevét, s a sajátját íratta a helyére). Mindettől eltekintve azonban meg tudta tartani a Szíriától Líbiáig és a negyedik nílusi zuhatagig húzódó hatalmas területet, több templomot és várost építtetett, mint bármelyik korábbi király, s Egyiptom népe századokig emlékezett rá (még hozzá olyan részletekbe menően, hogy tudták: fél tucat felesége és állítólag 111 fia volt). A II. Ramszeszt követő egyiptomi

királyok már „kisebbeknek” bizonyultak. Trónutóda, Merenptah (Mineptah) még legyőzte a líbiaiakat és a Kisázsian keresztül Szíriára törő „tengeri népeket”, s számtalan foglyot is ejtett. A további uralkodók azonban már valósággal elvesztek a kusza hírek ködében: nevüket ismerjük - II. Szethi, Amenmessze, Sziptah -, cselekedeteikről azonban szinte semmit sem tudunk. A dinasztia utolsó uralkodója állítólag Tvoszret (Thuórisz) királynő volt.

A huszadik dinasztia (kb. i. e. 1190-1090) uralomra jutását zavaros időszak előzte meg, mikor, úgymond, „valami szíriai ember, aki hatalmasnak tette magát, adófizetésre kényszerítette az egész országot”. A dinasztia megalapítója, Szetnakhte csak rövid ideig uralkodott, de kijelenthette magáról (s talán joggal): „Rendet teremtettem az egész felkelésektől forrongó országban . . . Megtisztítottam Egyiptom nagy trónszékét.” Utóda, III. Ramessze (Ramszesz) megállította ugyan a „tengeri népek” újabb támadását, az ország nyugalmát azonban nem tudta fenntartani; a nyomorgó nép lázongott, a palota a papok és az udvarnokok intrikáitól forrongott, a királyt végül is a háremhölgyek gyilkolták meg. Az ő uralkodása idején, kb. i. e. 1160-ban robbant ki a történelem első ismert sztrájkja, amely fokozatosan lázadásá nőtt. A vérszegyér temetkezési munkásai, mindenekelőtt a kőfaragók meg az asztalosok, előzetes megbeszélés után beszüntették a munkát, „átlépték az öt sáncot”, amely elválasztotta lakhelyüket az urak hajlékaitól, tábort ütöttek a templom mellett, ahova az ijedt hivatalnokok menekültek, és helyzetük javítását követelték a királytól: „Már tizenhét napja nincs mit ennünk . . . Az éhség és a szomjúság űzött bennünket ide. Nincs ruhánk, nincs halunk, nincs zöldségünk . . . Ezek a szent helyeken valósággal burjánzik a gonoszság!” (Bizonyára nem ez volt az egyetlen ilyenfajta akció, s el tudjuk képzelni, milyen következményekkel járt. Erről csupán közvetett bizonyítékaink vannak: a korabeli hivatalnokok ugyanis ilyenképp dicsekszenek életrajzukban: „Félelmet keltem a tömegben . . . Rákényszerítettem a lázadókat, hogy ismerjék be hibájukat . . . Megfékeztem az engedetleneket.”) A dinasztia további uralkodóiról kevés adat maradt ránk; csupán annyit tudunk, hogy mindannyiukat Ramesszének (Ramszesznek) hívták, s hogy uralmuk alatt Egyiptomot népfelkelések, a meghódított területek lakóinak lázadásai, külső ellenség támadásai és palotaharcok dúlták. Az utolsónak, IX. Ramszesznek már azt is el kellett néznie, hogy Amon főpapja, Hrihor, királyi névgyűrűbe írta a nevét, és a saját fiát jelölte trónörökösnek. A huszadik dinasztia szertefoszlott, mint a Nílus fölött az alkonyi köd, s vele együtt az Újbirodalom is elenyészett.

&

SÍRBOLTOK

Az Újbirodalom királyai már nem építettek piramisokat. Föld alatti sírboltokba temetkeztek Nyugat-Vészetben, az ismert Királyok völgyében, ahol csak a Kurna hegység egyik sziklás csúcs emlékeztetett piramisra. Manapság összesen hatvanhat ilyen sírboltot ismerünk, néhányba azonban nem a királyok, hanem rokonaik és tisztviselőik temetkeztek (feleségeik nem, nekik ugyanis a délebbre eső „Királynők völgye” volt fenntartva). Némelyik sírbolt palota nagyságú: III.

Thutmosze sírboltja kilenc, II. Amenhotepé tíz, II. Ramszeszé beomlott, ma hozzáférhetetlen sírboltja több mint húsz, III. Ramszeszé, amelyet az egyik falfestmény alapján „A hárfások sírboltjának” nevezünk, huszonnégy helyiségből áll; Hatsepszovet királynő sírboltjában több mint kétszáz méter a folyosók hossza. A legnagyobb azonban I. Szethi sírboltja: hat lépcsőből, négy oszlopocsarnokból és tizenhat további helyiségből áll, színes reliefjei több száz négyzetméternyi falfelületet borítanak. A sírboltok látogatója óhatatlanul összehasonlítja őket a piramisokkal: ezek is emberi kéz alkotásai, és sok esetben fölérik a piramisokkal.

Tutankhamon világhírű sírboltja aránylag kicsi és szerény, ám ez az egyetlen sírbolt, amelyet nem fosztottak ki az ókori rablók (igaz, ebbe is behatoltak, de láthatólag megzavarták őket, és elmenekültek). A rövid bejárati folyosón kívül mindössze négy helyiség alkotja, ezek közül is csak a sírkamrát (azt is csak részben) díszíti falfestmény. A Howard Carter által napvilágra hozott kincsek ma Kairóban láthatók (egy aranyozott koporsóban fekvő múmia kivételével, amelyet az egyiptomi kormány határozata alapján visszatettek eredeti helyére); az Egyiptomi Múzeumban nagyobb helyet foglalnak el, mint a többi Újbirodalom korabeli lelet együttvéve. Vannak köztük arany- és aranyozott szobrok, különféle ékszerek és királyi felségjelek, alabástrom edények és gazdagon díszített fegyverek, trónszékek és csodálatos intarziákkal ékesített ládikók, arany és aranyozott halotti maszkok stb., s minden egyes darab magas művészi színvonalú. Anyagi értékük, amely pedig kultúrtörténeti értékükhöz képest elhanyagolható, szinte hihetetlen: a sírboltban talált arany súlya 110,4 kilogramm! S Tutankhamon, mint tudjuk, jelentéktelen uralkodó volt. Milyen kincseket rejthetett akkor a nagy királyok, mondjuk I. Szethi vagy II. Ramszesz sírja? Vagy Khufevé, Khafréé, Menkauréé!

Az Újbirodalom korabeli királysírokat örökre el akarták rejtetni az emberi szemek (de főleg kezek) elől, ezért gondosan álcázták. Az emberek számára is hozzáférhető sírtemplomokat tehát a sírokból elkülönítve, de lehetőleg azok közelében kellett felépíteni. A vérszűrt temetkezőhely határán, a mai Deir el-Bahri szikláin alatt Hatsepszovet királynő építtetett ilyen templomot; a királynő építész, Szenmut, három mesterséges teraszra építette a kettős homlokzati oszlopocsarnokkal díszített templomot, amelynek ragyogása megdöbbeníti a mai látogatót (a közelmúltban ugyanis restaurálták a lengyel archeológusok). A legnagyobb sírtemplomot, amelynek romjai ránk maradtak, II. Ramszesz építtette: csaknem kétszer akkora volt mint I. Szethi vagy III. Ramszesz sírtemploma. Diodórosz és Shelley ezt tartották „Oszümenüasz sírboltjának”, a mai egyiptológusok pedig ezt nevezik „Ramesszeumnak”; manapság is tucatszámra állnak benne kolosszális oszlopok, udvarán pedig ott hever Ramszesz összetört szobra, amely 17 méter magas és több Mennon kolosszusai III. Amenhotep királyt ábrázolják, s talapzatukkal együtt csaknem 18 méter magasak; ránk már csak ezek maradtak III. Amenhotep sírtemplomából, amely nagyságban valószínűleg a Ramesszeumot is felülmúlta. (A kolosszusok a görögöktől kapták nevüket; a görögök ugyanis Mennon király nevével társították a szent épület egyiptomi elnevezését, a *mennut*; mítoszai szerint az etiópiai Memnon Egyiptomon keresztül ment az ostromlott Trója segítségére.) A kolosszalitás kultuszának, amely a sírépítkezések terén régi hagyományokra tekintett vissza, az Újbirodalom királyai az isteneknek szentelt templomok építésében is hódoltak.

Ezek közül a templomok közül az egykori Kelet-Vészet földjén, Luxorban és Karnakban állók maradtak ránk a legjobb állapotban. A luxori részben III. Amenhotep, részben II. Ramszesz építtette; két oszlopcsarnokos udvarát a Nagy oszlopsor köti össze tetővel fedett épületében a sok-sok helyiségben kívül egy szentélyt is találunk. Hatalmas méretei ellenére mindig árnyékában maradt a karnaki templomnak, s az ünnepek közül csupán az újévet ünnepelték benne. A karnaki templomkomplexum valóságos „istenek városa” volt, két évezreden keresztül építették: első ismert épületei a Középbirodalom kezdetén, az utolsók pedig már a Ptolemaioszok korában épültek; a templomkörzethez tartozó legnagyobb épületeket III. Thutmosze és II. Ramszesz építtették, de díszítéséhez még a római császárok is hozzájárultak. A karnaki templomkomplexum Amon isten és felesége, Mut, valamint fiuk, Moncev templomából tevődött össze: az Amon-templom kerületében állt még Khonsz isten, Opet istennő és Ptah isten temploma, valamint Uszire (Ozirisz) két kápolnája. Elpusztításán ugyancsak évezredek dolgoztak, manapság azonban már biztonságban van a további romlás elől. Első pilonja erődítményfalhoz hasonlít: 113 méter szélet, 43 méter magas és 15 méter vastag; a hozzá vezető Szfinksek alléját negyven kosfejű szfinx alkotja; a pilon mögött egy udvar terül el, ahol II. Szethi és III. Ramszesz temploma, több oszlopcsarnok, szfinx és II. Ramszesznek Uszire isten képében megmintázott kolosszális szobra található. A második pilon mögött páratlan látvány fogadja a látogatót: a köoszloperdő, 134 darab 5 méter átmérőjű oszlop áll itt, némelyik a 23 méter magasságot is eléri, s az oszlopfők mind virágzó papiruszt ábrázolnak; akkora területet borítanak be, amekkorán 900 gépkocsi parkolhatna. A karnaki templomban összesen tíz piont találunk: mindegyik előtt és mögött díszes kapuval meg oszlopcsarnokokkal ellátott szentélyek állnak, szfinxallék és egyenes szoborsorok, továbbá hieroglif feliratokkal teleírt romos vagy ép falak láthatók. A több mint 250 ezer hieroglif jel között nem egyet találunk, amely az egy méter magasságot is meghaladja. Itt minden kolosszális: Hatepszovet királynő obeliszkje a világ legnagyobb obeliszkje; a Szent-tó akkora mint egy futballpálya; III. Amenhotep gránit szkarabeusza a talapzatával együtt öt tonnát nyom!

Moncev és Mut temploma Amon templomához képest olyan, mint valami falusi templomocska egy székesegyház mellett. Ámbátor ezek is nagyobb területen állnak, mint a pozsonyi meg a kassai dóm együttvéve, de hát . . . Jól ki kell fújunk magunkat, ha Karnak után még más építményeket is meg akarunk tekinteni: mondjuk, Medinet Habuban III. Ramszesz sáncfallal körülvett templomát és palotáját, az ókori Ebózevben (Abüdoszban, Luxortól kb. 150 kilométerre északra) I. Szethi kitűnő reliefekkel díszített templomát, esetleg még II. Ramszesz Abu Simbel-i sziklatemplomát (kb. 180 kilométerre délre Aswantól; a templomot az 1963-1968-as években az új vízgyűjtő szintje fölé emelték). Mindenütt ugyanazzal a kolossalitással találkozunk.

**ÚJBIRODALOM
MŰVÉSZET**

Az Újbirodalom építészetének és szobrászművészetének azonban nem a kolosszalitás volt az egyetlen vonása. Ellenkezőleg, a legjobb szobrok „emberi méretekben” készültek; látszatra is emberibbnek voltak, közelebb álltak a valósághoz: alkotóik megszabadították őket a hagyományos merevségtől. Lehetséges, hogy mindehhez a mezopotámiai meg a krétai művészet hatása is hozzájárult, Egyiptom ugyanis éppen akkor ismerkedett meg ezekkel a művészetekkel. A finoman modellált Hatsepszovet-szobrok a királynőt már nemcsak királynőnek, hanem egyúttal nőnek is ábrázolják (még hozzá a királyi hatalom olyan elengedhetetlen szimbóluma ellenére, mint amilyen az „isten szakáll” volt); III. Thutmosze szobrai aránytalanul rövid nyakúak és hosszú orrúak (azaz, mint a király múmiája is bizonyítja, valóságosak), III. Amenhotep feleségének, Teje királynénak a szobra pedig Teje kevélységét és gögjét örökíti meg. Talán még az is a krétai hatásnak köszönhető, hogy a korábban mozdulatlan reliefek megteltek élettől (mint a Hatsepszovet templomának falain látható jelenetek bizonyítják), s hogy a reliefművészetből kivált a festészet, amely csakhamar a saját vitathatatlan értékeit is létrehozta. A pozitív fejlődést Ekhnaton bilincseket feloldó reformja is meggyorsította. Egyiptomban az Ekhnaton korabeli szobrászat volt a legerrealistább és a legőszintébb; az Amarna-kori művész nem habozott átszellemülni, de csúnya férfiként (lógó hassal, hormonzavarral) ábrázolni Ekhnaton, s úgy tetszik, Ekhnaton feleségét, Nefertitit sem hízelgésből ábrázolta igazi szépségnek (Nefertiti szobra talán a legismertebb egyiptomi szobor; ma Nyugat-Berlinben látható). Az „amarnai stílus” vívmányai túléltek Ekhnaton politikai és vallási reformjait, s még a Ramszeszi idők képzőművészetében is találkozunk velük. Fokozatos elhalásuk a hanyatlás jele volt, a hanyatlás korának végén pedig már nem alkották az egyiptomi művészek, hanem csak ismételték.

ÚJBIRODALOM IRODALOM

Az Újbirodalom az egyiptomi irodalomnak is új és utolsó alkotó korszak volt: a tudományos és a művészi irodalomnak egyaránt. Az orvosi papiruszok főleg a csonttörések gyógyításában meg a sebészetben szerzett ismeretek és tapasztalatok fejlődéséről tanúskodnak: a ránk maradt szövegekből kitűnik, hogy a gennyesedés ellen is hatékony szereket ismertek. A szóban forgó papiruszokból azonban azt is kiolvashatjuk, hogy az orvoslás racionális és mágikus oldala között egyre áthidalhatatlanabb lett az ellentét; az orvos egyre inkább varázslóvá vált, akárcsak később az asztronómus asztrológussá, a „bölc ember” pedig mindenekelőtt jóssá. Új matematikai művek születtek, és új Intelmek, melyek feladata, hogy világosságot vigyenek a gondolkodásba, s megtanítsák a tudatlant mindenre: az utolsó Intelmeket XI. Ramszesz korában írták. A szépirodalmi műfajok közül a hagyományos mesék és útleírások, valamint a királyok és tisztviselők novellái értek el magas színvonalat. A költészetet istenekhez írt himnuszok (köztük Ekhnaton szép, több mint száz soros *Naphimnusz*), új és régi mítoszok és népdalok lejegyzései tették gazdagabbá; az első szerelmes versek, melyek nélkül a költészet nem is volna költészet, a tizenkilencedik

dinasztia korából maradtak ránk. A történelmi dokumentumnak szánt, de himnusz formájában írt királyi feliratokat is művészi alkotásoknak tekinthetjük; persze némelyik ma már humoros elbeszélésként is olvasható. „Kiterjesztettem Egyiptom minden határát”, írja pl. egy Ramszesz, aki egyik területet a másik után veszítette el: „dugig megteltek a magtárak”, írja egy másik Ramszesz, akinek uralma alatt éhséglázadás tört ki Egyiptomban; „isten eredettel” és a „Két ország koronájának törvényes elfogadásával” dicsekszik minden király, de főként a trónbitorlók; s azt is mindannyian kijelentik magukról, hogy ők istenek, akik örökkön-örökké uralkodni fognak. Az efféle költészet csúcsa talán Pentvor költeménye, a „Ramszesz kádesi győzelméről szóló ének”.

TOVÁBBI URALKODÓK

A huszadik dinasztia uralkodói, a nagy Ramszesz névrokonai jóformán nem is tudjuk, hogyan tűntek el a történelem süllyesztőjében. XI. Ramszesz után Amon főpapja, Hrihor, ill. Hrihor fia, Pajaankh lépett trónra, és megalapította a „papkirályok” dinasztiáját, ezt azonban Manehto nem ismerte el; a huszonegyedik dinasztiát szerinte a „taniszi” (azaz dzsaaneti) „hét király” alkotta, ezek a királyok azonban csak Alsó-Egyiptomban uralkodtak. A huszonkettedik dinasztiát az i. e. X. század közepe táján alapította egy líbiai származású uralkodó, I. Sesonk (vagy Sisak; a Bibliából Jeruzsálem meghódítójaként ismerjük), aki Pibasztéban (a görög Búbasztiszban, a mai Zagazig mellett) telepedett meg. Utódai aztán Amon főpapjai lettek Vészetben, s így egy időre egyesítették Egyiptomot. Az i. e. IX. század alkonyán azonban két ágra szakadt, s a két ágból idővel még egy harmadik is kivált: belőlük alakult ki a huszonharmadik és a huszonnegyedik dinasztia. A belháborúk során, amelyek annál ádázabbak voltak, mivelhogy rokonok harcoltak egymás ellen, Egyiptom végül is részekre hullott szét, és az i. e. VIII. század alkonyán Sabako núbiai király zsákmánya lett. Sabako Napata városban (a mai szudáni Meroé közelében, a negyedik zuhatag előtt) székelte. Ő alapította meg a huszonötödik dinasztiát, amelyet az egyiptomiak „kusitának”, a görögök pedig „etiópnak” neveztek (aszerint, milyen néven ismerték Nubiát).

Egyiptom reményteljes fellendülését az asszírok állították meg, akik i. e. 670 körül törtek az országra. Királyuk Asszarhaddon azzal dicsekszik egy feliraton, hogy „fél nap alatt elpusztította, feldúlta és kirabolta” Mennofert; aztán számos további várost is „elpusztított, feldúlt és kirabolta” egészen Felső-Egyiptomig, ahol egy ideig még Sabako utódai, Taharka és Tanutamon uralkodtak. Az alsó-egyiptomi Szajban (a görög Szaiszban) I. Nekho (görögül Nekó) király bizonyos fokig megőrizte függetlenségét, s azzal, hogy látszatra az asszír uralom híve lett, megteremtette az asszír uralom megdöntésének feltételeit. Fia, I. Pszamtek (görögül Pszammétikhosz) aztán kihasználta Asszíria belső bajait, s i. e. 663-ban ismét kivívta Egyiptom függetlenségét. Ő alapította meg a huszonhatodik dinasztiát, amelybe utódai, II. Nekho, II. Pszamtek (görögül Pszammúthisz), Vahjebre (görögül Apriész), II. Ahmosze (görögül Amószisz vagy Amaszisz) és III. Pszamtek (görögül

Pszammekheritész) tartoztak. Az idegen uralkodók után tehát ismét egyiptomi eredetű királyok kerültek a trónra: az egyiptomi hagyományokhoz híven újították fel kormányukat, gondoskodtak a mezőgazdaság fejlesztéséről, támogatták a kereskedelmet és a hajózást, kiépítették a hadsereget, és újra aktív külpolitikát folytattak. II. Nekho csatornát építtetett a Nílus és a Vörös-tenger között, legyőzte Joziás júdeai királyt, és behatolt Asszíriába; II. Pszamtek görög zsoldosokkal erősítette meg hadseregét. II. Ahmosze pedig szövetséget kötött Szamosz uralkodójával, a görög Polukratésszal, és különböző kiváltságokat adott a Naukratiszban letelepedett görög kereskedőknek. A huszonhatodik dinasztia királyai csaknem száznegyven évig uralkodtak Egyiptomban, a történészek „szaji reneszánsznak” nevezték el ezt a kort (i. e. 663-525).

SZAJI DINASZTIA

A szaji dinasztia kora a művészet számára is reneszánsz, újjászületés volt. Az idegen uralkodók alatti pangás után az egyiptomi művészek végre visszataláltak hazai ihletőikhez, az Óbirodalom alkotásaihoz. Szobraik tanúsága szerint tovább jutottak az egyszerű utánpótlásnál, reliefjeikről és festményeikről ugyanezt mondhatjuk. Az írásbeliségen szintén észrevehetjük a haladásra irányuló törekvést; a hieroglif és a hieratikus írás mellett éppen ebben a korban született meg az egyszerűbb démotikus írás, amelyben számos tudományos és szépirodalmi mű maradt ránk. A szaji uralkodók a régi építészeti emlékek, köztük a gizehi meg a saqqarai piramisok felújításának és rekonstrukciójának is különös figyelmet szenteltek: ezzel olyan tevékenység úttörői lettek, amellyel a múlt században létrehozott Műemlékvédelmi Felügyelőségben találtak követőre. Bár a szaji reneszánszot gyakran az európaihoz hasonlítják, különbözik tőle. Az európai reneszánsz új virágkor kiindulópontja lett, a szaji azonban csak pont: pont valami soha vissza nem térő után.

Időszámításunk e. 525-ben hatalmas hadsereg élén Kambüszész perzsa király támadt Egyiptomra, miután szinte már az egész Közel-Keletet leigázta: a Nílus deltájában. Pelúzionnál (a mai Faramánál) legyőzte III. Pszamtek királyt, majd rövidesen Mennofert is bevette. A leigázott Egyiptom a perzsa birodalom szatrápiája lett, s királyai, akik Manehto művében a huszonhetedik dinasztia uralkodóiként szerepelnek, féktelenül kirabolták. Az egyiptomiak védekeztek, de hiába, a perzsák minden lázadásukat leverték; vérbe folytatták azt a nagy felkelést is, amely a marathóni ütközet, a perzsáknak a görögöktől elszenvedett veresége után robbant ki, i. e. 486-ban; az i. e. 460-ban kitört felkelést, melynek segítségével hajóhadat is küldtek a görögök, ugyancsak leverték. Sikerral csak az i. e. 404-es felkelés végződött; vezetője Amenardisz (vagy Amürteosz) aztán kikiáltotta magát Egyiptom királyává. Nem sokat tudunk róla, még nevének hieroglif feljegyzése sem maradt ránk; Manehto a huszonnyolcadik dinasztia egyetlen királyaként említi. Őt esztendő múltán Nefaarud (görögül Neferitész) hadvezért, a huszonkilencedik dinasztia (i. e. 399-380) megalapítója taszította le Egyiptom trónjáról; Nefaarud négy utóda az új

perzsa támadás állandó fenyegetettségében uralkodott, s az athéni, s spártai meg a küprosi görögökkel szövetségben a perzsák ellen. A harmincadik dinasztia Cebnutban (a görög Szebennütoszban, a mai Szemenúdban) székelő királyai ugyanezt a politikát folytatták. A cebnuti királyok hárman voltak: Bekhtnebof (Nektanebész), Dzseho (Teósz) és Nekhtharehbe (Nektanebosz). Nekhtharehbének harcba kellett szállnia a perzsákkal, s i. e. 343-ban vereséget szenvedett a túlerőtől. Ő volt Egyiptom utolsó egyiptomi származású királya.

NAGY SÁNDOR

Az új perzsa megszállás dühödt ellenállást váltott ki Egyiptomban. Az egyiptomi hadsereg önkéntesekkel megerősített maradványai védelmezték a városokat és a templomokat a rablók ellen, meg-megtámadták a perzsa helyőrségeket, elszigetelt akcióik azonban egytől egyig kudarccal végződtek. I. e. 338-ban a Deltában kitört nagy felkelésben egyesültek Egyiptom erői; a felkelés élére a helybeli uralkodó, Khababas állt, az egyiptomiak azonban olyan vereséget szenvedtek, hogy nem tudtak többé talpra állni. Csupán a remény maradt számukra, hogy a görögök felszabadítják majd őket: a görögöknek egyébként is akadt még elszámolnivalójuk a perzsákkal. Az egyiptomi remények i. e. 332 őszen váltak valóra, amikor több perzsaellenes győzelem után Nagy Sándor bevonult az országba. A lakosság mint felszabadítót üdvözölte, s Mazakész perzsa szatrapa harc nélkül adta át neki a hatalmat. Ptah isten mennoferi főtemplomának papjai haladéktalanul megkoronázták Felső- és Alsó-Egyiptom kettős koronájával, a Siwa-oázis jósdája pedig elismerte őt Amon isten fiának. Nagy Sándor egyiptomi király lett, s Egyiptom királyává fogadta őt.

Nagy Sándor, vagyis Alexandrosz rövid ideig tartózkodott Egyiptomban, tetteivel azonban elnyerte mindazok rokonszenvét, akik számítottak valamit. Tiszteletben tartotta az egyiptomi hagyományokat, s azok szellemében újíttotta fel a kormányt; visszaadta a főurak titulusait meg a templomok vagyonát, elrendelte a perzsa megszállás okozta károk helyreállítását, a Nílus nyugati torkolatánál pedig kikötővárost alapított, s a saját nevét adta neki: Alexandriának nevezte el. Áldozatot vitt Hapinak, a mennoferi szent bikának, melynek elődjét a perzsák agyonverték, egyszóval igazi fáraóként viselkedett. Miután biztosította hatalmát, az országot rábízta hadvezéreire, maga pedig keletre indult, hogy leigázza Perzsiát; ez, mint tudjuk, sikerült is neki. Egyiptomba csak halála után, aranszarkofágban tért vissza.

Nagy Sándor uralmával a gyökeres változások korszaka köszöntött Egyiptomra. Az Újbirodalom, noha más színvonalon, csak folytatása volt a Középbirodalomnak, a Középbirodalom pedig az Óbirodalomnak; most azonban egészen más irányt vett az egyiptomi történelem. A sivatagokkal körülvárt ország nagy tengeri hajóhaddal rendelkező földközi-tengeri országgá változott; az állam, melynek hadseregére már mindenki csak homályosan emlékezett, elsőrendű katonai nagyhatalommá nőtt: a merev gazdasági és társadalmi rendszerben végbement strukturális változások a fejlettebb és haladóbb Görögországhoz közelítették Egyiptomot. Ráadásul új kulturális központtá lett, igaz nem a századokon át pangó

egyiptomi kultúra, hanem a görög kultúra központjává. Ugyanakkor etnikailag is megváltozott; városait és falvait elárasztották a görög telepesek: ezek részben összeolvadtak az eredeti lakossággal, s a görögök és egyiptomiak mellett kialakították a görög-egyiptomi keverék nép erős rétegét. Persze, mindegyre csak Nagy Sándor trónutódai alatt került sor. Egyiptom „fáraókat”, a világ többi része azonban hellén királyokat látott ezekben az uralkodókban.

Nagy Sándor i. e. 323-ban bekövetkezett halála után hadvezére, Ptolemaiosz került Egyiptom trónjára; először Nagy Sándor mostohatestvére, Philipposz Arrhidaios, ill. az apja halála után született kis Alexandrosz nevében, majd ezek halála után a saját nevében uralkodott. A Nagy Sándor hagyatékáért marakodó többi hadvezérrel vívott harcokban megszerezte Egyiptomot, és a Földközi-tenger keleti partvidékének több országára is kiterjesztette uralmát. I. e. 305-ben kikiáltotta magát királlyá, és dinasztíát alapított, amely több mint negyed évezredig uralkodott; egyiptomi alattvalói kedvéért felvette a Szetepenre Meriamon („Re kiválasztottja, Amon kedvence”) nevet, a történelemben azonban I. Ptolemaiosz Szótér („Védelmes”) néven került be. Első két trónutóda alatt Egyiptom a hellenisztikus világ vezető hatalma volt, és belsőleg is virágzott; a következő uralkodó idején azonban dinasztikus viszályok miatt nemzetközi és belső helyzete egyaránt meggyengült; a későbbi királyok már sem a külföldi területeket, sem az országon belüli hatalmat nem tudták megtartani, ez utóbbtól a papok fosztották meg őket. Az egyiptomi trón utolsó Ptolemaidája VII. Kleopátra volt, II. Ramszesz és Ekhnaton mellett Egyiptom történetének legismertebb személyisége. Minden úton-módon arra törekedett, hogy megvédje Egyiptom függetlenségét a rómaiak ellen; nem habozott megölni két öccsét és uralkodótársát, akik kényelmetlenné váltak számára. Caesar, majd Antonius szeretője lett, s Augustust is megpróbálta legyőzni: hajóhadával, szárazföldi seregével és bájaival egyaránt harcolt. Mikor minden hiábavalónak bizonyult, i. e. 30-ban öngyilkos lett. Halála után az ókori Egyiptom eltűnt a térképről: a győzelmes Augustus római provinciává alakította.

&

A GÖRÖG EGYIPTOM

A Ptolemaioszok Egyiptoma már nem a régi Egyiptom volt, még ha úgy tündökölt is, akár a régi nagy királyok korában. Főleg kultúrtörténeti szempontból alakult át egyre inkább „görög Egyiptommá”, mivel az eredeti egyiptomi kultúra nem bírt kitörni hagyományai páncéljából. Abban az időben, mikor Eukleidész, majd Arkhimédész Alexandriában olyan magas színvonalra emelték a matematikát, hogy az újkorig senki sem múlta őket felül, az egyiptomi matematikusok ezredéves, elavult képletek szerint számoltak: abban az időben, amikor Hérophilosz és Eraszisztratosz anatómiai tanulmányai sohasem látott magasságokba emelték az orvostudományt, az egyiptomi orvosok ősrégi mágikus formulák szerint gyógyítottak: az egykor híres egyiptomi csillagászok már nem tudtak mit kezdeni a napév meg a polgári év közti különbséggel, úgyhogy a görög Eratoszthenésznek kellett megalkotnia új naptárukat. Az irodalomban és a költészetben a korabeli egyiptomiak már csak régi

papiruszmásolatokat meg igénytelen elbeszéléseket tudtak Kallimakhosz epüllionjai, Theokritosz bukolikus versei, Hérondasz komédiáit stb. mellé állítani. A Ptolemaioszok számos templomot építettek a régi egyiptomi isteneknek: pl. Philak szigetén Észetnek, Edfuban Hornak, Esznában Hnumnak. Denderában Hathornak, Kóm Ombóban pedig Szobeknek és Harvernek; építészeti megoldásuk a hazai hagyományok tisztelete ellenére is görög hatásról, reliefdíszítésük pedig az egyiptomi művészek alkotóerejének hanyatlásáról tanúskodik.

A római fennhatóság idején Egyiptom úgy merült el háromezer éves történelmének kőterhe alatt, akár egy zátonyra futott hatalmas hajó. Voltak időszakok, melyekben gazdaságilag fellendült: igaz, már csak mint „Róma magtára”. Voltak olyan időszakok is, amikor lázongott az egyiptomi nép: de inkább a kizsákmányolás ellen, semmint az „egyiptomi Egyiptomért” harcolt. Egyiptom egészen i. sz. 395-ig római maradt. 395-ben, a római birodalom felosztásakor aztán a bizánci császároknak jutott; tőlük hódították el a 640-642-es években az arabok. Az ókori Egyiptom eltűnése lassú, nem erőszakos folyamat volt. Elavult, haladást fékező rendszere nem állhatta a versenyt a görögök létrehozta új, fejlettebb rendszerrel. A régi rendszer csökevényeivel párhuzamosan az ókori Egyiptom is eltűnt. Nem harcban esett el, de térdre sem hullott; halálának okaként csupán a végkimerülést, a túl magas életkort hozhatjuk fel. Végül is összecsaptak felette a történelem hullámai.

Mikor került sor erre? A történészek nézetei ebben igen eltérőek. Némelyek szerint az ókori Egyiptom már i. e. 343-ban, Manehto „három szebennütöszi királyával” véget ért, ez azonban minden bizonnyal túlságosan is korai dátum. Mások szerint i. e. 30-ban, Kleopátra halálával szűnt meg, amikor elveszítette önállóságát; az ókori Egyiptom azonban kétségtelenül ennél is tovább élt. Megint mások szerint Diocletianus császár adminisztratív reformja ölte meg Egyiptomot: i. sz. 297-ben ugyanis hat provinciára osztották az országot, és belesorolták az Orient nevű diecézisbe; Egyiptom neve akkor csakugyan eltűnt a térképről. Egyes történészek az ókori Egyiptom neve akkor csakugyan eltűnt a térképről. Egyes történészek az ókori Egyiptom halálának okát abban a „kegyelemdőfésben” látják, amelyet I. Theodosius császártól kapott 383-ban, mikor az betiltotta a régi istenek kultuszát. Vannak olyanok is, akik egészen 642-ig tolják ki a „halál” időpontját; akkor azonban már valóban rég megszűnt az ókori Egyiptom. Bizonyára az a leghelyesebb, ha Egyiptom halálát arra a pillanatra tesszük, amikor minőségi fordulat állt be gazdasági és szociális szerkezetében, ezt az időpontot azonban nehéz meghatározni.

Valahol azonban mégiscsak be kell fejeznünk az ókori Egyiptom történetében való kiruccanásunkat. Ez a történelem i. e. 3000 körül, az első hieroglif szövegek megjelenésével kezdődik. Használjuk hát most is ugyanazt a kritériumot, bármilyen formális; tegyük az ókori Egyiptom végét arra az időre, amelyből az utolsó hieroglif szövegek származnak.

Az utolsó ismert hieroglif felirat Egyiptom egyik legelbűvölőbb helyén található: az „Egyiptom gyöngyének” nevezett Philai, vagyis Pilak szigetén, ahol a régi aswani duzzasztógát vizeiből Észet templomának aranyszínű pilonjai és Traianus nyári lakának oszlopai emelkednek az ég felé. A Philai szigeti felirat időszámításunk szerint 394. Augusztus 24-én készült.

Vallás, múmiák, sírok

Az egyiptomi történelem ókornak nevezett szakasza három és fél évezredig tartott, s a magunk diktálta iramban sok minderről csak nagyon tömören beszélhettünk, sok mindent kénytelenek voltunk átugorni. De mindenekeelőtt a piramisok érdekelték bennünket, azokról pedig elmondtunk minden lényeges dolgot: azt is, hogy mikortól meddig épültek, azt is, hogy ki melyiket és hol építette, sőt még azt is, hogy miként alakult a sorsuk annyi ezredév alatt. Most már arról kellene beszélnünk, hogy miért épültek.

„A fáraók dölyfös hivalkodása hozta létre ezeket a kolosszális építményeket”, olvassuk egyes szerzők műveiben. „A piramisoknak azt kellett szemléltetniük, milyen óriási hatalom van a király kezében”, állítják mások. Megint mások szerint a piramisok „az ókori Egyiptom gazdaságának emlékművei, az ország fel nem használt termékeinek kinccsé merevített fölöslegei”. Mindezekben s a hozzájuk hasonló feleletekben van egy-egy darab igazság. Csakhogy némelyik fáraó nem építtetett piramist, noha ugyanolyan hatalmas s bizonyára ugyanolyan dölyfös és hivalkodó volt, mint a piramisépíttető uralkodók. Még a gazdaság körül is akad bökkenő: II. Ramszesz Egyiptoma kétségtelenül gazdagabb volt, mint Dzsószere vagy Khendzseré, II. Ramszesz mégsem építtetett piramist. A történelmi korszakok összehasonlítása útján megállapíthatjuk, hogy Egyiptom gazdasági és társadalmi rendszere lényegében ugyanolyan volt a piramisépítések korában, mint akkor, amikor már nem épültek piramisok. A nemzetközi méretekben végzett összehasonlítás ugyanilyen eredménnyel jár: a mezopotámiai viszonyok pl. nagyon hasonlítottak az egyiptomiakhoz. Mezopotámiában mégsem jöttek létre piramisokhoz hasonló királyi síremlékek.

A hiányos válaszok meg a jogos ellenvetések tömkelegéből a kutatók csak akkor találtak kivezető utat, amikor kiderítették, hogy a piramisok isteneknek tartott fáraók síremlékei, a halál utáni kultusz épületei, tehát vallási jellegű építmények voltak. Vagyis akkor, amikor már tájékozódni tudtak az ókori Egyiptom egyik legrejtélyesebb területén, a vallásban, sőt ennek is az egyik legsötétebb zugában: a túlvilági életről szóló elképzelések között. Bizonyos, hogy a piramisok az ókori Egyiptom gazdasági alapjának és politikai felépítményének termékei: e nélkül az alap, ill. felépítmény nélkül el sem tudnánk képzelni őket. A megértésükhöz vezető ajtó kulcsa azonban az ideológiai felépítménynek azon a területén keresendő, amelyet vallásnak nevezünk.

&

VALLÁS

Az egyiptomi vallás hihetetlen elképzelések egyvelege: olyan fantasztikus, bonyolult és néha abszurd elképzelések ezek, hogy gyakran beleszédülünk, keresztények, muzulmánok, zsidók, ateisták egyaránt; a világúri kutatások korának

embere (hacsak nem misztikus) ugyanúgy vélekedik róla, mint az ókori emberek (ha nem egyiptomiak voltak). Az asszírokból és a perzsákból kegyetlenséget, a zsidókból elítélő magatartást, a rómaiakból szarkazmust váltott ki az egyiptomi vallás; a görögök voltak azok, akik minden népek felett tisztelték az egyiptomiakat; ám egyáltalán nem értették, hogy hajthatnak térdet ezek az okos emberek a bikák, macskák, krokodilusok, kosok stb. előtt, miképpen nem tudtak az egyiptomiak túlvilági étellel kapcsolatos elképzeléseiről, melyekhez képest a királyok meg az állatok kultusza lényegében egyszerű dolog volt.

Az egyiptomi istenek és kultuszok világa még a hieroglifák megfejtése után is sokáig a rejtélyek labirintusa maradt. Champollion, aki terjedelmes tanulmányt szentelt a kérdésnek, a kultuszok magyarázatában nemegyszer kudarcot vallott; a későbbi ismeretek fényében Champollion közvetlen követőinek a művei sem helytállóak. Pedig forráshiányra egyikük sem panaszkodhatott, hiszen az egyiptomi írásos emlékek döntő többsége éppen vallási szöveg. A probléma mindenekelőtt abban rejlett, hogy a szövegből általában csak az egyes szavakat értették, a szöveg egészét nem. (Egy korabeli egyiptológus az étlaphoz hasonlította ezeket a szövegeket: „Tudom, mi a rostélyos, tudom, hol van Bretagne, tudom, ki volt Chateaubriand, de hogy mi az a breton rostélyos a' la Chateaubriand, azt már a pincérnek kell megmagyaráznia.”) Mikor végül mégiscsak felfogták a szövegek értelmét, meg kellett állapítaniuk, hogy az egyiptomiaknak sok főistenük volt, hogy számos különböző istennév egy és ugyanazt az istent jelölte, hogy némelyik istent másként hívták reggel és megint másként este . . . A szóban forgó szövegekben ma is találunk olyan részeket, amelyeket a jelképek meg a homályos utalások sokasága miatt lehetetlen jól megérteni; sőt akadnak bennük olyan mondatok és bekezdések is, amelyeket már az ókori egyiptomiak sem értettek. Ezek a szövegek ugyanis ezredéves minták gépies lemásolásával jöttek létre, s mivel a sírmellékletek részét képezték, senki sem ellenőrizte őket valami szigorúan. Itt-ott kimaradt egy-egy szó, másutt helytelen jelet alkalmaztak; a szövegek összezavart vagy elferdített részei pedig arról árulkodnak, hogy az írnok nyilván nem tudta, mit ír. Tehát kb. úgy dolgozhatott, mint manapság az arab emléktárgykészítő, aki hieroglifáknak vélt jeleket rajzol a különböző szkarabeuszokra meg vesebt-szobrocskákra.

Példaként három szövegrészletet hozunk fel (Z. Zába magyarázó kiegészítéseivel); a legfőbb istenről van bennük szó. Az elsőt a mennoferi papok írták: *„Atum isten (szimbolikus) alakjában (valóságosan) létezik valami olyan, mint az elme (szív), és valami olyan, mint a szó (nyelv). Hatalmas viszont Ptah, aki (életet) adott minden isteneknek, tudniillik az istenek lelkének, méghozzá az ő (saját) elméjével, melyből a Ptahhal lényileg azonos Hor származik, és az ő (saját) szavával, melyből a Ptahhal lényileg azonos Thot származik . . . Az ő Isteni Kilencsége olyan őelőtte, akár a fogak és az ajkak, amelyek megfelelnek Atum magjának és kezének, mert Atum Kilencsége az ő magja és az ő ujjai által jött létre. A Kilencség azonban (lényegében) az, ami a fogak és az ajkak ama szájban, amely kiejtette minden dolgok nevét, s amelyből Sov isten és Tefnut istennő (mint szó) támadt . . . És így kiderült, és nyilvánvalóvá lett, hogy az ő ereje nagyobb erő az összes többi isten erejénél. De miután Ptah minden dolgot, azaz minden isteni kinyilatkoztatást megteremtett, (már csak) pihen.”*

ISTENEK

A mennoferi papok tehát Ptahot, az istenek, emberek és minden dolgok teremtőjét tartották a legfőbb istennek. A vészeti (thébai) papok viszont Amon istenről hirdették ugyanezt: *„Az, aki mindenek előtt keletkezett, Amon, aki elsőként jött létre, az, kinek lényegét senki nem ismeri! Nem volt isten, aki előbb keletkezett volna, semmilyen más isten nem volt ővele . . . Neki nem volt anyja, aki nevén nevezte volna, neki nem volt apja, aki megteremtette és azt mondta volna: >Én voltam az!< Minden más isten csak azután keletkezett, miután ő maga önnönmagával létrehozta a kezdetet.”*

Az oni (héliopoliszi) papok szerint Atum a legfőbb isten: ő volt minden dolgok teremtője, önmagáé is. Ekhnaton a Napkorongot, Atont tartotta a legfőbb istennek. Hnum isten eszneti (latopoliszi) templomának papjai azonban egész másként vélekednek erről: *„Hnum az ő szájának leheletével teremtette a négylábúakat; a rétre növényeket lehelt, a bikákat teremtette, hogy azok megtermékenyítsék a teheneket, s így gulyákkal népesítette be a réteket . . . Létrehozta a madarakat, hogy körözzenek az égre, és futkossanak a földön; a halakat alámerítette mélyen a vizekbe, s mégis életet adott kopoltyúiknak, és a kígyókat is megteremtette üregeikben. Az emberek, a barmok, a madarak, a halak, a kígyók, a skorpiók: mind, mind az ő kezének munkái, s az ő műve örök. Mindüket fazekaskorongon alkotta. Atyjuknak nevezi magát, mert ő az, aki kezdetben teremtette őket.”*

Hogyan juthattak az emberek ilyen elképzelésekre? Miként tudták ezt továbbadni másoknak, még hozzá úgy, hogy azok higgyenek is nekik, s még mindenféleképpen tovább is fejlesszék a mítoszt? Hogyan hihettek nekik? Hogy tudhattak a hívő egyiptomiak eligazodni az ellentmondó és zavaros tanítások között? És hogy igazodhat el köztük a szegény hitetlen mai ember, aki ráadásul nem is egyiptomi?

„Az ókori egyiptomiaktól csakugyan óriási szellemi szakadék választ el bennünket - írta az egyiptomi Goném. - De ha fel akarjuk fogni az ókori Egyiptom műemlékeinek rendeltetését és értelmét, arra kell törekednünk, hogy áthidaljuk ezt a szakadékot.”

HÉRODOTOSZ

Az egyiptomi vallás tárgyalását általában Hérodotosz-idézettel kezdik a szerzők. Hiszen Hérodotosz két és fél évezreddel közelebb volt ehhez a valláshoz: a gyakorlatban is látta, és részletes adatokat hagyott ránk róla. Csakhogy vigyázat: Hérodotosz korában az egyiptomi vallás már nagyon is kései szakaszát élte, a

megmerevedés (ha nem akarjuk azt mondani, hogy a degeneráció vagy a hanyatlás) olyan fokán volt, hogy a lényegéből gyakran csak a forma maradt meg; a forma, melynek eredeti értelmét már a papok sem ismerték meg, sok mindenről pedig helytelenül tájékoztatták.

SZENT ÁLLATOK

Hérodotosz szerint az egyiptomi „határozottan a legvallásosabb nép volt”. Nála találkozott ugyanis a legtöbb istennel, a legszebb templomokkal, a legkérkedőbb szertartásokkal és a „vallási előírások legaggodalmasabb megtartásával”. Meglepte azonban az a tény, hogy „nem minden egyiptomi tiszteli ugyanazokat az isteneket”, s hogy az állatok kultuszában is különböző szokások szerint járnak el. „Némely egyiptomiak szent állatnak tartják a krokodilust, mások viszont nem, és mint ellenségüket üldözik. Théba és Moirisz tó környékén különösen szentnek tartják ezt az állatot. E két vidék lakosai egy kiválasztott és megszelídített krokodilust nevelnek: az állat fülébe öntött üvegből és aranyból készült fülbevalókat, mellső lábaira karpereceket aggatnak, válogatott ételeket és áldozati állatokat raknak elébe, s gondjuk van rá, hogy ez a krokodilus a lehető legjobban éljen. Halála után bebalzsamozzák, és szent koporsóba temetik el. Ezzel szemben Elephatine lakosai még meg is eszik a krokodilust, mert nem tartják szent állatnak . . . Théba környékén szent kígyók élnek, amelyek egyáltalán nem bántják az embert. Kis növésűek, fejükön két szarvacska van, s mikor elpusztulnak, a templomban temetik el őket . . . A víziló csak Paprémisz városa törvénye szerint szent, Egyiptom többi vidékén nem . . . A vidrát szentnek tartják. Hiszik, hogy a pikkelyes halak közül szent a Nílusnak szentelt angolna, a madarak közül pedig a rókalúd . . . A döglött macskákat Búasztisz városának szent épületében hordják, ott bebalzsamozzák és eltemetik őket. A szukákat szent koporsókba, a városukban temetik el. A menyéteket ugyanúgy temetik el, mint a szukákat; a foglyokat Búto városában, az ibiszeket Hermopoliszba szállítják . . . Az ibisz nagy tiszteletnek örvend az egyiptomiak között.”

A szent, sőt úgyszólván istenített állatoknak ez a régi listája hosszúsága ellenére sem teljes. Pibasztéban (Búasztiszban), ahol valóban találtak egy temetőt a szent macskák csontvázaival, pl. nőstény oroszlán formájú istennőt, Cinevben (Thiszben) farkas alakú istent, Putóban (Bútóban) kobrát, Vészetben (Thébában) szent kost, Dzsedetben (Mendészben) szent kecskebakot, Permedzsetben (Oxürhunkhoszban) elefánthalat, Denderában (Tentóréban) tehenet imádtak; a tehenet meg a kost számos más városban is istenként tisztelték. Mennoferben (Memphiszben) szent bikákat imádtak, szarkofágjaikat Mariette találta meg a saqqarai Szerapeionban. A legtöbbet a bikakultuszról tudunk; ez volt a legkérkedőbb és a legtöbb szertartással járó kultusz, amelyben állat valaha is részesült. Hapit (Apiszt), a mennoferi bikát „Ptah isten szolgájának” és a termékenység szimbólumának tartották; a főtemplomhoz tartozó szent istállóban élt, ahol külön papok gondoskodtak róla. Mikor kimúlt, bebalzsamozták, és bonyolult ünnepi ceremóniával temették el. A temetésen a nép is részt vett. A papok aztán útra keltek,

hogy megkeressék Hapi utódját: kb. úgy, mint a tibeti szerzetesek az új dalai lámát. „Újjászületett Hapinak” csak olyan bikát ismerhettek el, amelyiknek háromszög alakú fehér folt volt a homlokán, nyelve alatt szkarabeusz alakú kinövés, hátán sas formájú folt, farkában kétszínű szőr stb.: a szent bikán egy híján harminc megkülönböztető jelet kellett találniuk. Mikor nagy nehezen és sok fáradság után végre ráakadtak az utódra, ünnepélyes menetben elvezették a kitakarított szent istállóba: Hapi most már haláláig ott élt a kiválasztott tehének háremével együtt. Az utolsó Hapi még megérte, hogy Egyiptom fölé kitűzték a keresztet.

TERMÉSZETKULTUSZ

Az állatkultusz azonban csak része volt a természet általános kultuszának, az egyiptomiak ugyanis a fákat meg a növényeket is tiszteletben részesítették; a legnagyobb tiszteletnek a fügefafa és a lótusz örvendett: egyes városokban külön szent ligetük volt. A vizeket ugyancsak tisztelték: az esőt „Hor isten könnyének” vagy „Észet istennő sírásának” tartották, a templomok mellett „szent tavakat” létesítettek, és istennek kijáró tiszteletben részesítették a Nílus életadó erejét: „Ez az a folyó, amely mindent teremtett, s kiárad, hogy életet adjon.” A földet és a föld termőerejét, „Geb atyát” szintén istennek tartották: a természet élettelen tárgyai közül főleg a hegyes köveket tisztelték: valószínűleg ezekből fejlődtek ki a szent *benbenek*, vagyis az obeliszkok. A természetkultusz templomaik díszítésében is visszatükröződött: az oszlopokat stilizált pálmák és nyalábba kötött lótusz- vagy papiruszszárok alakjára formálták, a falak alsó részét növényi mintákkal ékesítették, a templom belsejét pedig éjszakai Nílus menti tájjá alakították. Ugyancsak isteni lényekké léptek elő az égitestek, mindenekelőtt a Napot, melynek kultusza nemcsak Egyiptomban, hanem az egész Közel-Keleten a legősibb és legelterjedtebb kultuszok közé tartozott.

Mindeme kultuszok létrejöttét és elterjedését egész elfogadhatóan meg tudjuk magyarázni. Talán a Nap esetében a legkönnyebb a dolgunk: az emberek egyrészt a tűz titokzatos és szörnyűséges elemét látták benne, s ettől mindenkinek rettegnie kellett, másrészt a világosság és a meleg forrását, amelyre minden élőlénynek szüksége volt, ezt viszont jótéteményként kellett tisztelniük. Ami az állatkultuszt illeti, némelyek szükségesnek tartották, hogy hízelegjenek a krokodilusoknak meg a kígyóknak, mert azok veszélyesek: mások meg a teheneket vagy a macskákat tisztelték, mert azok hasznosak (a macskák főleg a mindenütt jelenlevő egerek miatt), megint mások a madarakat meg a bogarakat istenítették, mivel ezek senkinek sem ártottak. Mindegyik kultuszban és istenítésben találunk egy kis logikát; persze a különböző természetfeletti tulajdonságokkal elhalmozott tárgyokról, a fétisekről meg a totemekről már nem mondhatjuk el ezt, de hát a vallásban nem csak logikával találkozunk.

Az egyiptomi istenek nagy száma és e nagyszámú istenség létrejötte azonban bonyolultabb kérdés az előbbinél, s csak századunk egyiptológusai tudták megoldani. Ezen a téren Kolumbusz tojásának a történelmi megközelítés bizonyult: az egyiptomi

vallás fejlődésének vizsgálata a legősibb időktől egészen a kereszténység elterjedéséig, s az egyiptomi vallás megszűntéig. A Nílus mentén fokozatosan megtelepedő törzsek sátraikon és fegyvereiken kívül vallási elképzeléseket is hoztak magukkal; főként az állatokat meg a növényeket tartották isteneknek. A települések egyesítésekor néhány isten feledésbe merült, mások viszont még a nomoszok kialakulása, sőt az egész ország egyesítése után is uralmon maradtak; a történelmi kor küszöbén tehát meglehetősen sok isten uralkodott, s idővel még jobban megszorodtak. Ugyanazokat az isteneket gyakran több névvel is illették: pl. a napistent mint „felkelő Napot” Kheprerének, mint „delelő Napot” Rének, mint „lenyugvó Napot” Atumnak hívták; másként nevezték a mennoferi temetkezőhely védőistenét és másként a vészeti temetkezőhelyét. Nehéz lenne megmondani, hány istent teremtettek maguknak az egyiptomiak. Mikor II. Ramszesz jóváhagyta a III. Hattuszilisz hettita királlyal kötött békeszerződést, az „ezer egyiptomi istenre” esküdt. Úgy tetszik, ezúttal nem túlzott. Az egyiptomi vallással részletesen foglalkozó művekben mintegy két és fél ezer istent találtunk. Sokról azonban már bizonyára nem szereztünk tudomást.

Emellett érdekes, hogy a nagy vallási központokban kezdetben aránylag kevés istent tiszteltek. Az istenek későbbi elszaporodásáról nyilván a papok gondoskodtak, akiknek érdekükben állt, hogy templomaikból a fontosabb feladatkört betöltő istenek egyike se hiányozzék. Ezért afféle komplex istencsoportokat, „isteni kilencségeket”, „nyolcságokat” stb. teremtettek. A példaként szolgáló kilencség Onban (Héliopoliszban) született. Élén a napisten minden létező teremtője, Atum állt; utána következtek gyermekei, Sov (a világosság és a levegő istene) és Tefnut (a nedvesség istennője), majd unokái, Geb(a föld istene), és Nut (az égbolt istennője), továbbá két pár dédunokája: Uszire és Észet (görögül Ozirisz és Ízisz), valamint Szutekh és Nebthet (görögül Szeth és Nephthüsz). Az említett testvérpárok az egyiptomi istenek s gyakran az egyiptomi uralkodók erkölcsének megfelelően egyúttal házaspárok is volta; természetesen ők is nemzettek utódokat; ezek közül az utódok közül Uszire és Észet fia, Hor lett a legjelentősebb. Az ebózevi (abüdoszi) istencsoport mindössze hét, a hmunevi (hermopoliszi) nyolc, a vészeti (thébai) tizenöt istenből állt. A legtöbb templom azonban megelégedett az egyszerű „isteni háromsággal”.

Az egyes városok és kerületek istenei elvben egyenlők voltak. A kerületi központ istenének azonban legtöbbször pompásabb és költségesebb templomot építettek, s így fokozatosan az egész kerület fő- vagy legfőbb istenévé fejlődött. Hasonló tendenciák érvényesültek országos méretekben: az erre vonatkozó első bizonyítékunk az Óbirodalom elejéről származik. Mikor az egyesített ország királyainak Mennofer lett a székhelye, a mennoferi Ptah isten került vezető helyre, majd a közeli On hatására Re, az oni napisten, aki összeolvadt Atummal. A kilencedik és a tizedik dinasztia uralma alatt Nenniszovet (Hérakleopolisz) hatalma növekedett, s ez megerősítette a nenniszoveti főisten, Herisef helyzetét. Az Újbirodalom idején, amikor Vészeti lett Egyiptom politikai központja és fővárosa, az addig csaknem ismeretlen vészeti Amon lett az ország legfőbb istene; később Re istennel olvadt össze. Az időszámításunk előtti utolsó századokban az alexandriai Szerapisz isten került az élre, akit I. Ptolemeiosz Szótér teremtett két egyiptomi (Uszire és Hapi) valamint három görög (Zeusz, Aszklépiosz és Dionüszosz) isten összeolvasztásával; Szerapisz kultusza volt hivatva arra, hogy kapocs legyen a makedón dinasztia és az egyiptomi alattvalók között. Egyetlen istent, aki az összes

többet helyettesítette volna, csak az i. e. XIV. században, Ekhnaton reformjaival kapott Egyiptom: noha Ekhnaton reformja a hagyományos napkultuszra épült, mint tudjuk, kudarcot vallott. Az egyiptomi vallás kezdeteitől fogva egész a végéig politeista vallás volt, mint ilyen maradt alul a kereszténységgel szemben is. Meglepő gyorsasággal vált semmivé: mivel a görög hatások megrendítették, a néptömegekben már nyilván nem talált támaszra. Utolsó fejlődési szakaszában már a papjaiban sem.

Az egyiptomi istenek sohasem tagadták meg a természetből való származásukat. Az egyiptomiak vagy minden állatban, növényben és jelenségben, vagy bizonyos kiválasztott állatokban, növényekben, jelenségekben stb. tisztelték, ill. ábrázolták őket. Emberi alakot csak viszonylag későn, s akkor is csupán félig öltöttek. Szobraik és képeik a képzelet termékei, méghozzá olyan képzeleté, amely gátlás nélkül kapcsolt az emberi testhez sólyom-, oroszlán- vagy krokodilusfejet, az emberfejet bogárral helyettesítette és kosszarvakkal ékesítette, s az egész alakot fizikailag lehetetlen helyzetben ábrázolta. Ugyanakkor azonban képzelethiánnyól tanúskodnak, hiszen évezredek keresztül a legkisebb alkotó módosítás nélkül, változatlan sablonokban ismétlődnek, s úgy hasonlítanak egymásra, mint egyik tojás a másikra: az isteni szimbólumokról ugyanezt mondhatjuk. Némelyik isten ráadásul néha olyan váratlan alakban jelenik meg, hogy modern eszünk túlságosan is rövidnek bizonyul az értelmezéséhez.

A napistent pl. vörös korong alakjában ábrázolták az egyiptomiak; ez egyszerű és világos dolog. A napkorongot néha stilizált kobratesttel szegélyezték, vagy keselyűszárnyakkal látták el; ez ugyancsak érthető, hiszen a kobra Alsó-Egyiptom, a nöstény keselyű pedig Felső-Egyiptom védőistennője volt. Máskor repülő sólyomnak ábrázolták a napot, s ezt megint csak könnyen megmagyarázhatjuk: először is, a nap magasan szállt, s az összes egyiptomi madár közül a sólyom repült a legmagasabbra: másodsor, a sólyom régi jelképe volt a nap és a fény istenének, a Rével összeolvadt Hornak. De vajon miért ábrázolták, miért tisztelték szkarabeusz alakjában? Nos, először is, mert a nap egy gömb, amely az égbolton mozog; másodsor, mert időnként a földön is mozog egy gömb, amelyet a skarabeusz, azaz a ganajtúró bogár gurít maga előtt; harmadsor, ha a napgömb mozog az égbolton, kell léteznie olyan erőnek, amely előidézi mozgását: negyedsor, ha a földön az említett gömb mozog, a szkarabeusz idézi elő mozgását: mindebből az következik, hogy a napgömb mozgását ugyancsak a szkarabeusz, ill. a szkarabeusz ereje idézi elő. Egy kis logikai bukfenc egyáltalán nem számított az egyiptomiaknak; nem számított nekik a föld feletti tűz meg a föld trágya közt levő különbség sem. A szkarabeusz és a nap rokonságát erősítette az a meggyőződésük is, hogy mindkettő - a nap is, meg a szkarabeusz is - önmagából születik. Az egyiptológusok derekas munkát végeztek, míg mindezt kiderítették: értekezéseikben kissé bonyolultabban, egyiptomi forrásokra támaszkodva adják elő érvelésüket, a mi céljainknak azonban bizonyára ez az egyszerűsített leírás is megfelel.

Természetesen másféle napábrázolásokat is ismerünk: ábrázolták pl. borjún ülő kisfiú alakjában; a feliratok szerint állítólag olyan a nap, „mint a tiszta szájú kisborjú”, de nem tudjuk, miért. Meg kell azonban mondanunk, hogy már említett elméleten kívül, mely szerint a nap mozgatóereje a szkarabeusz, más, igényesebb elméleteket is létrehozta az egyiptomi teológusok. A legelterjedtebb elmélet szerint a napistennek két kozmikus bárka állt rendelkezésére: keletről nyugat felé az ún. „napbárkával” hajózott végig az égbolton, nyugatról aztán a föld alatt, az „égi

bárkán” tért vissza keletre. Különböző istenek kísérték útjain, s maga is óránként változtatta alakját: átváltozásainak egyik jegyzéke szerint a „hajózás” első órájában álló gyermek, a másodikban trónon ülő ifjú, a harmadikban lótuszvirágra szálló griff stb. alakjában jelent meg, egy ideig pedig sziámi ikrekre emlékeztető kéttestű ember volt, de négy kosfejvel . . . Az egyiptomi vallásban a képzelet valóban nem ismert határokat.

KIRÁLYOK

Az egyiptomi királyok, mint tudjuk, ugyancsak istenek voltak, méghozzá nemcsak életükben, hanem haláluk után is. „Ha az egyiptomiak istenné tették a krokodilusokat, a kígyókat, a bogarakat, a napot meg a mindenféle kigondolt lényeket - miért ne teheték volna istenné a királyaikat is?” A kérdés ugyan elfogadhatóan hangzik, de nem egészen helyénvaló. Az igenlő válasz ugyanis eltörölné a természet és a királyok tisztelete közt fennálló minőségi különbséget. Az uralkodók istenítésének mindenekelőtt politikai okai voltak: erősítenie és növelnie kellett a királyok, ill. az általuk képviselt államapparátus tekintélyét (a gazdaságsszervező, valamint az adóbehajtó apparátust is ideértve.) A királynak, aki egyúttal isten is volt, úgyhogy szót kellett fogadni, akár egy istennek; a csatornaásásra, a katonai szolgálatra, a terménybeszolgáltatásra stb. vonatkozó parancsok ilyen körülmények között nemcsak az állam, hanem a vallás parancsolatai is voltak. Az efféle parancs megtagadása nemcsak a világi törvények megszegését jelentette, hanem a vallással való szembeszegülést is, az államhatalom elleni lázadás pedig egyúttal isten elleni lázadás volt, amely a legrosszabb következményekkel járt mind ezen, mind a túlvilágon. Az uralkodó istenítése így szentesítette a király despotikus hatalmát és alattvalóinak politikai jogfosztottságát, megörökítette a fennálló társadalmi rendszert s a rendszer osztályellentéteit, isteni létesítménnyé, a tökéletesség mintaképévé magasztosította az egyiptomi államot.

Csakhogy: miként a többi kultuszban, az egyiptomiak a királykultuszban sem voltak egységesek. A néptömegek nemegyszer fellázadtak, s a tisztviselők nemegyszer baltával vagy méreggel távolították el trónjáról a királyt, noha királyuk „örökkön-örökké uralkodó isten”, maguk pedig „minden népek között a legistenfélőbb nép voltak.

Az egyiptomi vallásnak ma az ember túlvilági életével foglalkozó részét ismerjük a legjobban. Egyiptom történetének minden korszakából számtalan erre vonatkozó szöveg, és képzőművészeti emlék maradt ránk. Ezek az emlékek arról tanúskodnak, hogy a túlvilági élettel kapcsolatos főbb elképzelések még a történelem előtti korban kialakultak, s a következő évezredekben már csak jelentéktelen változásokon mentek keresztül. Némelyek közülük módosult formában a kereszténységbe meg az iszlámba is bekerültek. Nyomaikat mindmáig megtaláljuk Egyiptomban keresés nélkül is.

Az ókori egyiptomiak úgy hitték, hogy a halál csupán átmenet egy másik világra, tehát nem vet véget az emberi életnek. Nem ők voltak az egyetlenek, akik hittek ebben, s hitük sem eredeti: az életvágyból és a halálfélelemből fakadt, amelyet minden ember egyaránt érez. A túlvilágról és a konkrét túlvilági életről vallott nézeteik azonban egészen eredetiek voltak. Főleg azt a problémát oldották meg eredeti módon, hogy miként élhet továbbra is az ember, ha egyszer már meghalt. Ezen túlmenően: miként élhet jobban, boldogabban, ráadásul örökké.

Az egyiptomiak a földi élet folytatásának tartották a túlvilági életet. Azt a világot tehát, ahol a földi életnek folytatódnia kellett, a földi világról mintázták. De mindent megnagyítottak benne: a földek gazdagabb termést hoztak, és a gabona embermagasságúra nőtt, bőséggel volt étel és ital, aki ezen a világon nehéz munkát végzett, az a másvilágon csak könnyű munkát kapott, vagy pedig egyáltalán nem dolgozott, mindenkinek megvolt a maga szolgája, ill. megvoltak a maga szolgálói, sem rablók, sem katonák nem léteztek, s az egész túlvilágon örök béke uralkodott. A földműves földműves, az ács ács, az írnok írnok maradt, de jobban élt, mint ezen a világon; a főurak meg a papok még előkelőbbek lettek csupán a király helyzetén nem lehetett már javítani. Nagyobbak voltak azonban az emberre váró nehézségek és veszélyek is, igaz a leküzdésükhöz szükséges képességek is megnöttek. A túlvilág afféle anyagtalan mása volt a valódi világnak, a holtak ott szellem alakjában éltek. Hogy hol helyezkedett el? A valódi világ alatt, azaz az alvilágban. Ezt az elképzelést azonban már a Középbirodalom korában alkották meg az egyiptomiak. A túlvilági életet korábban valószínűleg a földi világ fölé helyezték: az elhunytak a mennyei óceánon hajóztak a napistennel, vagy a le nem hulló csillagokon lakoztak. Ezeket a régebbi elképzeléseket azonban csak a királyokra vonatkozóan tudjuk bizonyítani.

&

ÉLET A HALÁL UTÁN

Hogyan élhet az ember, ha egyszer már meghalt? A probléma megoldása ma - a keresztény, zsidó, muzulmán és más, egyiptomi hatásoktól nem mentes vallási elképzelések ismeretében - egészen egyszerűnek és mindennapinak látszik. Az öt, hat, sőt több évezreddel ezelőtt élt egyiptomiaktól azonban zseniális felfedezés volt. Felismerték, hogy az embernek fizikai és szellemi képességei is vannak, s valószínűleg ebből következett arra, hogy az ember két, anyagi és nem anyagi lényegből tevődik össze. Anyaginak a testet tartották, nem anyaginak pedig azt, amit a vallási szóhasználatban „léleknek” nevezünk, s amit ők *bának*, *akhnak* és *kának* hívtak. A halállal szerintük csak az ember anyagi lényege szűnt meg létezni; a nem anyagi lényegre, amelyhez a név is tartozott, nem vonatkozott a halál. Az ember „lelke” tehát akár örökké is élhetett. Persze csak akkor, ha ehhez biztosították a megfelelő feltételeket.

A *ba*, az *akh* és a *ka* aránylag bonyolult fogalmak; nyelvünkben nincs megfelelőjük, mivel a mi elképzelésrendszerünkől teljesen idegenek; értelmezésükben még az egyiptológusok sem tudnak megegyezni. A *ba* kb. „tisztaszellemet” jelentett, tehát az ember anyagtalan lényegének azt a részét képezte, amely

bármikor elhagyhatja a holttestet meg a sírt, és bárhol szabadon mozoghatott. Az *akh* az ember szellemi erőit jelentette, s úgy tetszik, szorosabban kötődött a testhez. A három fogalom közül azonban a *ka* volt a legfontosabb: jellemzésére elismert kutatók nézeteinek kombinációját használjuk fel. Maspero az ember „szellemi hasonmását”, Breasted az ember „védő génuszát”, Steindorff az ember „örző szellemét”, Ernan az ember „életerejét”, Gardiner pedig az ember „szellemi lényegét” látta benne. Cerny szerint néha a mi „személyiség” vagy „individuum” fogalmunknak, máskor a „lélek”, „jellem”, időnként a „sors”, „helyzet” fogalmunknak felelt meg, de leggyakrabban és legáltalánosabb értelemben az ember „védőszellemét” jelentette. Az ember „második énje” volt, amely az egyént egész életén végigkísérte; az ember halála után tovább élt, ám megkívánta, hogy ételek és italok formájában áldozatokat kapjon, egyébként elpusztult volna. Az egyiptomiak a szóban forgó három fogalmat, főleg a *bát* és a *kát* olykor nem különböztették meg egymástól; a *ka* fogalmát gyakran átvitt értelemben is használták. „*Ka* háza” a sír, „*ka* szolgája” a halottkultusszal megbízott pap volt, az „elmenni saját *kánkhoz*” kifejezés pedig azt jelentette, hogy meghalni.

BALZSAMOZÁS

Az egyiptomiak a túlvilági élet alapvető feltételének a holttest épségben maradását tartották. Ahhoz, hogy az ember anyagtalan lényege a halál után is létezhesen, szerintük az anyagi lényegnek is meg kellett maradnia. Hogy miként jutottak erre az elképzelésre, azt természetesen nem tudjuk; úgy tetszik, ebben nagy szerepet játszott az is, hogy a száraz homokban gyakran találtak épen maradt holttesteket; a régészeti kutatások arról tanúskodnak, hogy a szóban forgó elképzelés már az őstörténeti időkben állandósult. Erre a hitre épült aztán a holttestről való gondoskodás, amely főleg két formában nyilvánult meg: először is abban, hogy a holttestet bebalzsamozták, tehát megakadályozták a hulla természetes bomlását, másodszer pedig abban, hogy a halottakat biztonságos sírokba temették, azaz védelmezték a hiénáktól vagy az ellenség haragjától. Mindkettőnek rendkívüli figyelmet szenteltek: hiszen ha a halott teste áldozatul esett volna a romlásnak, elveszítette volna *káját*, *báját* és *akhját*, tehát létezésének alapját, s ezzel anyagtalan lényege is megszűnt volna, azaz másodszer s most már végérvényesen is meghalt volna az illető. A költséges és díszes temetés Egyiptomban tehát nem csupán a halott iránti kegyeletet fejezte ki, amellyel minden népnél találkozunk; a túlvilági életéről alkotott bonyolult elképzelésekből fakadt, s egyedül ezek ismeretében tudjuk megérteni.

USZIRE ÉS ÉSZET MÍTOSZA

E sajátos elképzeléseket és a hozzájuk kapcsolódó még szövevényesebb kultuszokat az egyiptomi vallási irodalom nagyon egyszerűen, Uszire és Észet mítoszával magyarázza. A mítosz alapja irodalmi formában azonban csak a Középbirodalom idején öntötték. Uszire és Észet történetét már a hieroglifák megfejtése előtt is ismertük, mégpedig Plutarkhosznak kb. i. sz. II. század elején írt *Ízisz és Ozirisz* című művéből. Ma már a történet eredetijét is ismerjük: nem más ez, mint a Hor és Szutekh isten világhuralomért vívott harcáról szóló hosszadalmas elbeszélés egyik epizódja. Ez az elbeszélés egyébként abban a formában, amelyben ránk maradt, rendkívül figyelemre méltó: egészen más megvilágításban mutatja az egyiptomi isteneket, mint az imádságok meg a himnuszok. Olyan helyzetekkel is találkozunk benne, mint, mondjuk, a gengszterfilmekben vagy a pornográf regényekben: még a szaftos kifejezések sem hiányoznak belőle. Mikor pl. Szutekh isten azzal fenyegeti az ő és Hor isten viszályában bíraskodó kilenc isten testületét, hogy egytől egyig legyilkolja őket, fülük botját sem mozdítják a fenyegetésre; úgy látszik, az ilyen kicsiség nem hozhatta ki sodrúkból az egyiptomi isteneket. A csalás, a kéz- vagy fejlevágás, a szemkikaparás stb. valahogy jól belefér az istenek közti megszokott társadalmi érintkezés kereteibe. Az erőszak ugyancsak elég gyakori, mert az az isten, aki megbecsteleníti a másikat, ezzel szemmel láthatólag bebizonyítja fölényét, azaz igazságát. Előfordulnak azonban olyan helyzetek is, melyekben még a sok mindenhez hozzászózott egyiptomi istenek is hánynak az utálattól. De most nem erről van szó, noha mindez az egyiptomi istenekkel kapcsolatos elképzelések közé tartozik. S talán az egyiptomi uralkodókkal kapcsolatos elképzelések közé is, hiszen a mítosz általában nem más, mint az e világi valóság visszatükröződése.

Uszire, mint tudjuk, az oni istenek „Nagy Kilencségének” tagja, a földisten (Geb) és az égistennő (Nut) fia, Atum unokája volt. Ő lett Egyiptom első uralkodója: ő vezette ki az egyiptomiakat az állati sorból, ő tanította meg őket a földművelésre meg a kézműiparra, ő faragott belőlük civilizált embereket. Hatalmát és dicsőségét azonban megirigyelte bátyja, Szutekh, s mivel hiába törekedett arra, hogy megfossa Uszirét a hatalomtól, elhatározta, hogy megöli testvérét. Lakomát rendezett Uszire tiszteletére, s midőn a hangulat a legmagasabbra hágott, felszólította, hogy feküdjék bele egy ládába, mutassa meg, vajon kitölti-e a testével; de mihelyt Uszire ezt megcselekedte, Szutekh rácsapta a láda fedelét, leszögelte, és társai segítségével a Nilusba vetette; a folyó aztán kisodorta a ládát a tengerre. Észet tudomást szerzett a gonosztetről, és hosszú keresés után megtalálta a halott Uszirét. Szutekh ekkor felaprította, és darabjait szétszórta egész Egyiptomban. Észet azonban minden egyes darabot megkeresett és tisztességgel eltemetett; varázsszerei segítségével össze is növesztette Uszire tagjait, s egy pillanatra még életet is lehelt a holttestbe, hogy Uszire megtermékenyíthesse őt, s így utódot hagyhasson maga után. Ez az utód Hor isten volt, aki hosszú harc után végül is legyőzte Szutekhot, és mint Uszire jogos örököse magához ragadta a világhuralmat. A halott Uszire ugyancsak elégtételt kapott: Atum-Re, a főisten, elküldte Anup istent, a holtak meg a temetkezési helyek őrizőjét, hogy balzsamozza be Uszire testét, és végezze el fölötte az örök életet biztosító szertartásokat. Miután ez megtörtént, Uszire, ill. Uszire lelke Észet védőszárnyai alatt szállt az alvilágba, s a holtak királya lett.

„Ahogy Uszire valóságosan él, úgy te is élsz - olvassuk az egyiptomi sírok száz meg száz feliratán. - Ahogy Uszire valóságosan nem hal meg, úgy nem halsz meg te sem. Ahogy Uszire valóságosan nem szűnik meg, úgy nem szűnsz meg te sem.”

Az egyiptomiak hosszú évezredekén keresztül ebben a mítoszban látták testük mumifikálásának őspéldáját és végtelen életük zálogát.

Az egyiptomi királyok számára pedig ez a mítosz volt a legfőbb ideológiai érve annak, hogy „örökkön-örökké uralkodó isteneknek” tartották magukat: ezen a világon Hor, a másvilágon Uszire isten öltött testet bennük.

&

MUMIFIKÁLÁS

A holttesteket nemcsak Egyiptomban, hanem más országokban is mumifikálták: olyan régi időkben, olyan tömeges méretekben és olyan sikerrel azonban sehol sem. Maradtak ránt több mint ötezer éves egyiptomi múmiák, s még felismerjük bennük az embert; a háromezer éves múmiáknak még az egyéni arcvonásait is felismerhetjük. A világ múzeumi gyűjteményeiben ma néhány ezer múmiát találunk, ennyi élte túl (ha lehet ezt így mondani) a pusztítás, a „múmiavadászat” ezredéveit; az ókorban ékszereik és amulettjeik miatt, a középkorban és az újkor elején pedig a nekik tulajdonított - igézés ellen hatékony - mágikus hatalom miatt vadásztak rájuk. Az európai gyógyszertárakban még a múlt században is árultak adagolt múmiát mint a bőrbetegségek meg a csonttörések hatékony gyógyszerét.

Az egyiptomi múmiák tökéletes épsége manapság is általános csodálat tárgya. A mai mumifikátorok nem mernek kezeskedni arról, hogy az általuk bebalzsamozott testek mesterséges hőmérséklet-szabályozás és rendszeres ápolás nélkül két-három nemzedéknyi időnél tovább épen maradnak. Ókori egyiptomi kollégáik receptjeit hiába kérik: ezekből ugyanis egyetlenegy sem maradt ránk. Az egyiptológusok csupán részadatokkal szolgálhatnak, pl. a Rhind- vagy az Ebers-papirusz alapján, amelyen az áll, hogy a mumifikátorok „jabi (elephantinei) vizet”, „lúgos oldatokat”, „núbiai (etióp) kőkéseket” stb. használtak, ettől azonban nem lettünk okosabbak. Az egyiptomi vegyészek ismeretei még a természettudományok mai doktorainak is imponálnak. A bebalzsamozott testek épségben maradása azonban nem az ismeretlen vegyi anyagok érdeme, hanem az ismert éghajlati viszonyoké, főleg a mikrobáknak nem kedvező száraz, meleg levegőé. A sivatagszéli homokgödrökben talált holttestek ugyanolyan ép állapotban maradtak, mint a bonyolult módon bebalzsamozott halottak. Bizonyos esetekben még a múmiáknál is jobb állapotban vannak, mivel elkerülték a gyanták, olajok, enyvek és más vegyszerek bomlasztó hatását.

Az ókori egyiptomi mumifikálás legaprólékosabb ismertetése megint csak Hérodotosztól maradt ránk, tehát abból az időből, amikor a mumifikálás már régen elérte csúcspontját. „A balzsamozás művészetét külön szakemberek ismerik, ill. végzik”, írja Hérodotosz a *Történelem* második könyvében. „Mikor a hátramaradottak elviszik hozzájuk a halottat, három múmiamintát mutatnak nekik: a minták úgy vannak befestve, hogy valódi múmiáknak látszanak. Az első a legjobb és legdrágább, a második közepes minőségű és olcsóbb, a harmadik a legolcsóbb. Megmondják az árakat, és megkérdezik a hozzátartozóktól, melyik minta szerint akarják bebalzsamoztatni a halottat. Miután megegyeznek az árban, a hozzátartozók eltávoznak, s a halottat ott hagyják.”

Az első osztályú balzsamozást nagy gondossággal végezték. „A balzsamozók először is egy görbe vassal kihúzzák az agyvelőt az orrlyukakon keresztül: az agy egy részét ily módon távolítják el, másik részét pedig úgy, hogy oldószereket öntenek a koponyába. Aztán éles etióp kővel felvágják a lágyéket, és kiemelik az egész hasüreget: kitisztítják, pálmaborral kiöblítik, majd füstölőszerrel bedörzsölik, és ismételten kitisztítják. A hasat aztán megtöltik finomra törött mírhával és a tömjéne kívül mindenféle más fűszerekkel, s midőn ezt elvégezték, megint bevarrják. A halottat aztán szódalúgba teszik, és hetven napig benne hagyják. Hetven nap elmúltával az egész testet megmossák, körülcavarják büsszoszi vászonzól vágott sávokkal, és beenyvezik. Mikor mindez megtörtént, a holttestet átveszik a rokonok: fából üreges emberalakot faragtatnak, belezárják a halottat, és elhelyezik a sírkamrában, azaz álló helyzetben a falhoz támasztják. Ilyen a balzsamozás legdrágább módja.

Aki nem akar annyi pénzt kiadni, és a középső módszert választja, annak másként balzsamozzák a holttestet. Öblítő fecskendővel cédrusolajat fecskendeznek a halott hasüregébe, a hasát azonban nem vágják fel, és nem ürítik ki. Az olajat a végbélen keresztül fecskendezik be, és megakadályozzák, hogy visszafolyjék. Aztán a már említett időtartamra szódalúgba teszik a halottat. Az utolsó napon kiengedik a hasából a cédrusolajat, amellyel korábban megtöltötték. Ez az olaj olyan erős, hogy kijön vele a hasüreg egész tartalma, a feloldódott belekkel együtt. A szódalúg feloldja a húst, úgyhogy csak a csont és a bőr marad meg a hullából. Mikor mindezt elvégzik, átadják a holttestet a rokonoknak, és semmi mást nem csinálnak vele.

A balzsamozás harmadik módja a kevés pénzüeknek felel meg. A hasüreget kiöblítik retekolajjal, a holttestet hatvan napra szódalúgba teszik, aztán minden további nélkül átadják a rokonoknak, hogy szállítsák el.”

Nem éppen izléses dolog, de el kell mondanunk, hogy a balzsamozás folyamán még másféleképpen is kikészítették a holttesteket. Hajukat rövidre nyírták, s ágyékukat megborotválták; a haját s az ágyékszörzetet csak a nőknél hagyták meg; első osztályú mumifikálás esetén a nők haját sütővassal kibodorították, esetleg enyves permittel tartósították a frizurát. A szemet bevarrták, de hogy a halott mégis lásson, féldrágakőből készült szempótlókat helyeztek a szemüregébe. Hogy a belsőségek eltávolítása után a holttest össze ne horpadjon, homokkal, fűrésszel és gyantába áztatott vázsongöngyölegekkel tömték ki; a többi töltelékanyagban különböző fűvek és hagyma nyomait mutatta ki a vegyi elemzés. A belső részeket külön konzerválták, és ún. kanopuszokban helyezték el. (Ezek az edények Kanóbuszról kapták a nevüket: a görögök ugyanis így nevezték a mai Abukir helyén levő kikötőt, ahonnan a régiségkereskedők már az ókorban is szállítottak ilyen edényeket Európában.) A négy kanopusz közül az elsőbe a májat, a másodikba a tüdőt, a harmadikba a gyomrot, a negyedikbe a beleket helyezték; az edényeket Hor isten négy fiának formájára készített fedelekkkel zárták le. A halott szívét nem távolították el a helyéről, meggyőződésük szerint ugyanis a szív volt a központi irányítószerve az ember egész testi és szellemi tevékenységének, a szív volt az ember „saját belső istene”, szív nélkül tehát Uszire birodalmában sem boldogulhatott volna az elköltözött. A Hérodotosz említette hetven napnak azonban a haláltól a temetésig kellett eltelnie, ezt az időt tehát nemcsak a test szódalúgban való kikészítésének szentelték. Az egyiptomi források szerint ennyi időre volt szüksége Uszirenek - s az ő mintájára minden halottnak - az új életre való feltámadáshoz. A hetvennapnyi időtartamot

maguk az istenek szabták meg: Egyiptomban ennyi idő telt el a Sirius csillag kihunyta és újbóli feltűnése között.

A mumifikáció azonban nemcsak műszaki folyamat volt, hanem egyúttal vallási szertartás is. A balzsamozókon kívül különféle papok is részt vettek benne: jelen voltak „az istenek írnokai”, „Anup segítő társai”, „a művészet (a balzsamozás művészete) felügyelői”, mindenekelőtt pedig az „előolvasó papok”, akik a halott fölött szent könyvekből olvasták az előírt verseket. A holttest „begöngyölését” rendkívül gondosan végezték; a finom vászomból vágott sávok gyakran több száz méter hosszúak voltak; egyes rétegeik közé amuletteket helyeztek, még hozzá az elhelyezésükre vonatkozó pontos előírások szerint. A halott szívére kőszkarabeuszt („szívskarabeuszt”) tettek, ujjaira csövecskéket húztak, mellét védőtáblával („pektoráléval”), arcát pedig maszkkal takarták; a maszk minden stilizáció ellenére a halott egyéni vonásait viselte (és gyakran hű mása volt az elköltözöttnek); az amulettek közül nem hiányozhatott az „állandóság oszlopa” (egyiptomi nyelven *dzsed*) és az „élet szimbóluma” (*ankh*; az ankh formáját a kopt kereszt mindmáig megőrizte). A halottat csak ezek után helyezhették el a koporsóban. Pontosabban; az első, múmia alakú koporsóban. Ezt a koporsót aztán beletették a másodikba, azt néha még egy harmadikba meg negyedikbe is; mindezek a koporsók végül a kőből faragott szarkofágba kerültek, amely már készen állt a sírboltban.

Az ilyen mumifikáció bizony drága dolog volt; drágák voltak az amulettek meg a mellvédő táblák, drágák a halotti maszkok, de még a koporsók díszítése, sőt a temetés is sok pénzt felemésztett. A „legjobb és legdrágább” mumifikációt és az ennek megfelelő temetést tehát csak a főurak vagy a dúsgazdag emberek engedhették meg maguknak; a „harmadikat, a legolcsóbbat” talán az alacsonyabb beosztású hivatalnokok is. Az egyszerű embernek azonban meg kellett elégednie a száraz homokban való természetes mumifikálódással meg a deszka- vagy nádkoporsóval. Hanem amit a halott király testével műveltek, az minden mértéket felülmúlt. Nemcsak Egyiptom mértékeit: minden ország és minden idő mértékein túl az emberi értelem mértékét is.

S ha már a mumifikálásnál tartunk, meg kell említenünk: hasonlóképpen balzsamozták be a szent krokodilusokat, a szent kígyókat, a szent madarakat és a szent bikákat is (a szent bikák balzsamozóasztala mindmáig épségben maradt Mennoferben). Sőt: egyes épségben maradt múmiák röntgenfelvételei arról tanúskodnak, hogy az egyiptomiak néha még „magát a semmit” is mumifikálták. Ezekben az esetekben valószínűleg a Nílusba fulladt vagy háborúban elesett emberek szimbolikus múmiáiról van szó, bár az is meglehet, hogy az álmúmiákat csak a sírablóknak szánták csapdául. Az ókori Egyiptomban csakugyan tökéletesen gondoskodtak a test épségben maradásáról.

Az Ó- és Középbírodalom királyainak múmiái, amelyek a leginkább érdekelnének bennünket, nem maradtak ránk. Az Újbírodalom királyai közül azonban többnek is ismerjük a múmiáját, köztük olyan hatalmas és híres királyokét is, mint III. Thutmosze, I. Szethi, II. Ramszesz és Merenptah. Ezeket a múmiákat 1881 júniusában fedezték fel, eléggé drámai körülmények között; a Műemlékvédelmi Felügyelőségnek és a helyi szerveknek sikerült rákényszeríteniük egy kurnai sírabló család fejét, bizonyos Abd el-Rasszult, hogy mutassa meg a múmiák rejtekhelyét, amelyre véletlenül rábukkant. Maspero aszisztense, Emil Brugsch negyven darab épségben maradt múmiát talált azon a helyen, egy Deir el-Bahrí melletti mély

barlangban: egytől egyig királmúmiák vagy a királyhoz közel álló személyek múmiái voltak. Az Egyiptomi Múzeum különhajója aztán Kairóba szállította a leletet; ma is ott látható.

„Mihelyt felrakodtunk a hajóra, az rögtön Bulakba indult a királyi rakománnyal - írja a híres vándormúmiák utolsó útjáról Maspero. - Közben valami különös dolognak lehettünk a szemtanúi. Luxor és Kaft között a Nílus mindkét partján fellahok százai kísérték a hajót; a kibontott hajú nők sárral kenték be arcukat, s fájdalmas énekük egészen hozzánk hallatszott a messzeségből; a férfiak puskából lövöldöztek őseik halott királyainak tiszteletére . . . A királyaiban isteneket látó Egyiptom még mindig nem halt meg.”

Valóban isteneket látott Egyiptom a királyokban? Az időszámításunk szerinti második évezred végén ugyanúgy, akár csak az időszámításunk előtti második évezred elején (vagy még korábban)? Kairóban Masperónak is helyesbítene kellett a véleményét. A kikötői vámellenőr ugyanis nem akarta átengedni a rakományt. Nem tudja, úgymond, milyen tarifa szerint vámolja el. Masperpo megmagyarázta neki, hogy régi fáraók múmiáiról van szó.

„Ördögbe a fáraókkal meg a múmiákkal! Semmi ilyesmire nincsen díjszabásom! Megfelelő baksis fejében aztán mégiscsak átnézte a behozott tárgyakat. A múmiákat a legalkalmasabbnak ítélt tarifa szerint vámolta el: mint szárított halat.

A balzsamozással tehát az ókori egyiptomiak megőrizték az ember anyagi lényegét, amely hitük szerint feltétele volt az anyagtanulmányok továbblétezésének. A halál után heΓtven nappal a halott új életre támadt (hogy kája vagy bája és akhja mit csinált hetven napig, nem tudjuk), és útra kelhetett az örökkévalóság birodalmába. Persze csak akkor, ha helyesen, az előírt szertartások megtartásával temették el. A temetkezés főbb külsőségei már a történelem előtti időkben állandósultak. Az egyiptomiak akkora jelentőséget tulajdonítottak a temetésnek, hogy úgy érezzük: azt tartották a legfontosabb dolognak az ember életében.

Az egyiptomiak útja a másvilág felé nem volt irigylésre méltó utazás. Az ókori görög vagy római lelke mindenféle nehézség nélkül odajutott, főleg ha egy oboloszt is adott Kharómnak, aki átszállította őt a Szüx folyón; a keresztény vagy a muzulmán ember lelke egyenesen a mennybe jut. Az egyiptomi ember számára azonban akadályokkal: kanyarokkal, vízmosásokkal, álnok kelepccékkel teli útvonal volt ez, s minden egyes szakaszán a második halál veszélye fenyegetett. Az Óbirodalom korában még a csillagokhoz vezetett ez az út, erről a korabeli *Piramisszövegek* tájékoztatnak bennünket. Még magának Venisz királynak sem volt könnyű az útja, noha az ő célba éréséről már előre kezeskedtek. „Az égbolt esik, a csillagok kihunynak, az íjászok összevissza futkosnak, reszketnek az istenek csontjai, a Pleiádok hallgatnak, midőn azt figyelik, miként lépdel felfelé Venisz, a szellem, aki isten . . . minden istenségek legistenebbje.” A Középbirodalom korabeli túlvilági utakról a *Koporsószövegek* tudósítanak; némelyek a biztonság kedvéért sőt még a másvilág térképe is megtalálható bennük. A legtöbb tájékoztató adat azonban az Újbirodalom korából maradt ránk: a gyakran gazdagon illusztrált *Halottak könyvében*, a sajátos *Kapuk könyvében* (az ebben leírt kapukon kellett a halottnak áthaladnia). A *föld alatti barlangokról* szóló könyvben (a barlangokat el kellett kerülnie a halottnak,) s egyebek között a *Könyv arról, mi van a másvilágon* című roppant tanulságos műben.

Ezek a művek nemcsak felsorolták a halottra váró veszedelmeket, hanem utasításokat és tanácsokat is adtak, hogyan kell az akadályokat leküzdeni. Tartalmaztak himnuszokat, melyeket bizonyos istenek előtt kellett elénekelnie a megboldogultnak; tartalmazták az összes isten titulusait, nehogy helytelenül szólítsa meg őket az illető; tartalmaztak utasításokat, hogyan kell agyonverni az alvilági kígyókat és krokodilusokat, valamint tanácsokat, hogyan kell elkerülni az alvilági halászsok hálóit; fel volt bennük sorolva minden kapuőr neve, hogy a halott úgy fordulhasson hozzájuk, mint régi ismerőseihez, szerepeltek bennük azok a hízélgések is, amelyek hallatán a kapuőrök szíve meglágyult; tartalmaztak mágikus formulákat, melyekkel a halott ártalmatlanná tehetette ellenségeit, sőt önmagát is bármivé átváltoztathatta. Szóval magukba foglaltak „mindent, ami hasznos” útravaló a túlvilágra, illetve a túlvilági életre, amit bölcsességükkel kiderítettek s az embereknek ajándékoztak a papok.

Szemléltetésül, milyen bonyolult is volt a másvilágra való utazás és milyen elveszett lett volna a megboldogult az említett könyvek útmutatásai nélkül, bemutatunk egy részletet a *Halottak könyvéből*, amelyet 1842-ben adott ki Lepsius.

„Eljutottam az Északi Városba, és ráléptem a sáskák mezejére - olvassuk a 125. fejezetben, a gyors kérdések-feleletek elhangzása előtt. - Ki vagy és hogy hívnak? Az vagyok, aki papiruszrengetegben nőtt fel, nevem Olivai (szó szerint: Oliva meghódítója). Miért akarsz itt átmenni? Meg akarom kerülni az Olivától északra fekvő várost. Mit akarsz ott látni? Lábat combbal. Mit akarsz ott mondani? Ujjongást láttam a fenekhek országában. Mit kell ott kapnod? Tüzet és fajansztáblát. Mit csinálsz majd velük? Elásom őket mint esti áldozatot az Igazság tavának partján. Mit találsz majd az Igazság tavának partján? Karmocskából készült pörölyt, melynek neve Lélegzetadó. Mit teszel a lánggal és a fajansztáblával, ha elástad azokat? Jajgatok majd értük, kiásom a táblát, és eloltom a tüzet, aztán a táblát összetöröm, és bedobom a tóba. - Folytasd utadat, és menj át a Két Igazság termének kapuján, mert ismersz bennünket!”

Ha a megboldogult egyiptomi sikeresen megtette ezt az utat, ha minden kapupárkány nevét ismerte, úgymint az átengedte, és a küszöbök, valamint a jobb és a bal kapuszárny nevét is tudta, úgymint azok is továbbengedték, eljutott a Két Igazság termébe, azaz az „utolsó ítélet” színhelyére. A teremben ragyogó trónon maga Uszire isten ült, mellette Észet és Nebthet istennő állt, előtte pedig az istenek negyvenkét tagú bírósága gyűlt össze; a legjelentősebb személyek érkeztek magára Re, a napisten is megjelent, és elfoglalta a legfőbb bíró helyét. A bíróságnak mérleg alakjában még egy detektor is a rendelkezésére állt, ezen mérték le a halott szívét; a mérleg egyik serpenyőjében a szív, a másikban Maatnak, az igazság és igazságosság istennőjének struccotla feküdt. A mérleg egyik oldalán az ibiszfejű Thot, az írnokság és a jog istene állt, a másik oldalon a hiéna- és vízilótestű, oroszlánsörényű és krokodilpofájú szörny, Amemait ült, akinek nevét „Nagy Zabálónak” fordíthatjuk. A megboldogultat a halottak istene és a temetők őre, az embertestű és sakálfejű Anup vezette be a terembe. A megfelelő szertartások befejeztével elkezdődött az ítélezés. Ez inkvizíciós jellegű volt, mivel a bíróság tagjai egy személyben voltak ítélő- és vizsgálóbírók (nyilván úgy, mint az ókori Egyiptom bírósági gyakorlatában). A helyes ítélet azonban biztosította a mérleg; serpenyői hazug válasz esetén úgy mozdultak el, hogy a halott szíve („lelkiismerete”) felemelkedett, mert könnyebbnek bizonyult az igazságnál. Minden isten feltett egy kérdést, amelyre, hála a papoknak, a

halott már előre tudta a választ. Az elért pontokat Thot isten jegyezte fel; miután mindent értékelték. Uszire (vagy maga Re) ítéletet hirdetett. Pozitív ítélet esetén a halott beléphetett a birodalmába, ellenkező esetben a Nagy Zabáló bendőjében végezte, s számára ezzel minden véget ért.

Az utolsó ítélet kérdéseinek és feleleteinek jegyzéke az „életszabályok” figyelemre méltó dokumentuma, az ókori egyiptomiak erkölcsi kódexe. A válaszok szükségszerűen mindig tagadóak, ugyanis az elhunytat, aki fölött éppen ítélkeztek, eleve bűnösnek tartották (kb. úgy, mint az e világi egyiptomi bíróságokon volt a görögök meg a rómaiak bevezette jogi reformok előtt). Íme néhány példa: *„Nem tettem rosszat az emberekkel. Nem kínoztam az állatokat. Nem ütöttem agyon az áldozatra kiszemelt marhát. Nem cselekedtem rosszat szent helyen. Nem faggatóztam afelől, aminek titokban kell maradnia . . . Nem káromoltam istent. Nem vétkeztem az istenek ellen . . . Nem követtem el erőszakot szegény embereken. Nem pletykáltam urának a szolgáról (rabszolgáról). Senkit sem hagytam éhezni. Senkit meg nem ríkattam. Senkit meg nem öltem. Senkit meg nem ölettem. Senkinek sem okoztam sebet (fájdalmat). Nem változtattam meg a gabona mértékegységét. Nem változtattam meg a földterületek mértékegységét. Nem láttam el csaló módra nehezéssel a mérleg serpenyőjét. Nem mozdítottam el csaló módra a mérleg nyelvét . . . Nem vettem el a tejet a gyerek szájától . . . Nem tartottam vissza az öntözővizet, amelynek folyóvíz kellett (más földjére). Nem oltottam el az (áldozati) tüzet, midőn annak égnie kellett. Nem hajtottam el a lábasjóságot az istenek réjtjéről. Nem álltam útját isten processziójának.”* Mindezt kétszer kellett elmondania a halottnak: először összefüggően és szépen sorjában, másodsor a bírúk kérdéseire válaszolva. Végül aztán mindkét esetben négyszer kellett kiáltania. „Tiszta vagyok!”

Ha a Két Igazság termében minden jól végződött, Uszire bemutattatta magának a halottat, és megengedte neki, hogy birodalmába éljen. A halottnak azonban még most sem volt véglegesen nyert ügye. Uszire birodalma nem a görög vagy a római elízium volt, a keresztény vagy a muzulmán paradicsomhoz meg végképp nem hasonlított. Mint tudjuk, a túlvilági birodalom az ókori Egyiptom a szenvedés gyönyörre változott. A halott ugyan jobban élhetett, mint ezen a világon, de gondoskodnia kellett magáról. A túlvilági oroszlánok sörényesebbek és veszedelmesebbek, a krokodilusok nagyobb fogúak és falánkabbak, a kígyók meg a skorpiók mérgeesebbek voltak az e világiaknál. Uszire birodalmában még vágóhídhöz hasonló vesztőhely is létezett; itt az istenek ellenségeit fejezték le, de véletlenül a halott is odatévedhetett; arra az esetre, ha ily módon a fejét vesztené (vagy megsérülne a múmiája), mészkőből faragott pótfejet is helyeztek mellé a sírba. Földi emlékezőképességét ugyancsak elveszíthette a túlvilágon (mert ott talán még a szklerózis is nagyobb volt), pl. elfelejthette a nevét, ezzel pedig megszűnt volna személyiségként létezni. Erre az esetre is pótszervet, mégpedig szkarabeusz alakú kőszívet helyeztek a holttestre csavart vászonpólyák közé. Ha a megboldogult nem küzdött volna meg az említett és a többi másvilági veszélyekkel, meg is hallhatott a túlvilágon, még akkor is, ha bebalzsamozott teste épségben maradt. Ez a második halál immár végleges halál volt, utána már csak a teljes nemlét következett.

Uszire birodalma abban az értelemben sem volt paradicsom, hogy ott ne kellett volna dolgozni. A felügyelő felszólíthatta a halottat, hogy menjen gabonát kaszálni vagy homokot hordani a Nílus egyik partjáról a másikra, s a másvilágon bizony a felügyelőnek is nagyobb hatalma volt. Erre az esetre szobrocska alakjában

helyettest vagy rabszolgát tettek a halott mellé; a felügyelő szólítására aztán a szobrocška jelentkezett; azt mondta: „Itt vagyok!”, és elvégezte a halottra bízott munkát. A megboldogult sírjába több ilyen szobrocskát, azaz vesebteket raktak (vesebtej egyiptomi nyelven azt jelenti: „az, aki válaszol”); ha az illető gondoskodni akart arról, hogy ne terhelje meg a „rabszolgáit”, esetleg éppen rabszolgái sokaságával kívánt dicsekedni a többi halott előtt, az esztendő minden napjára szerzett egy vagy még több vesebteket. Manapság (a gyakran eléggé jól sikerült utánzatokon kívül) több tízezer ilyen szobrocskát ismerünk; kőből, agyagból, fajanszból, fából készültek, és sok közülük igazi műalkotás. Ugyanolyan elbűvölőek azonban a szegény emberek művészietlen vesebtejai, egyedüli szolgálói azoknak, akik egész életükben csak szolgáltak.

Ha a halottnak (vagy pontosabban: a halott kájának) Uszire birodalmában kellett élnie, szüksége volt ruhára, hogy ne járjon pórén, tányérra, hogy ne a földről egyék, ágyra, hogy ne a porban aludjék, továbbá kedvenc tárgyaira; de szüksége volt még ételre és italra is. Szükségleteit pedig földi élete színvonalán kellett kielégítenie; a nagy hatalmú úrnak mégiscsak különböznie kellett a paraszttól, a tisztnek a közkatonától, az első háremhölgynek a papiruszrengetegből jött leánykától, a királynak az összes alattvalójától. A halottnak arra is lehetőséget kellett kapniuk, hogy utódaikat és rokonaikat meglátogassák, különben mit sem érne a túlvilági élet. Noha a halott már szellem volt, szükségleteit materiálisan, azaz halotti kelengyével és áldozatokkal kellett fedezni; a megboldogult aztán a kelengye meg az áldozatok anyagtalán lényegét használta fel. Ha mindez nem lett volna elég neki, egy mágikus mondóka segítségével megeleveníthette az áldozati ajándékok képeit, amelyek a sírját díszítették, méghozzá annyiszor, ahányszor csak akarta. Gyakorlatilag tehát örökké élhetett.

A temetésről, a halotti kelengyéről meg az áldozatokról való gondoskodás az utódok és a rokonok szent kötelessége volt. De rendszerint maga a halott is segített hozzátartozóinak: már életében sírt építtetett magának, beszerezte túlvilági fölszerelése lényeges részét, a végrendeletében pedig rendszerint megszabott a vagyonából egy bizonyos alapot az áldozatok költségeinek fedezésére. Ez a gondosság mintha a görög szerző szavait igazolná: „Az egyiptomi ember élete nem volt más, mint vándorlás a halál felé.”

Természetesen Egyiptomban is akadt elég olyan ember, aki az élet értelmét nem a halálra való készülődésben látta. Mint az írásos dokumentumokból kitűnik, némelyek mindenekelőtt arra törekedtek, hogy „rászolgáljanak az uralkodó dicséretére”, mások „vagyonuk gyarapításával foglalkoztak”, megint mások nem akartak „többet tenni, mint amennyit parancsoltak nekik”, vagy csak „nyugodtan le akarták élni azt a száztíz esztendőt”. Sokan bizonyára hedonista elveket vallottak. „Szenteld magad az örömöknél, feledd el a gondokat”. Olvassuk egy versben, amely talán még az Óbirodalom korában született. „Vidáman élvezd vagyonod, ne tagadj meg magadtól semmit!”, olvassuk egy, az első átmeneti korból származó papiruszon. „Vigadj, üzd el a gondolatot, hogy egyszer fényes szellem leszel! Élj örömben, amíg itt vagy! A másvilágra semmi szépet nem vihetsz, s onnan nincsen visszaút!”, olvassuk egy Középbírodalom korabeli versben. Tekintet nélkül a vallási ígére meg a despota uralomra, a kötelességek terhére meg a politikai jogfosztottságra, az egyiptomiak olyan emberek is tudtak lenni, akik magát az életet tartották az élet értelmének.

De bármiként vélekedtek is a földi meg a másvilági dolgokról, halál utáni létükről a biztonság kedvéért mindig gondoskodtak; legalább azok, akiknek ez módjukban állt. Hogy e világi életükben milyen körülmények között laktak, csak képek alapján s nem nagyon pontosan tudjuk: nemcsak a szegény emberek kunyhói tűntek el nyomtalanul, hanem a középréteg házai és a királyok palotái is. Ám a görögök, akik még tapasztalatból ismerték az egyiptomiak életmódját, döbbenet állapították meg, hogy földi hajlékuknak sokkal kisebb figyelmet szenteltek, mint sírjuknak, s ebben különböznek az összes többi néptől. Mindezt egyebek között azért is elhisszük, mert a hivalkodó sírboltok hagyománya Egyiptomban túlélte az évezredekét. A hagyományt egyébként nemcsak a koptok, hanem a muzulmánok is megőrizték, s erről magunk is meggyőződhetünk, ha végigsétálunk a halottak kairói városán.

Túlvilági fölszereléssel számos ókori nép ellátta a halottait, az uralkodói sírok kivételével azonban rendszerint beérték egyszerű ajándékokkal. Ám az egyiptomiak egész vagyonnal halmozták el halottaikat. A sírmelléklet értéke itt, mint néhány épségben maradt sír bizonyítja, vagy mint a maradványok alapján elképzelhetjük, szinte hihetetlen. A közgazdászok nemigen értik, hogyan bírhatta el az egyiptomi gazdaság annyi élő munka holtta merevítését, meddő célra való fordítását, s az egyiptomi termelőerők lassú fejlődésének egyik okát is éppen ebben látják. A régészek ellenben örülnek a szóban forgó ténynek: a halotti kelengyék nélkül ugyanis az élők szükségleteiről sem volnának anyagi dokumentumaik. S egyáltalán: az egyiptomi sírokban talált műkincsek nélkül ma az egész emberiség szegényebb volna. Még hozzá olyan mértékkel szegényebb, melyek egyetlen mai pénznemben sem fejezhetők ki.

Az egyiptomi sírok tehát a bebalzsamozott testeken kívül rengeteg kincset is rejtettek magukban. Drága tálak és alabástrom vázák, szobrocskák és porfirdíszek, arany ékszerek és drágakövek lerakatai voltak. Hogy a királyok síri fölszerelése milyen kincsekből állt, azt ma már nemigen tudjuk elképzelni. Még a Tutankhamon-sír felfedezése után sem.

A kincs persze csábítja a tolvajokat. A szegény emberek sírjában legfeljebb holmi edénykét vagy vesebteket találhattak volna, ezeket a sírokat tehát megvédte a szegénységük. A gazdagok sírját azonban biztosítani kellett. Az utolsó pihenés helyét páncélszobrává kellett változtatni. Hát még az uralkodósírok! Azokat valóságos erődökké kellett kiépíteni.

Hogyan született a piramis?

A piramisok korára gondolva szinte elszédülünk, s könnyen megfélekedzünk arról, hogy ezek az építmények az egyiptomi társadalom fejlődésének nem első, hanem már eléggé előrehaladott szakaszában születtek. A monumentális építészet sohasem „valamely kultúrának a kezdetén” jön létre, amikor „az új nép tudatára ébred barbár erejének”, amint azt néha állítják; a piramisokról ez ugyanúgy elmondható mint a gótikus katedrálisokról, a román bazilikákról, a római amfiteátrumokról, a görög templomokról stb. és a babilóniai zikkuratokról. Az efféle alkotások felépítéséhez szükség van évszázados tapasztalatokra, a hagyományok felhasználására és túlszárnyalására, a gazdasági, műszaki, szervezési és ideológiai előfeltételek kialakítására.

Amikor az első egyiptológusok meggyőződtek az antik szerzők állításának helyességéről, arról, hogy a piramisok királysírok, azt kezdték kutatni, miképpen temették el az egyiptomi királyokat korábban, a piramisok létrejötte előtt. Mert egy pillanatig sem hitték, hogy ezek az óriási kőgúlák minden előzmény nélkül egyszerre csak megjelentek, „mint a tenger vulkanikus szigetei”, hogy geometrikus alakjuk „a sivatagi homokból kristályosodott ki”. Már Vyse és Perring megsejtette, hogy a klasszikus piramis elődje a lépcsőzetes piramis volt. Champollion és Rosellini számos érintkezési pontot talált a királysírok meg a többi sír között; még a gizehi piramisokat és a Királyok völgye sziklasírjait összekötő vonalat is megpróbálták felvázolni. Ebben az úttörő korszakban Lepsius jutott a legmesszebbre: felfedezte a piramisok kapcsolatát a körülöttük levő tisztviselősírokkal, amelyeket a helybeli arabok *masztabáknak* neveztek ugyanúgy, mint a parasztházak előtt álló ferde falú, masszív agyagpadokat (ezek formája valóban a sírokra emlékeztetett). Lepsius úgy vélte, hogy az egyiptomiak eredetileg a királyaikat is ilyen masztabákba temették (a kifejezést az egyiptológia is átvette), természetesen nagyobb és a reprezentáció meg a biztonságosság kedvéért védőfedéllel megerősített masztabákba. Ebből a teraszosan szűkülő felépítményből fejlődött ki aztán a lépcsőzetes masztaba (Lepsius Dzsoszer saqqarai piramisát is lépcsőzetes masztabának tartotta), majd az „igazi piramis”. A későbbi kutatások, a különböző helyreigazítások és kiegészítések ellenére, lényegében megerősítették Lepsius elméletét.

Ámde a bizonyítékra, hogy a piramisok elődei csakugyan masztabák voltak, egészen századunk közepéig kellett várakoznia a tudománynak. A bizonyítékot W. B. Emery brit régésznek köszönhetjük; Emery az 1935-1956-os években tüzetesen átkutatta a saqqarai temetkezőhelyet, és számos archaikus kori masztabát fedezett fel. A különböző méretű masztabák egytől egyig téglából épültek; az egyik legnagyobbat, noha nagyon rossz állapotban volt, aránylag könnyen rekonstruálni lehetett. A mintegy öt méter magas csonka gúla az alapoknál 28x14, felül 14x7 méter méretű volt. Eredetileg kb. húsz alacsony lépcsőfokból állt, s öt méter magas fal vette körül, szabályos távolságokban következő kiszögellésekkel. Egész szerkezetével Dzsoszer lépcsőzetes piramisára emlékeztetett, és azt a benyomást keltette, hogy Dzsoszer piramisépítője belőle merített ihletet. A vizsgálatok aztán igazolták Emery reményeit: a szóban forgó sír nem valami tisztviselő masztabája volt, hanem királyé, méghozzá a *Saqqarai táblán* elsőként említett Andzszeb királyé, akit mint „Felső- és Alsó-Egyiptom királyát” Merjebtennek (Miébisznek) neveztek, s aki az *Ebózevi tábla*, valamint Manehto *Egyiptomi nevezetességei* szerint az első dinasztia hatodik uralkodója volt!

A masztaba fejlett architektúrája kétségtelenül hosszú fejlődés eredménye volt. Az erre vonatkozó dokumentumokat - archaikus kori régebbi és egyszerűbb sírokat - mindjárt a környéken megtalálták. Emery több csoportba sorolja a felfedezett sírokat, mégpedig két szempont alapján. Először tulajdonosaik társadalmi hovatartozása szerint megkülönböztette a király és családtagjai sírjait, a magasabb és alacsonyabb rangú tisztviselők, hivatalnokok, iparosok stb. sírjait, végül a parasztek és munkások sírjait. Másodszor koruk szerint osztályozta a sírokat: itt összesen hat fejlődési fokozatot különböztetett meg: az egyes fokozatok egymásba folynak, tehát nem húzódott köztük éles határvonal. Andzszeb masztabájának legrégebbi prototípusát Herneit királyné sírjában ismerte fel; a királyné sírját szinte ugyanolyan típusú kerítésfal vette körül, föld feletti része azonban kisebb volt, s lépcsőnek nyomait sem találta rajta. Emery a sír feltárásával közvetlenül az egyiptomi történelem küszöbére jutott: Herneit királyné nem volt más, mint az Egyiptom egyesítőjével, Menivel azonosított Aha vagy Narmer király trónutódának, Dzser királynak a felesége...

Hogy a piramisok őseit éppen Saqqara mellett keresték, annak oka volt: Mennofernek (Memphisnek) ezen a temetkezőhelyén álltak az első piramisok, tehát nyilván itt kellett lenniük azoknak az építményeknek is, amelyekből a piramisok kifejlődtek. A többi temetkezőhely átkutatása megerősítette ezt a feltételezést, ám nagy meglepetést is hozott. Ebózevben (Abüdoszban), az ókori Cinev (Thisz) főváros temetkezési helyén megtalálták az első és második dinasztia néhány királyának, köztük Ahának, Dzsernek, Vedzsónak, Vedimevnek és Kaának a sírját. A szóban forgó uralkodó sírjait azonban Saqqara mellett is felfedezték az egyiptológusok. Hogyan lehetett egyetlen ember, még ha fáraó volt is, egyszerre két helyen eltemetve? Ha pedig csak egy helyen nyughatott, vajon miért építtetett hatalmas halotti kelengyével ellátott két drága sírt? És melyikbe helyezték végül örök nyugalomra? Az egyiptológusok nem tudtak egészen egyértelműen válaszolni ezekre a kérdésekre. Nagy részük úgy véli, hogy a két párhuzamos sír „Egyiptom kettősségének” a kifejezése: az egyiptomi király Felső- és Alsó-Egyiptom uralkodója volt. Felső- és Alsó-Egyiptom koronáját viselte stb. Felső-Egyiptomban és Alsó-Egyiptomban is kellett lennie egy-egy sírjának. Mások szerint az egyiptomiak arra vágyódtak, hogy Uszire, illetve Uszire feje sírjának közelében temessék őket, az pedig a mítoszok szerint Ebózevben volt. Ha tehát az igazi sírjuk nem lehetett ott, legalább jelképes sírt (kenotafot) vagy sírkövet (sztélét) építtettek maguknak (már aki megtehetette). Abban azonban minden egyiptológus egyetért, hogy az említett királyokat az egyesített Egyiptom fővárosának temetkezési helyén, Saqqara mellett temették el, s hogy Ebózevben csupán jelképes sírjuk volt. Persze ez sem biztos, hiszen egyiküknek sem találták meg a múmiáját.

S ha már a kérdéseknél meg a bizonytalan válaszoknál tartunk: vajon a piramis őséinek keresésekor okvetlenül meg kell állnunk Andzszeb és Herneit masztabájánál? Nem kellene továbbmennünk, és a masztabákat megelőző sírokban keresnünk ezt az ősi formát? Nem uralkodók meg tisztviselők, hanem az egyszerű egyiptomi emberek sírjaiban? Hiszen masztabákat csak a történelmi korból ismerünk, egyiptomi parasztek és vadászsírok viszont évszázadokkal korábbi időkből is maradtak ránk!

Az ásatások arról tanúskodnak, hogy az őstörténelmi kor alkonyán az egyszerű egyiptomiak általában két sírtípust ismertek. Az alsó-egyiptomi parasztek lakóhelyükön temették el halottaikat, később a falvak peremén építtettek nekik ferde

falú téglaházakat: ezek voltak a „holtak házai”. Felső-Egyiptomban tovább élt az ősrégi nomád „menet közbeni temetések” hagyománya: a hullákat homokkupacokkal takart gödrökbe temették, a kupacokat körülrakták kővel, később pedig téglasírhalmokat is emeltek föléjük. E két sírtípus elemei egyesültek aztán a masztabában.

Az egyiptomi sír legrégebbi ismert típusa tehát a homokba ásott gödör, kővel rögzített homok sírhalommal. Lehetséges, hogy ez a kezdete annak a fejlődésnek, melynek végén a piramisnak nevezett kőhegy áll?

Bizonyos, hogy nem lehetetlen. Hiszen általában minden kezdet szerény.

&

A MASZTABÁK

A piramisok egyes elődei, a masztabák, az egyiptomi társadalom kiváltságos tagjainak a sírjai voltak. A legrégebbi időkben a királyok is, később már csak a tisztviselők és a jelentősebb személyiségek építtettek maguknak masztabát. Több száz maradt ránk aránylag jó állapotban; masztabákat ugyanis nemcsak a piramisok előtt és a piramisokkal egy időben, hanem később is építettek. A masztabák egész nekropoliszokat alkottak, ill. romos formában ma is alkotnak.

Az Egyiptom-kutatók kezdettől fogva nagy figyelmet szenteltek a masztabáknak, sőt több időt és fáradságot áldoztak rájuk, mint a piramisokra. Sajnos nemcsak a kutatók, hanem a rablók is, akik pedig évezredekkel megelőzték a kutatókat; ugyanakkor éppen a masztabákból került elő az ókori egyiptomiak életével kapcsolatos legtöbb adat. Az uralkodók sírjai főleg a politikai eseményekről meg a hadjáratokról tájékoztatnak, bár nem mindig tárgyilagosan. Az egyszerű kisemberek sírjai viszont adatközlés dolgában is szegények; csupán azt az ismert tényt bizonyítják, hogy az egyiptomi társadalomban óriási és kibékíthetetlen osztályellentétek feszültek. A munkások meg a rabszolgák sírjai kirívóan nyomorúságosak, ezekből egyébként nagyon kevés maradt ránk. A masztabákból előkerült forrásanyag nélkül tehát szinte semmit sem tudnánk az egyes osztályok, főleg a néptömegek életéről. És szinte semmit sem tudnánk Egyiptom hétköznapijairól, amelyekről senki sem írt történelmet.

A masztabákat keletkezésük helye és ideje, főként pedig tulajdonosuk társadalmi hovatartozása alapján több típusra oszthatjuk. A legrégebbiek ferde falú, masszív tömbök voltak, és nyers téglából épültek. Szerkezetük arról tanúskodik, hogy felső-egyiptomi sírhalomból fejlődtek ki. Később felső-egyiptomi mintára lakóház alakú masztabák épültek, a negyedik dinasztia korától jórészt kőből. Ami külső formájukat illeti, egyre inkább hasonlítottak egymásra, és fokozatosan nagyobbak lettek; sok közülük valóságos „óriások padjává” vagy „a halott palotájává” nőtt. Utunk során már láttunk néhányat: Cujét, Ptahhotepét, Mererukáét, Ptahsepszészt; az eddig felfedezett masztabák közül, mint az Abu Sir melletti cseh szlovák ásatások utolsó szakaszában kiderült, éppen Ptahsepszészt a legnagyobb (42-44 helyiségből áll). Ezek a masztabák azonban a V-VI. dinasztia korából származnak, abból az

időből, amikor már piramisok is épültek, tehát nem hatottak a piramisok építészeti fejlődésére.

A MASZTABÁK SZERKEZETE

A masztabák szerkezete lényegében, típusbeli sokféleségük ellenére, ugyanaz volt. A turisztikai kézikönyvekben rendszerint azt olvassuk, hogy a masztabák két fő részből tevődtek össze: föld alatti és föld feletti részből. A masztabák funkciójából, azaz az egyiptomiaknak a sírokkal szemben támasztott követelményeiből kiinduló egyiptológusok azonban három részt különböztetnek meg. Az első a holttest elhelyezésére szolgáló helyiség, azaz a sírkamra; a második a túlvilági élethez szükséges dolgok, azaz a halotti kelengye elhelyezésére való raktárhelyiség; a harmadik részt a halotti kultusz helyisége, azaz a kápolna képezi. A masztabáknak ezenkívül még számos további részük volt, pl. a sírkamrába vezető akna (a holttest odaszállítására), záró- és biztonsági berendezések, művészi díszítés stb., s általában kerítésfal is körülvette őket. Minden egyes masztaba egyedi építőművészeti alkotás volt. A rájuk maradtak között kettőt sem találunk, amely teljesen egyforma volna.

A sírkamra mindig a föld alatt, néha két-három, máskor tíz-húsz méter mélységben helyezkedett el. Legtöbbször sziklába vájták; ha homokba ásták, falait kirakták téglával, s a mennyezetét gerendákkal biztosították. A négyzetes vagy téglalap alapú kamra fő tengelye rendszerint észak-déli irányba mutatott (de nem túl pontosan). A legkisebb ismert sírkamrák oldalhossza kb. egy méter, s a halottakat függőlegesen helyezték el bennük; a legnagyobb sírkamrák tíz-tizenkét méter szélesek és kettő-négy méter magasak. Némelyikben még fellelhetők a festett reliefsdíszítés, másokban az aránylag vastag vakolat nyomai; soknak gyönyörű sima a fala. A sírkamra előtt mindig előszoba volt, ahova függőleges (kivételes esetekben ferde) akna vezetett: ezen bocsátották alá a koporsót a holttesttel; az építkezés idején szellőzőnyílásként szolgált a munkásoknak.

A sírkamrában helyezkedett el a szarkofág, amelybe a holttestet tartalmazó koporsót (vagy koporsókat) tették. A szarkofág mindig kőből készült, leggyakrabban mészkőből vagy gránitból; rendszerint egyetlen tömbből faragták ki, falait simára csiszolták, vagy lapos relieffel díszítették. A nagy technikai s gyakran művészi gyakorlatot igénylő alkotást a jelentősebb személyiségek különös kegy jeléül magától a királytól kapták ajándékba. A szarkofág számos masztabában ma is az eredeti helyén áll; némelyikben a fal mellett vagy szabadon, többiben a padlóba süllyesztve, de mindig a nyugati oldalon. A szarkofágot már az építkezés idején a sírkamrába szállították, hogy ott várjon a holttestet tartalmazó koporsóra. Az emberi test (illetve múmia) alakú koporsó fából készült; külső és belső oldalán egyaránt festményekkel és feliratokkal díszítették, néha bearanyozták, vagy vékony aranylemezzel vonták be. A múmia rendszerint nemcsak egy, hanem két, sőt három, pontosan egymásba illeszkedő koporsóban feküdt, ezt azonban csak viszonylag kései időkből tudjuk dokumentálni. Miután a koporsókba zárt múmiát elhelyezték a szarkofágban, rátették

a födelét, és jól lezárták; aztán köréje rakták a halotti kelengye válogatott részeit. A temetési szertartások idején vagy a szertartások befejeztével súlyos kváderkövet bocsátottak alá az előszoba és az akna közé; az aknát aztán homokkal megkötörmeléssel betemették. A sírkamrához vezető utat ezzel, úgy hitték, örökre elzárták, s biztosították a halott békéjét és nyugalját.

A halotti kelengye raktára egyes masztabákban kicsi volt, mivel a kelengye fő részét a sírkamrában vagy az előszobában helyezték el, más masztabákban viszont több föld alatti és föld feletti helyiségből állt. A föld alatti raktárkamrákhoz általában lépcső vezetett, ez néha az aknát helyettesítette. A sírkamrába a halott legértékesebb és legszükségesebb tárgyait tették; az evő- és ivóedényeket, a ruházatot, az ékszereket, az amuletteket, az urak számára fegyvereket, a hölgyeknek szépítőszereket. A további kamrákba a kelengye többi része került: élelmiszerkészlet, különféle anyagok és ruhák, bútor meg házi berendezés, arannyal és drágakövekkel díszített ládikák. Némelyik masztabában ezer meg ezer alabástrom, porfír-, fajansz-, sőt néha még kristályedényt is találtak; a leletek egytől egyig alkotóik kifinomult ízléséről tanúskodnak. A reliefek ábrázolta jelenetekből arra következtethetünk, hogy az átlagosan tehetős egyiptomi ember több mint százfajta ételből válogathatott. A férfiak egyszerűen öltözködtek (a legmagasabb rangú tisztviselők is megelégedtek az egyszerű ágyékkötővel), a nőktől viszont egyáltalán nem sajnálták a csodálatos ruhákat, parókákat, illatos olajokat, illatszereket, nyakékeket stb. Ezek közül a tárgyak közül ugyancsak sok előkerült, hiszen minden raktárkamrát még a régi sírrablók sem kutattak át.

A KÁPOLNA

A kápolna eredetileg önálló épület volt, legalábbis a tömör föld feletti részű masztabák esetében; idővel a masztabához csatolták, ill. a masztabában jelölték ki e célra egy külön helyiséget. A lakóház típusú masztabákban a kápolna kezdettől fogva része volt az építménynek; a családi masztabákban rendszerint minden halottnak külön kápolnát építettek. A kápolnák (mellékhelyiségeikkel és folyosóikkal) néha a föld feletti masztabarész felét, sőt háromnegyedét is elfoglalták. A föld alatti részben azonban sohasem voltak kápolnák, s a sír- és raktárkamráktól eltérően ezeket sohasem zárták be hosszú időre. Éppen ellenkezőleg: mint a halotti kultusz helyiségei hozzáférhetőek voltak a papok meg az elhunyt hozzátartozói számára, akik imádkozni vagy áldozni jártak oda.

A kápolna mindig a masztaba keleti oldalán volt, és két lényeges részből tevődött össze: a szétéből, vagyis a jelképes ajtóból, amelyen a halott lelke lépett be, hogy részt vegyen a szertartásokon, valamint az ún. szerdabból, ami arabul „pincét” jelent. A szerdab keskeny, minden oldalról befalazott helyiség volt, rendszerint a kápolna déli sarkában, s a halott szobra állt benne. Apró ablakai a kápolnára nyíltak; az ablakokon keresztül manapság a látogatók nézik a halott szobrát, ha még megvan (vagy a szobor másolatát, mint pl. Cuj sírjában, mert az eredetit a múzeumba vitték), az ablakocskák eredeti rendeltetése azonban egészen más volt. Az egyiptomiak úgy

hitték, hogy a halott lelke beleköltözött ebbe a szoborba, és a nyílásokon keresztül szemléli az áldozatokat, hallgatja az imádságokat meg a siralmakat, szagolja az odavitt illatos anyagokat. De ahhoz, hogy a szoborba költözzék, szükséges volt, hogy felismerje magát benne; az egyiptomi művészek ezért realiztikusan, megközelítően életnagyságban készítették a szobrokat, s a halottat nem aggastyánként, hanem legjobb éveiben levő emberként ábrázolták. Az ókori Egyiptom korából ránk maradt legtöbb portrészobor éppen a szerdabokból származik.

A kápolna és a kamrák falait, mint tudjuk, rendszerint festett reliefek díszítették. A díszítés két témakört ölelt fel, egy földit és egy túlvilágit. A képsorok a paraszti életből és a vadászatból (vetés, aratás, a termés lemérése, gyümölcszsüret, állattenyésztés, halászat, vadászat), a házi munkákból (élet- és italkészítés), az iparosok meg a munkások (asztalosok, szobrászok, építőmunkások, ékszerészek stb.) életéből kiragadott jeleneteket ábrázoltak, de megtalálhatók köztük a halott társadalmi helyzetével összefüggő (adószedés, a falusiak megbüntetése, visszatérés a háborúból hadifoglyokkal) vagy a magánéletéből kiragadott jelenetek is (tánc, zene, játékok és más szórakozások). A túlvilági témájú reliefek az alvilágba vezető utat, az „utolsó ítéletet”, az istenek meg a különféle szörnyek társaságát jelenítették meg. A nagy masztabákat díszítő képsorokon ezer meg ezer alak, tíz- meg tízezer apró részlet található, amelyek segítségével megismerhetjük az ókori Egyiptom életét; a képeket magyarázó szövegek egészítik ki. A szóban forgó díszítés kétségtelenül elég sztereotip és sablonos, mégis mély esztétikai benyomást kelt. „Technikájával” még azokat is megdöbbeneti, akiket a „művészetével” nem hat meg. A reliefek színei ma, tehát három, sőt négy évezred múltán is ugyanolyan frissek, élőek, mint befejezésük napján voltak.

&

MASZTABAÉPÍTÉS

A masztabaépítés mindig a föld alatti rész elkészítésével kezdődött, másként elképzelhetetlen is volna. Ámde még a befejezett vagy a majdnem befejezett föld feletti részt is nemegyszer átalakították, főként ha a masztaba építetője feljebb lépett a társadalmi ranglétrán. Pl. mikor Ptahsepszeszt kinevezték „az építkezések felügyelőjévé”, azonnal kibővítette a masztabáját; mikor pedig feleségül vette a király lányát, eltávolította a kápolnából első felesége, sőt saját elsőszülött fia képmását is, s királyi eredetű felesége és fia képeivel helyettesítette azokat; mikor *catej* („vezír”, „miniszterelnök”) lett, a „napbárka” számára is külön helyiséget építtetett a sírhoz. Számos esetben a masztaba föld alatti részében is hasonló változtatásokra került sor, mert a magasabb rang gazdagabb halotti kelengyét kívánt meg, ill. tett lehetővé. Persze olyan eseteket is ismerünk, hogy a kegyvesztett tisztségviselő a masztabáját is elveszítette; a sírt általában hivatalbeli utóda kapta meg ajándékba a királytól. Az új tulajdonos aztán saját ízlésének megfelelően átalakította. Állítólag nem egy tisztségviselő csak azért vesztette el a hivatalát, mert valaki szemet vetett a masztabájára. Nemcsak a könyveknek van meg a maguk sorsa, ahogy a költő mondja, hanem a síroknak is.

Az örökkévalóság számára épített masztaba tehát sok-sok esztendő és száz meg száz munkás műve volt. Föld alatti részére rendszerint több munkát fordítottak mint a föld felettire; a föld alatt végzett munka összehasonlíthatatlanul nehezebb és bonyolultabb is volt. Persze nehéz csak úgy a masztabáról vagy az „átlagos masztabáról” beszélni; némelyik közönséges téglával kirakott gödörből és egy kétszer három méteres felépítményből tevődött össze; más masztabáknak viszont föld alatti katakombáik és hangár nagyságú föld feletti részeik voltak. A hangároktól eltérően azonban falaikat, főleg homlokzatukat gazdag díszítmény borította; a legnagyobb masztabák alaprajza 50x30 méter, magassága 7-8 méter. Kerítésfalaik valószínűleg ugyanilyen magasak s néha három méter vastagok is voltak.

A masztabákat hatalmasabb falak vették körül, mint az újkori hadseregek sivatagi erődeit a légi őrzékek bevetése előtt. A betemetett aknákon meg a kő zárólapokon keresztül akkoriban nehezebb volt a sírkamrákhoz jutni, mint az újkori bankok föld alatti pánccélkamráihoz. A halott nyugalmanak háborgatásáért kiszabott vallási szankciók elrettentőbbek voltak az újkori büntető törvénykönyv bármelyik paragrafusánál. S a legtöbb masztabát mégis kirabolták a sírablók. Még az ókorban.

A masztabák kincsei csábították a rablókat, ezért minél nagyobb biztonságba kellett azokat helyezni. Mindenekelőtt azonban a holttest biztonságáról kellett gondoskodni. Az egyiptomiak erre semmiféle fáradságok és áldozatot sem sajnáltak.

Mert mi az a földi élet, még ha meg is érné az ember azt az eszményi száztíz esztendőt, az örökkévalósághoz képest? Hát még az olyan becses élet, mint amilyen a királyé!

FEJLŐDÉS

Kétségtelen, hogy a masztaba piramissá fejlődését nem lehet csupán a biztonsági követelményekkel magyarázni. Ugyanakkor alábecsülni sem szabad ezeket: a sírok építetői és építői kezdettől fogva rendkívüli figyelmet szenteltek a biztonsági szempontoknak, s úgy tetszik, a rablóktól ugyanúgy féltek, mint az istenektől. Ezt a fejlődést a vallási szempontok is jelentős mértékben befolyásolták; Cinevben (Thiszben), ahol az első két dinasztia királyai székeltek, más temetkezési szokások dívtak, mint Mennoferben (Memphiszben), a piramisépítő harmadik - hatodik dinasztia királyainak székhelyén. Ugyanilyen mértékben közrejátszottak a politikai és gazdasági szempontok is: az Egyiptom egyesítése óta eltelt három évszázad alatt a királyi hatalom a lehető legmagasabb színvonalon megszilárdult, a mezőgazdaság fejlődése és a hadisákmány pedig olyan építkezések költségeit biztosította, amilyenekről korábban álmodni sem mertek az uralkodók. Persze egyáltalán nem lehetetlen, hogy pusztán szubjektív vagy irracionális mozzanatok is közrejátszottak a hatalommal való tüntetés, a rang bemutatásának vágya, a „fáraói megalománia”.

Mindezek a szempontok, s talán más, számunkra ismeretlen tényezők is, kétségtelenül közösen hatottak; a masztaba piramissá fejlődését „egyetlen okra”

redukálni a tárgyhoz való dialektikátlan hozzáállás eredménye. Végül is ez az átmenet egyáltalán nem volt „előre elgondolt” vagy „tervszerű”, hanem egyszerűen „bekövetkezett”. A kutatások egyértelműen kimutatták, hogy az első piramist mint hagyományos masztabát kezdték építeni. Csak az építkezés során, a terv többszöri módosítása következtében alakult lépcsőzetes piramissá. Egy dologban azonban már kezdettől fogva különbözött a korábbi masztabáktól: nem nyers téglából, hanem kőhasábokból építették.

A szóban forgó piramist, mint tudjuk, valamikor i. e. 2700 körül építette Dzsoszer, a harmadik dinasztia első királya; az építkezés irányadója, az egybehangzó ókori egyiptomi tudósítások szerint Dzsoszer legmagasabb rangú tisztviselője, Imhotep volt. A piramis a legalaposabban átkutatott egyiptomi építmények közé tartozik. Segato és Minutoli után, már 1838-ban Perring végzett benne kutatásokat, majd 1843-ban Lepsius, később pedig Mariette. Masperi. Lacau és Loret; az első világháború után Jéquier, Quibell, Firth folytatták a munkát, főként pedig Lauer, aki a közelmúltban éppen a lépcsőzetes piramis árnyékában ünnepelte régészeti tevékenységének ötvenedik évfordulóját. A szondázások meg a környéken végzett ásások tanúsága szerint a piramis hat szakaszban épült, véletlenül éppen annyiban, ahány lépcsője van. A róla szóló tudományos művek közül említsünk meg legalább egy összefoglaló munkát: Lauer *A lépcsőzetes piramisát*, amely az 1936-1939-es években jelent meg Kairóban. A három kötet leírásai, vázlatai és tervrajzai alapján úgy követhetjük a piramis fejlődését, mintha csak röntgenfelvételen látnánk. A könyv tartalmát most megpróbáljuk röviden összefoglalni (későbbi monográfiák alapján ki is egészítjük).

DZSOSZER PIRAMISA

Dzsoszer elhatározta, hogy sírját nem hagyományos anyagból építteti, a hagyományos sírformát azonban ekkor még nem vetette el. Először közönséges, 9 méter magas masztabát építtetett 63 méter oldalú négyzetes alapon; a helyszínen bányászott mészkőkvaderekből készült masztabamagot a Nílus túlsó partjáról hozatott finomabb, csiszolt mészkőtömbökkel rakatta körül. (Lehetséges, hogy a sír alakját nem is ő választotta meg, mert talán előde vagy ellenfele, Szanakht masztabájáról volt szó, amelyet trónra lépte után kisajátított.) Az építkezés második szakaszában a masztabának mind a négy oldalát meghosszabbította négy-négy méterrel; talán kicsinyelte, noha a masztaba az előző királyokét egytől egyig felülmúlta. A harmadik szakaszban tíz méterrel hosszabbította meg a masztabát, mégpedig keleti irányban, úgyhogy az építmény téglalap alakú alapot kapott; a hozzáépített részt valószínűleg kápolnának vagy raktárkamrának szánták. A masztaba csupán az építkezés negyedik szakaszában kezdett lépcsőzetes masztabává, vagy ha úgy tetszik, lépcsőzetes piramissá alakulni: az addig felépített s minden oldalán mintegy három méterrel megtoldott építményre még három teraszos fölépítményt emeltetett, s ezzel a masztaba elérte a negyvenméteres magasságot. Dzsoszert azonban még ezek az Egyiptomban korábban sose látott méretek sem elégtették ki.

Az építkezés ötödik szakaszában, a nyugati és az északi oldalon tovább szélesítette a már négylépcsős masztabát, sőt két további lépcsővel is megemelte. A hatodik, utolsó szakaszban azáltal növekedett az építmény, hogy három oldalát (az északit, a keleti és a délit) turai mészkőből faragott kváderekkel burkolták. Alapjának végleges méretei elérték a 125x115 métert, magassága pedig nagyjából a 61 métert. Így nemcsak Egyiptom, hanem az egész korabeli világ legnagyobb építménye lett.

Dzsoszer piramisa abban is a hagyományos masztabára hasonlított, hogy családi sír volt. A későbbi „igazi piramisokba” mindig csak a királyt temették, ebbe viszont Dzsoszer összes feleségei és gyermekei helyet kaptak (ill. helyet kellett volna kapniuk); összesen tizenegy sírkamrát készítettek elő számukra. A piramis föld alatti részét a felépítmény változásaival párhuzamosan szintén átépítették egynéhányszor. A király sírkamrája nem a tulajdonképpeni piramisban, hanem a szokáshoz híven a piramis alatt 27,5 méter mélységben helyezkedett el; pontosan az eredeti masztaba középpontja alatt. Aránylag kicsi (3x1x1,7 méter) volt; aswani gránitból faragott kváderekkel rakták ki, és egy 3,5 tonnás gránittömbbel zárták el. Eredetileg a masztaba közepéből vezetett hozzá egy függőleges akna; miután a masztabát átépítették, egy másik, ferde folyosót vágtak a holttest szállítására; ez a folyosó a piramis északi oldalába torkollott. Minden oldalra nádszönyegre emlékeztető kék fajanszkövekkel volt burkolva. A királyi család tagjainak tizenegy sírkamrájához ugyancsak aknák meg elágazó folyosók vezettek, úgyhogy a piramis alatti szikla, mint Goném mondta, „át meg át van fúrva, akár egy óriási nyúlvacok”.

Dzsoszer piramisának föld alatti részét már régen átkutatták, még hozzá tökéletesen, a rablók. Nem nagy dicsőség a modern régészek mégis gratulálnak maguknak: mert ők még a rablóknál is alaposabban átkutatták a piramist. A családtagok ötödik sírkamrájában Firth és Quibell két alabástrom szarkofágot talált; az egyikben egy összetört aranyozott fakoporsó darabjai meg egy kb. nyolcéves gyerek múmiájának a maradványai voltak. Felfedeztek továbbá egy hatvanméteres bemeneti folyosót, a folyosóban pedig a halotti kelengye egy részét, melynek mennyisége szinte hihetetlen. A kőedények számát harminc-negyven ezerre becsülték; néhány száz, többnyire alabástrom és porfiredény teljesen ép volt, mintegy hétezret pedig újra össze lehetett ragasztani. Lauer egy másik figyelemre méltó felfedezést tett: a király sírkamrájában rábukkant egy emberi végtag bebalzsamozott maradványára, talán annak a végtagnak a részére, amelyet Minutoli talált ott 1821-ben, s mivel a balzsamozást ósrégi módon végezték, lehetséges, hogy Dzsoszer utolsó földi maradványáról van szó. A legértékesebb leltre azonban Firth bukkant a piramis környékén. Az északi oldalon levő templom romjai között ép állapotban megmaradt a szerdab s benne Dzsoszer szobrának szinte teljesen ép eredetije!

Akárcsak a korábbi királyok masztabáit, Dzsoszer piramisát is kerítés vette körül; Dzsoszer kerítése azonban más kőből épült, és kis híján 10 méter magas volt. Kiszögellések és jelképes kapuk ékesítették; építészeti és díszítőelemei ugyanolyanok voltak, mint a téglafalakéi. Egy 554x277 méteres téglalap alakú területet vett körül, tehát sokkal nagyobb, mint bármelyik masztaba kerítésfala, s a tulajdonképpeni piramison kívül a piramishoz tartozó összes többi épületet is elrejtette a kívülálló szemek előtt. A szóban forgó épületek közé tartozott mindenekelőtt a piramis északi oldalán álló sírtemplom, továbbá Felső- és Alsó-Egyiptom két jelképes palotája (az ún. Déli és Északi ház). Felső- és Alsó-Egyiptom magas talapzatra emelt jelképes trónusa, több oltár és oszlopocsarnok. Itt terült el még az a téglalap alakú udvar is,

melynek kápolnában a szednek nevezett ünnepség szertartásait végezték a király uralkodásának harmincadik évfordulóján. (Az ünnep kezdetei a múlt ködébe vesznek. Úgy tetszik, bizonyos mennyiségű év elteltével az uralkodónak nyilvánosan bizonyítania kellett erőnlétét, hogy továbbra is uralkodhassék, hiszen az ő erejétől a korabeli elképzelések szerint nemcsak az ország sikeres védelme függött, hanem a föld meg a jószág termékenysége, a lakosság eredményes munkája és boldogsága is; ha tehát nem tudta bebizonyítani, hogy csakugyan erős, megölték, és rátermettebb férfúval helyettesítették. Az egyiptomi királynak egyébként számos ilyen és ehhez hasonló kötelessége volt; pl. a Hor és Szutekh mítoszában adott minta szerint meg kellett becstelenítenie a legyőzött ellenséges vezért. A későbbi időkben már csak jelképesen állandósult szertartások szerint végezte az efféle kötelességeket. S mivelhogy ezen a világon elvégezte, a másvilágon is el kellett végeznie azokat, hiszen istenként tovább uralkodott.)

Itt a masztaba a palota mása, akkor Dzsoszer piramisa a környező épület- és udvarkomplexummal egy egész palotaváros mása volt. S ahogy királyként a többi ember fölébe magaslott, fehérén ragyogó mészkősírja is felülmúlta a többi építményt.

Dzsoszer király egyébként nagyon keveset hagyott ránk, ha hagyott ránk egyáltalán valamit. De építészei és munkásai műve, bolygónk első monumentális kőépítménye, ma is áll.

&

ÉPÍTKEZÉSEK

A kőből való építkezés feltalálója, a Manehto feljegyezte egyiptomi szájhagyomány szerint, Dzsoszer piramisának építészé, Imhotep volt. Az egyik legrégebbi *Intelmet* ugyancsak az ő művének tartották, ezért az írásbeliség, s a műveltség védelmezője is ő lett; az szaiszi korban (de talán már előbb is) mint bölcsét istenként tisztelték, s mivel az egyiptomi bölcsnek egyúttal jósnak és orvosnak kellett lennie, a ptolemaioszi korban előléptették az orvostudomány istenévé, úgyhogy a görögök a maguk Aszklépioszával azonosították. Hogy csakugyan történelmi személy volt, nem kétséges, nyilván Dzsoszer király legmagasabb rangú tisztségviselője, s címének megfelelően a királysír építését is neki kellett irányítania. Lehetséges, hogy a hagyományos masztaba éppen az ő kezdeményezésére változott lépcsőzete piramissá. Imhotep sírja nem került elő, neve azonban két Óbirodalom korabeli feliraton is ránk maradt; az egyik a saqqarai szerdabból előkerült Dzsoszer-szobor talapzatán olvasható. A világ építészetének történetében ez az első ismert név.

A mi fülünknek furcsán hangzik a „kőből való építkezés feltalálója” cím. Inkább azt tételeznénk fel, hogy a nyers téglá vagy a faoszlop köre való felcserélése hosszú, lassú fejlődés eredménye, és senki nevéhez nem fűződik. Az Imhotep előtti időkből azonban semmiféle kőépítményt nem ismerünk, monumentális kőépítményről nem is beszélve; sem Egyiptomban, sem Keleten, egészen a kínai Nagy Sang Város faláig, sem Nyugaton, egészen a brit Stonehenge dolmenjeiig, nem keletkezett ilyen. Igaz, a kőmegmunkálásról meg a kőkváderek használatáról gazdag dokumentumaink vannak, s a kőmegmunkálás éppen Egyiptomban érte el a legmagasabb színvonalat. Erről tanúskodnak az Egyiptom őstörténeti korából ránk

maradt művészi kivitelű vázák és plakettek s az archaikus kori sírkamrák gyönyörűen csiszolt burkolattömbjei. Logikus, hogy egyszer már egy egyiptomi építésznek is fel kellett használnia az egyiptomi kőművészek tapasztalatait: főként ha azt a feladatot kapta, hogy egy rendkívül fontos építményt hozzon létre. S mert Egyiptomban minden a királyt szolgálta, és a legfontosabb építmény a sír volt, a feltaláló csakis a királysír építészé lehetett.

Dzsoszer piramisának építészeti fejlődésén világosan megfigyelhetjük, hogyan tapogatózott és kísérletezett az építész, a siker fölötti örömeiben hogyan látott hozzá a sír megnagyobbításához, hogyan rakta egymás fölébe a kőrétegeket, hogyan emelte a piramist egyre magasabbra; olyan magasra, amilyenre korábban nem volt példa. A piramis melletti építményeken pedig azt figyelhetjük meg, mennyire nem tudta még mellőzni a hagyományos téglát és fagerendákat, milyen gondosan és szükségtelenül utánozta azokat, mennyire nem ismerte és hogyan kereste az új anyagból való építkezés törvényeit. Tudjuk, hogy terv, noha többször is módosított terv szerint dolgozott, s ezt a tervet a felügyelők meg a munkacsoportok vezetői számára is feldolgozta. A piramis térségében a törmelékes gödörből előkerült egy mészkőtábla darabja: vörös színnel van kihúzva rajta a görbe a koordinátákkal és a hosszúságokra vonatkozó adatokkal. Ez a legrégebb építkezési terv a kairói Egyiptomi Múzeumban látható.

MATEMATIKAI SZÁMÍTÁSOK

Imhotep matematikai ismereteiről, sajnos, nincsenek adataink. A piramisokkal kapcsolatos legrégebb számítások csak ezer évvel későbből, a Középbirodalom korából maradtak ránk. Az egyik a már említett *Rhind-papirusz*on található: „Feladat. A gúla (az alsó oldalon) 140 könyök hosszú, s öt marokkal és egy hüvelykkel keskenyedik. Milyen a magassága? Ossz el 1 könyököt a keskenyedés kétszeresével, azaz 10 marokkal és 2 hüvelykkel (10 1/2 marok). Számolj a 10 1/2-lel úgy, hogy 7-et kapj, azaz 1 könyököt 7 marokra. A 10 1/2-nek kétharmada 7. Számolj a 140-nel, azaz az (alsó) oldal hosszúságával. Számítsd ki a 140 kétharmadát, 93 1/3-ot kapsz. Ez a magassága.” (1 könyök megközelítőleg 52 centiméter volt; a könyök 7 marokra osztódott, a marok 4 hüvelykből állt; a könyököt a hieroglif írásban kinyújtott kéz alakjában ábrázolták.) A másik számítás a *golenyiscsev-papirusz*on találjuk; a csonka gúlára vonatkozik, értelmezése azonban bonyolultabb. Valószínű, hogy ilyen és hasonló feladatokat már az Óbirodalom korában is meg tudtak oldani az egyiptomiak, erről azonban nem maradtak ránk feljegyzések. Bizonyítékok viszont igen: a piramisok.

HOGYAN ÉPÜLT A PIRAMIS?

Az építész tervét a munkásseregnek kellett valóra váltania: a kötőrőknek, a kvádorszállítóknak, a kőmegmunkálóknak, rakodóknak stb., no meg a munkavezetőknek. Ők voltak a tulajdonképpeni piramisépítők. Technikájuk és munkaszervezésük már a görögöket meg a rómaiakat is érdekelte; a modern kutatók sem sajnálták a fáradságok, hogy minél teljesebb képet kapjanak róla. Az egész egyiptomi történelem írásos és képi dokumentumait átvizsgálták, hogy kideríthessék: hogyan fejtették és miként munkálták meg a követ, mi módon kerültek a kváderek a kőfejtőből az építmény csúcsára, hogyan biztosították az építkezésen a fegyelmet, milyenek voltak a munkások életkörülményei stb. Geológiai módszerekkel megállapították az építkezésre használt kő eredetét, mikroszkóppal megvizsgálták a kvádervágás és -csiszolás módszerét, vegyi elemzések útján megállapították a használt fémszerszámok összetételét: a véletlenül fennmaradt szerves anyagok korát radiokarbon-módszerrel becsülték fel. A kutatásba az egyiptomi munkásokat is bekapcsolták; az egyes csoportokat megismertették régi elődeik munkamódszerivel, és kezükbe adták azok szerszámait. Lauerer, Firthen, Quibellen és más, már említett kutatókon kívül főleg G. A. Reisner, valamint S. Clarke és R. Engelbach munkája járt eredménnyel. Persze ezután is sok minden homályos és vitás maradt; előbb azonban arról szólnunk, amibe a kutatók egyértelműen megegyeztek.

Mindenekelőtt tehát az világos és vitathatatlan, hogy Dzsoszer piramisa - és minden későbbi piramis - csupán emberi izomerővel és a legegyszerűbb segédeszközökkel készült. A gépeket, mint energiaforrásokat akkoriban még nem ismerték az egyiptomiak, s az állatok erejét is csak korlátozott mértékben tudták felhasználni. Nem maradtak ránk még közvetett bizonyítékok sem arról, hogy az építészetben kereket vagy csigát használtak volna, bonyolultabb technikai segédeszközökről nem is beszélve. A piramisépítések korában ismerték az emelőt, a hengert és a ferdesíkot; ismerték a tengelyt is, de csupán annyit tudunk bizonyítani, hogy a zárótömbök elhelyezésekor, ill. a sírkamrába való lebocsátásakor használták. Szerszámaik nagyon egyszerű leltárát vésők, kalapácsok, csákányok, botokra szerelt gömbök, rudak, ékek és kővágó fűrészek alkották. Fémszerszámaik kizárólag rézből, kőszerszámaik főleg gránitból és doleritből készültek. Az újabban előkerült fémszerszámok keménysége azonban valósággal meglepő; noha a régebbi szakirodalom tagadja ezt, úgy látszik, az egyiptomiak már akkoriban tudtak rezet edzeni. Bronzeszközöket csak később, vaseszközöket pedig csak az Újbirodalom korában készítettek.

KŐFEJTÉSEK

A Dzsoszer piramisán végzett kutatások kiderítették, hogy a belső, durva szemcsés mészkőből faragott kváderek a helybeli kőfejtőből származnak; a többi piramis belső kvádereit is mindig a környék legközelebbi alkalmas kőfejtőjéből szállították a helyszínre. A lépcsőzetes piramis burkolata, mint maradványai alapján kiderítették, finom szemcsés mészkőből készült: ezt a Nílus túlsó partjáról, a mai Tura és Mazara falvak melletti kőbányákból hozták. A szóban forgó kőbányákban, akárcsak a Kairó melletti Mokkatam-hegységben, mindmáig fellelhetők az akkori munkások tevékenységének nyomai, s ezek segítségével megismerhetjük a korabeli kőbányászok módszereit és eljárásait. A kőfejtést a felszínen kezdték, aztán rétegenként haladtak egyre mélyebbre. Csakánnyal vagy vésővel megfaragták a szikla felszínét, a kijelölt vonalak mentén réseket vágtak, s ezeket fokozatosan elmélyítették, mikor az így létrejövő kvádert már csak egy keskeny sáv tartotta a sziklatömbhöz, egy dolerit bot vagy rézkalapács hatalmas csapásaival letörték. A mészkővel persze még csak megtehették ezt, a jóval keményebb gránit azonban más eljárást igényelt. A sziklába mély lyukakat és réseket vájtak, majd kalapáccsal fémkarókat vagy -ékeket vertek beléjük, aztán nekifeszültek, és letörték a kvádert. E módszer legjobb példáit ma az aswani kőbányákban találjuk, ahol még egy hatalmas obelisz is ott maradt, mivel teljes leválasztása előtt megrepedt. A kőfejtők persze más módszerekkel is éltek, ezek hatékonyságát azonban nem erősítették meg egyértelműen az újkori kísérletek: előre kivágott lyukakba faékeket vertek, s ezeket addig öntözték, amíg a fa megduzzadt, és lerepesztette a kvádert. A kevésbé értékes kőrétegeket kikerülték, így egész alagutak keletkeztek: sok közülük több tucat méter hosszú, és számos pillérrel van alátámasztva. A kőfejtő munka kétségtelenül rendkívüli gürcöléssel és szerszám-elhasználódással járt; az egyiptomiak azonban így sokkal gazdaságosabban kihasználták a kőbányát, mint mi, amikor dinamittal robbantjuk a sziklákat.

A kőbányából meghatározott méretű, durván már megfaragott kváderek kerültek ki, s véglegesen az építkezés színhelyén munkálták meg őket. A kalapácsokkal és vésőkkel dolgozó munkások először a hasábok oldalait simították le, hogy pontosan illeszkedjenek egymáshoz; mielőtt a helyükre rakták a köveket, a munkavezetők mindegyiket megszámozták (ezek közül a számok közül még ma is látható egy-egy a kváderkövek hátlapján). A föld alatti folyosók építésekor kiásott lágy anyagból maltert keverték, azzal kötötték egymáshoz a kvádereket; néha azonban maltert sem használtak, egyszerűen csak egymásra rakták a köveket, úgy hogy azokat a saját súlyuk tartotta össze. Külső felületüket csupán a kváderek végleges elhelyezése után simították el rézvésőkkel. A simítást aztán festékes táblák segítségével ellenőrizték: a táblákat végighúzták a kvádereken, s a kiálló részekben a festék nyomot hagyott; ezeket a részeket aztán lecsiszolták. A sírkamra kemény gránittömbjeinek simításakor és csiszolásakor ugyanígy jártak el; persze a sírkamrában sokkal nehezebben ment a munka, mert olajlámpa- vagy gyertyavilágnál, esetleg megfelelően felállított tükrök rendszerével nyert fényenél (ez azonban vitás) kellett dolgozniuk. A kvádereket csodálatra méltó pontossággal csiszolták le; helyenként még ma is olyan sima felületűek, mint a legfinomabb alabástrom vázák.

A kváderkő elszállítása a kőbányából az építkezésre nem kis problémát okozott. Szinte bizonyos, hogy erre a célra mindig s már jó előre külön utat építettek; szállítóeszközként alátéthengereket és kötéllel vontatott fa szántalpakat használtak.

Az Óbirodalom korabeli egyiptomiak ismerték már a kereket meg a szekeret, teherhordásra azonban egyiket sem használták, mert túlságosan törekenyek voltak. (Mellékesen: még embereket sem szállítottak szekéren; a királyok meg a tisztviselők gyaloghintón vitették magukat; a gyaloghintók fogantyúi néha olyan hosszúak voltak, hogy ez a közlekedési alkalmatosság kiérdemelte a „százlábú” nevet.) Kérdéses az állatfogat használata. A szamar meg az öszvér ilyen munkára aránylag gyöngye és drága volt; a ló csak a hikszoszok betörése után jelent meg Egyiptomban, és tenyésztése csak az Újbirodalom korában terjedt el. Ám volt egy hosszú szarvú (ma már kihalt) marhafaj, igavonásra azonban ezt sem használhatták az egyiptomiak, mert akkor még nem ismerték sem a jármot, sem a hámot. Maradtak tehát az emberek: nekik kellett a szántalpra tett kváderköveket húzniuk-vonniuk. Ez ugyan éppolyan keserves robot volt, mint a kőfejtőkben végzett munka, de mint a rajzok alapján megítélhetjük, az így foglalkoztatott emberek rendszerint meglehetősen nagy csoportokban dolgoztak. Végül is az ember olcsóbb volt, mint az állat. És nem kellett vele olyan körültekintően bánni.

A Níluson tutajok vagy csónakok segítségével szállították át a kőhasábokat, méghozzá az áradás idején, amikor a víz egészen az építkezésig ért, úgyhogy a szárazföldi szállítást a minimumra csökkentették. A távoli fejtőkből hozott nagy kvádereket néha különlegesen épített folyami hajókon szállították. Az Újbirodalom korából ránk maradt egy ilyen különleges hajó képmása; fedélzetén Hatsepszovet királynő legnagyobb, több mint 30 méter magas és jó 300 tonna súlyú obeliszkje látható. Az obeliszk ma is áll Karnakban; felirata szerint a kifaragásához hét hónapra, a kőfejtőből a hajóra való átszállításához 6000 emberre volt szükség. A folyamihajó-építést egyébként már az Óbirodalom korában is mesteri fokon végezték az egyiptomiak.

Dzsoszer piramisának kváderei aránylag kicsinyek voltak, megmunkálásuk és szállításuk tehát nem ütközött nehézségekbe; a problémák csak a későbbi piramisok óriási kváderköveivel kapcsolatban merültek fel. Itt még két szállítómunkás is megbirkózott a kváderrel: a magasabb lépcsőfokra valószínűleg rakodórampán húzták fel, miközben a rámpa felszínét malterrel öntözték. A rakodó alkalmazására egyébként nincs tárgyi bizonyítékunk, mivel a piramis befejeztével gondosan rendbe hozták a környéket, használatát azonban minden kutató feltételezi. Úgy tetszik, a piramisépítés szezonmunka volt, s az építkezés színhelye az áradások után volt a legforgalmasabb, amikor az építőanyag nagyobb részét már a helyszínre szállították, a nyári kánikulák pedig elmúltak. A kőfejtők viszont valószínűleg egész évben dolgoztak.

&

MUNKASZERVEZÉS

A munkaszervezésre vonatkozóan nincsenek Dzsoszer korabeli dokumentumaink, nem sokkal későbbi időkből azonban maradtak ránk ilyen adatok, s feltételezhetjük, hogy Dzsoszer piramisát is hasonlóan építették. A munkaszervezés katonai jellegű volt; a munkások egységekre osztódtak, s minden egységnek megvolt a maga

parancsnoka: a vezérkart az építészek meg a felügyelők alkották, az eszmei felügyeletet a papok látták el. A legnagyobb egység a 800-1000 munkásból álló „csapat” volt; a csapatok 200-250 munkásból álló „örségekre”, az örségek 10-50 munkásból összetevődő „osztagokra” osztódtak. Ezenkívül léteztek még a kőfaragómesterek és a szobrászok külön csoportjai, a különféle „művészbrigádok”.

Mivel a piramis vallási jellegű építmény volt, minden rajta vagy körülötte végzett munkához a szertartások sokasága kapcsolódott. Ezekről a szertartásokról aránylag jól tájékoztatnak bennünket az Abu Sir-i ásatások alkalmával talált szövegek. A szertartássorozat elkezdődött már az építkezés helyének kijelölésekor, folytatódott a terep elsimításakor, főleg a szintezéssel kapcsolatban (úgy szinteztek, hogy a töltésekkel bekerített terepet elárasztották vízzel, s a víz színéhez igazodtak), s tulajdonképpen építkezés megkezdésekor fényűző ceremóniákra került sor. Ezeken már az isteneknek öltözött papok kíséretében maga a király is részt vett: karókat vert a földbe, zsinórokat feszített ki, elvégezte a tiszteletbeli kapavágást, és „alapkőként” letett egy agyagtéglát. Ezután behelyezték az építmény alapjába a felhasznált anyagok mintáit és a király nevét tartalmazó téglákat. A papok aztán annak rendje és módja szerint mindent megszenteltek, és elkezdődhetett az építkezés: először csak a föld alatt, később a felszínen is. Évek vagy évtizedek múltak el: a király holtteste a sírkamrába került. A szertartássorozat azonban még ekkor sem ért véget. A papok meg a tisztviselők továbbra is áldozatokat hordtak a piramis sírtemplomába, mindaddig, amíg . . .

Meddig? Sajnos, ezt nem tudjuk. Sem Dzsoszeréről, sem a többi sírtemplomról. De most már ahhoz a ponthoz értünk, ahol az egyaránt tekintélyes kutatók nézetei kezdenek eltérni egymástól. Vagy ahol az „Itt valóban nem minden világos” mondat különböző változataival lezárják következtetéseiket.

Nem világos pl., hány ember és mennyi ideig dolgozott Dzsoszer piramisán. Erről egyetlen ókori adat sem maradt ránk. De vajon nem elég-e, ha kiszámítjuk a piramis térfogatát, megszámoljuk a kváderköveket, mérlegeljük egy munkás átlagos teljesítményét stb.? És segítségül hívjuk Hérodotosz adatait?

A probléma ennél sokkal bonyolultabb. Hérodotosz adatai ugyanis, noha egészen valószínűek (mint majd meglátjuk), nagyon késeiek, és csak Khufev piramisára vonatkoznak. Khufev piramisa legalább száz évvel későbbi építmény, mint Dzsoszeré, s száz év alatt az egyiptomi kőfejtők és munkások sok tapasztalatra és nagyobb gyakorlatra tettek szert. Khufev piramisa ezenkívül más méretű hasábkövekből, tehát szükségszerűen más módszerekkel épült. A lépcsőzetes piramis megközelítőleg tízszer kisebb térfogatú a Nagy piramishoz, föld alatti folyosóinak térfogata viszont mintegy hússzor nagyobb. Ha az összes ismert tényezőt mérlegre tesszük, Hérodotosz adatai alapján annyit mondhatunk, hogy Dzsoszer piramisának felépítése kb. ötödannyi munkát igényelt, mint Khufevé. Vagyis ha az építkezés húsz esztendőig tartott, az év három hónapjában húszezer ember dolgozott rajta. Ez azonban olyan feltételezés, amelyre egyetlen egyiptológus sem merne megesküdni.

&

KIK ÉPÍTETTÉK A PIRAMISOKAT?

Őszintén szólva, Hérodotosz írásából nem tűnik ki egész világosan, hogy a piramison (Khifevén) valóban csak az esztendő három hónapjában dolgoztak-e, vagy pedig állandóan, csak éppen a munkások váltották egymást háromhavonként. Az egyiptológusok kevés kivétellel inkább az első értelmezést tartják helyesnek, a véleményüket gazdasági szempontokkal indokolják: az egyiptomi gazdaság, úgymond, nem bírta volna el, ha egyetlen építkezés kedvéért százezer pár kéztől fosztják meg (s a piramison kívül még királyi paloták, a tisztviselők lakóházai és sírjai, templomik, erődök stb. is épültek, és folytatódott a főváros kiépítése). Úgy vélik azonban, még hozzá nagyon meggyőző dokumentumok alapján, hogy az idénymunkásokon kívül számos állandó szakmunkás dolgozott a piramison. Ez valószínűleg Dzsoszer meg a többi uralkodó piramisa esetében is így volt. S itt fölmerül egy másik, sokkal fontosabb kérdés: kik voltak, milyen társadalmi osztályokból és rétegekből rekrutálódtak a piramisépítő munkások? Más szóval: rabszolgák voltak-e, vagy pedig szabad emberek?

„Rabszolgák voltak!” - állítják némelyek ellentmondást nem tűrően. „A Nílus felől szélesen hömpölyög a mezítelen rabszolgák áradata: fehér és sötét bőrű, tömpe orrú és vastag ajkú, kopaszra nyírt emberek. Hitvány olaj és izzadság szagától bűzlenek, hagyma és fokhagyma szagát árasztják, zokogva kiáltoznak a felügyelők ostorcsapásai alatt, és alétan vonszolják a súlyos terhet, vállukon a kötél mélyen belevágódik az élő húsba. Imígyen vontatják a Nílustól az építkezés felé emelkedő út lecsiszolt gránitkövezetén a görgőkön csúszó hatalmas „szántalpakat, lassan mozdulva előre a súlyos rakomány kövel, melynek minden darabja meghaladja az egy köbméter térfogatot. Jajgatásuk, sóhajaik és pusztulásuk árán nőtt a piramis.” Az efféle válaszok magabiztossága, a leírások színessége (az idézetet C. W. Ceram *Istenek, sírok, tudósok* című művéből vettük) óhatatlanul arra ingerli a tudósokat, hogy megkérdezzék: „Honnan tudja ezt ilyen pontosan? Miért gondolja, hogy a gürcölés csak a rabszolgák osztályrésze lehetett?” Hiszen pl. a sumér dokumentumokból tudjuk, hogy a zikkuratépítés kizárólag a szabad polgárok kötelessége és joga volt (kb. úgy, mint a katonai szolgálat), s hogy a rabszolgáknak tilos volt részt venni ebben a munkában. Még az athéniak is viszálykodtak amiatt, vajon hány rabszolgát dolgoztathatnak a Parthanón építésén; a törvény végül a munkások egynegyedére *korlátozta a rabszolgák számát. Pedig a görög társadalom vitathatatlanul fejlettebb rabszolgatartó* társadalom volt, mint az egyiptomi!

„Egész biztosan nem rabszolgák voltak - állítják mások, köztük az idősebb egyiptológusnemzedék egyes képviselői -, már csak azért sem, mert a korabeli Egyiptomban még egyáltalán nem voltak rabszolgák, vagy ha igen, csak egészen elhanyagolható számban.” Ez komoly érv, s már csak azért is foglalkoznunk kell vele, mert jelentős egyiptológusunk, Lexa is lényegében ezt vallotta (pl. a *Közélet az ókori Egyiptomban* című könyvében). Tény, hogy az Óbirodalom korabeli írásos dokumentumokban a *hm* (olvasva hem) szó, amely később „rabszolgát” jelentett, még nem egyértelműen „rabszolga” jelentésű. Jelentett „szolgát” is, tekintet nélkül az illető személy társadalmi helyzetére: „isten szolgája” volt pl. a főpap is, s a „király szolgája” volt minden tisztségviselő. A szóban forgó egyiptológusok ebből - kissé elhamarkodottan - arra következtettek, hogy Egyiptomban akkor még egyáltalán nem volt rabszolga, legfeljebb nagyon kevés. Elkerülte a figyelmüket, hogy maga a *hm*

kifejezés is vonatkozhatott olyan szolgára, aki rabszolga, és hogy a korabeli egyiptomi szövegekben számos más kifejezés volt a rabszolgák megnevezésére; pl. a *dzs* (dszet): „test”, „(munkaeszköz)”; a *mrjb* (merjeb): „a földdel együtt tulajdont képező (parasztok)”; az *isv* (isvev vagy isuu): „vásárolt (munkások)” stb.; összesen húsz ilyen kifejezést ismerünk. De ha igaz volna is, hogy az egyiptomiak akkor még nem ismerték az általánosító „rabszolga” fogalmat, az sem sokat jelentene. Egyes indián törzsek pl. még Amerika felfedezésekor sem ismerték a „fa” kifejezést, hanem csak a „jegenye”, „lucfenyő”, „tölgy” stb. fogalmakat, s ebből még senki sem következtetett arra, hogy a korabeli Amerikában nem nőttek fák.

RABSZOLGÁK

Már az egyiptomi történelembe való rövid kiruccanásunk alkalmával is említettük, hogy az egyiptomi állam létrejöttének feltétele a legyőzött lakosság igába törése volt. A legelső királyok felirataiból megtudjuk, hogy az illető királyok felkelők tíz- meg tízezeit fogták el és hurcolták magukkal (egy esetben a fellázadt Alsó-Egyiptom 120 000 lakosát); ezeket megfosztották személyi szabadságuktól, és rabszolgasorba taszították. Észak kivételével, ahol a korabeli egyiptomiak számára járhatatlan tenger húzódott, a világ minden tájára indítottak hadjáratokat, s az idegen országokból is rabszolgatömegeket hoztak az országba. A dokumentumok szerint az idegenből hozott rabszolgák a király tulajdonába kerültek; a harmadik és negyedik dinasztia fordulójáról ránk maradt dokumentumok arról tanúskodnak, hogy ekkor már a főurak is birtokoltak a királytól ajándékba kapott rabszolgákat (az első ilyen dokumentumon Mecen sírfelirata), az ötödik és a hatodik dinasztia korában pedig már magánszemélyek is vásárolhattak embereket. Feltételezhetjük hát, hogy a harmadik dinasztia korában, amikor piramisokat kezdtek építeni, elég rabszolga volt az országban, ill. a király tulajdonában ahhoz, hogy fölépíthessék a piramisokat.

De vajon csak a rabszolgáknak kellett építeniük a piramist? A király helyzeténél fogva, egyáltalán nem volt csupán az ő munkájukra utalva. Bármelyik alattvalójának, tehát a szabad embernek is, bármit megparancsolhatott. Semmi okát nem látjuk, miért ne használta volna fel isteni és uralkodói hatalmát arra, hogy olyan fontos állami és vallási feladattal bízta meg alattvalóit, mint amilyen a sírjának építése volt. Hogy - mai kifejezéssel élve - miként „bontották fel” ezt a feladatot, nem tudjuk; a későbbi dokumentumok alapján arra következtethetünk, hogy elosztották az egyes kerületek (nomoszok) vezérei között, mégpedig a főváros széles környékén, ha nem egész Egyiptom területén. E kötelesség legfőbb terhe szükségszerűen a falusi parasztok meg a vidéki szegénység, azaz formailag szabad emberek vállára nehezedett. Leginkább ők tudtak (vagy voltak kénytelenek) az aratás után időt szakítani maguknak a háromhavi piramisépítő munkára.

Persze itt sem világos minden, de a tudomány ma már túljutott a szélsőséges álláspontokon, melyek szerint a piramisokat csak rabszolgák vagy csak szabad munkások építették. A legvalószínűbb az, hogy az építkezésen szabad embereket és rabszolgákat egyaránt alkalmaztak. Úgy tetszik, hogy a szabadok időszakonként, a

rabszolgák pedig megszakítás nélkül dolgoztak. Valószínűleg szabad emberekből alakultak ki a művész- és szakembercsoportok is, ezek egyébként közvetlenül az építkezés mellett laktak: a rabszolgákat főleg a kőfejtőkben dolgoztatták, s a legnehezebb munkát kétségtelenül a rabszolgává tett hadifoglyoknak kellett elvégezniük.

Amikor „szabadokról” és „rabszolgákról” beszélünk, ne felejtsük el, hogy az ókori egyiptomi despotizmus feltételei közt csak formális különbségről lehet szó: a királlyal szemben a szabadok is jogtalan alattvalók voltak. Ezzel függ össze az építkezési fegyelem oly sokszor felhozott kérdése is. A munkaalakulatok katonai szervezetének megfelelően katonai és kétségtelenül nagyon szigorú fegyelem uralkodott; a felügyelők bizonyára nemcsak azért hordtak magukkal botot, hogy rátámaszkodjanak. Egy Óbirodalom korabeli sír falán fennmaradt egy felirat, amelyen a királyi palota kézművescsoportjának parancsnoka azzal dicsekszik, hogy „születése óta még egyszer sem verték meg, egyetlen tisztviselő előtt sem”. Ha kivételnek számított, hogy nem verték meg a parancsnokot, mi lehetett a szokás a közönséges munkások esetében?

Hérodotosz tudósításaiból arra következtethetünk, hogy a piramisépítő munkásokat legalább részben „a király látta el élelemmel”. Egy hatodik dinasztia korabeli feliraton azt olvassuk, hogy a kőfejtőkben dolgozó munkásokat és katonai felügyelőket, „mind a király látta el”; a magánszemélyek sírjain található feliratok szerint az iskolázott iparosok és általában a művészek munkáját „nagyon jól jutalmazták”. Hogy mennyi és milyen kalóriaértékű ételmezt kaptak a munkások, hogy volt-e más természetbeni járandóságuk is, nem tudjuk. De mégis: ha a király látta el őket élelemmel, hát abból adott nekik, amit korábban ők szolgáltattak be a termésből. Az egyiptomi néptömegek így nemcsak saját kezűleg építették a piramist, hanem az építés költségeit is fedezték.

Az imént már szót ejtettünk a zikkuratokról: ezek lépcsőzetesen épített toronytemplomok voltak Mezopotámiában, tetejükön szentéllyel. Rendszerint három fokból álltak, s homlokzati oldalukon hármass lépcsősor húzódott; az ásatások során azonban előkerült egy egyfokú zikkurat is, a tudósításokban pedig egy nyolcfokúról is olvashattuk. 60-80-szor 40-60 méteres téglalap alapra épültek, s mintegy 20-40 méter magasak voltak; a legmagasabb állítólag elérte a 90 métert. Egytől egyig nyers téglából készültek, és nem volt üreges a belsejük, az építők minden fokukat más színűre festették, s szentélyüket fényes csempével burkolták. Zikkuratokat földgolyóink egyik legősibb ismert népe, a sumér kezdett építeni; utánuk az Eufrátesz és a Tigris között élő többi nép, végül pedig a babiloniak is építettek zikkuratokat. Számos ilyen építmény, igaz, átépítve és meglehetősen rossz állapotban, máig is fennmaradt. A legrégebbiek közé tartozik az ég sumér istene, Anu, és a sumér szerelemistennő, Inanna uruki (ma Varka) zikkuratja: e két építmény alapja az i. e. XXXI-XXX. Századból származik; a legjobb állapotban ránk maradt zikkuratok közül a sumér holdisten, Nannar uri zikkuratját említjük (Úr a mai Naszírija mellett feküdt), melynek magva az i. e. XXIX-XXVII. Században épült. A legnagyobb (Hérodotosz tudósítása szerint) az i. e. VII-VI. században épült babiloni Etemenanki zikkurat, „az ég és föld alapjainak háza”, a bibliai „Bábel tornya volt”.

A mai Irak területén álló zikkuratok az egyiptomi piramisok építészeti vetélytársai voltak, és sok közülük a piramisoknál is régebbi. Egyes kutatók ezért

joggal vetették fel a kérdést, vajon nem szolgáltak-e a piramisépítéshez példaként az egyiptomiak számára (főleg a lépcsőzetes piramis építéséhez). Ugyanakkor nem tévesztették szem elől a zikkuratok és a piramisok közti alapvető különbségeket: a zikkuratoknak nem voltak belső kamráik, a piramisoknak voltak; a zikkuratokra mindig külső lépcsősorok vezettek, a piramisokra soha; a zikkuratok tetején egy épület, a szentély állt, a piramisok viszont csúcsosak voltak, csupán az első piramis végződött csonka hasábjában; a zikkuratok templomok, a piramisok ellenben sírok vagy síremlékek voltak. Amíg ezeknek a funkció- és szerkezetbeli eltéréseknek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, a kutatók igennel válaszoltak a maguk felvetett kérdésre. Főként ha hívei voltak a pánbabilonizmus furcsa elméletének, mely szerint minden valamirevaló dolog Babilonból származik. A valóságban a piramis nemigen hasonlít a zikkuratra (még a lépcsőzetes piramis sem). Ha csupán a képen látható rekonstrukciójukat hasonlítjuk össze, elég közös vonást találunk bennük, a terepen azonban teljesen eltérőek. A piramis valahogy az ég felé tör, az égbe szúrja hegyét, s arra készíti a nézőt, hogy tekintetét egyre magasabbra emelje, az alaptól fel a csúcsig, s még annál is magasabbra, a kék zikkurat viszont úgy fest, mintha az égből pottyant volna alá, mintha széttötyedt volna a földön, s a közvetlenül az alap fölött levő optikai súlypontra vonzza a tekintet: ha csak egy pillanatig is rajta felejtjük szemünket, azon kapjuk magunkat, hogy az égbolt helyett a környező homokdűnék vannak látószögünkben. A piramis mértanilag egyszerű, a zikkurat aránylag tagolt; mindkét építmény monumentális, csak hogy a zikkurat monumentalitása egy kissé nehézkes. Ha Imhotep vagy bármelyik egyiptomi építész látott is zikkuratot, melynek alsó fokán esetleg még fák is nőttek, bizonyára nem tartotta követendő példának, s nem merített belőle ihletet a masztaba lépcsőzetes piramissá való átépítéséhez. De hogy látott-e egyáltalán, az több mint kétséges. Egyiptomi - sumér kapcsolatokról sem az egyiptomi, sem a sumért források nem tesznek említést.

Ma már senki sem védelmezi az egyiptomi piramisok „babiloni őspéldájának” vagy „sumér prototípusának” elméletét. Valóban nincs okunk kételkedni abban, hogy a piramis eredeti egyiptomi alkotás, egyiptomi földből és egyiptomi elképzelésekből fakadt gondolat megvalósulása, s hogy klasszikus formája hosszú fejlődés eredménye; ez a fejlődés az archaikus kori királyok lépcsőzetes masztabáival kezdődött, és Dzsoszer királyi masztabájának lépcsőzetes piramissá való fokozatos átalakulásához vezetett. Manapság már általánosan elfogadott nézet, hogy a lépcsőzetes piramis, melynek építéséhez első ízben használtak követ, az első lépés azon az úton, amely végül az „igazi piramishoz” vezetett. A második lépés aztán Szekhemkhet király piramisa; ezt Goném fedezte fel 1952-ben, Dzsoszer piramisa közelében.

Szekhemkhet sírját kezdettől fogva lépcsőzetes piramisnak szánták, tehát már nem fokozatos nagobbítással, toldozgatással alakult ki, hanem előre kidolgozott terv szerint, a Dzsoszer piramisának építésén szerzett tapasztalatok felhasználásával épült. Vagy maga Imhotep, akinek neve fennmaradt a kerítésfal feliratán, vagy valamelyik tanítványa tervezte. A piramist a helybeli szürke mészkőből építették; pontosan akkora kvádereket vágtak belőle, mint a Dzsoszer-piramis kváderei. Az új építmény szerkezete azonban már jelentős haladásról tanúskodik. Akárcsak az összes későbbi piramis, ez is négyzetes alapra épült, és sírkamrája pontosan az átlók metszéspontja alatt helyezkedik el. A folyosókat, az aknákat és a halotti kelengye raktárkamráit

teljesen szabályosan helyezték el benne; alaprajza semmi esetre sem „nyúlvacokra”, inkább egy modern betonerőd föld alatti részére emlékeztet. Föld feletti része a belső magból s a magra épülő tizennégy külső rétegből áll (minden lépcsőfokra két réteg esek). E struktúra szükségességét már a Dzsoszer-piramis építője felfedezte: a durván megmunkált kváderekből épített szilárd belső mag, amely az alaptól a csúcs felé mérsékelten keskenyedik, az egész építmény támasza, szilárdságának záloga. Az Óbirodalom összes piramisépítője ehhez tartotta magát.

Ha Szekhemkhet piramisát befejezték volna, mintegy kilenc méterrel magasabb lett volna Dzsoszerénél; a 120x120 méteres alapon kb. 70 méternyi magasságba emelkedett volna, és hét foka lett volna. A munkálatok azonban már a második lépcsőfok elkészültekor, valószínűleg a király korai halála miatt beszüntették; később néhány tonna kvaderekövet elszállítottak róla, s így csak a mintegy tíz méter magas első fok, valamint a második fok egy kis része maradt meg belőle. Szekhemkhetet nem itt temették el; hogy hol talált örök nyugvóhelyet, nem tudjuk. Sőt ezt még trónutódairól sem tudjuk megmondani. Ám úgy tetszik, némelyikük ugyancsak lépcsőzetes piramist építtetett magának: Gizehtől délre, Zavijet el-Arjan közelében, a Faiyum oázis melletti Szilában, s talán másutt is. A befejezetlen vagy szétrombolt piramismaradványok arról tanúskodnak, hogy tervezőik és építőik ugyanúgy jártak el, mint Szekhemkhet király saqqarai piramisa esetében.

A harmadik dinasztia uralma idején, azaz kb. száz esztendeig, csak lépcsőzetes piramisok épültek Egyiptomban; úgy látszik, a dinasztia utolsó királya, Hunej is lépcsőzetes piramist építtetett, mégpedig a mai Médum falu mellett, Kairótól mintegy ötven kilométerrel délre. Az építómunkások talán csak három lépcsőfokkal készültek el, de talán hetet is felépítettek: aztán valószínűleg meghalt a király. Trónutóda, Sznofrev, a negyedik dinasztia első királya azonban megparancsolta, hogy folytassák az építkezést; így talán még a piramis nyolcadik lépcsője is felépült. Mindezt nem tudjuk pontosan: annyi azonban bizonyos, hogy az építkezésnek ebben a szakaszában olyasmire került sor, amire korábban nem volt példa. A király vagy az építész kitöltötte az egyes fokok közti teret, s az egész építményt turai mészkőből faragott táblákkal burkoltatta. A lépcsőzetesen épített piramis így külsőleg átalakult „igazi piramissá”.

A médumi piramis ma egyáltalán nem látszik piramisnak, nemhogy igazinak, még lépcsőzetesnek sem. A helybeli lakosság *háram al-kaddáhn*nak, azaz „álpiramisnak” nevezi, annyira megnyomorította az idő. Burkolata és felszíni rétegeinek nagy része teljesen eltűnt, a lehullott kőhasábokkal kevert homok- és kavicsrakásból csupán a lemeztelenített piramismag áll ki. Az építmény eredetileg magasabb volt az összes korábbi piramissal: 146x146 méteres alapjáról mintegy 118 méter magasra emelkedett. Az építkezésen olyan hatalmas kvadereket használtak, amekkorákat a munkások már nem bírtak elszállítani: felmerült tehát a kérdés, hogyan emelték azokat a szükséges magasságba. Az építményt Lepsius, Maspero, Petrie és Wainwright is átkutatta, de csak Borchardt fedezte fel mellette századunk elején a rámpák vagy töltések nyomait, amelyeken a kvadereket szállították. További rámpamaradványokat tárt fel Rowe a harmincas években, ezek manapság is világosan láthatók. Az újkori tudósok csákányai így megerősítették Diodórosz régi tudósításának helyességét, tudniillik azt, hogy az akkori építők „töltéseken

szállították (a köveket) a magasba, mert azokban a napokban a gépek még nem voltak feltalálva”.

A Médum melletti homokdombokon tehát végre olyan piramishoz jutottunk, amely szabályos négyoldalú gúla alakúra épült, Ez a forma azonban egyelőre még nem jutott diadalra. A mai Dahshur falutól nyugatra áll néhány piramis, s kettőt közülük szintén Sznofrev király építtetett. A délebbre eső minden valószínűség szerint közvetlenül a médumi piramis befejezése után épült, az alakilag egyszerűbb piramishoz vezető úton azonban nem előre-, hanem hátralepést jelent. Messziről olyan, akár egy hatalmas beduin sátor: falai merész szögben emelkednek csaknem a magasság feléig, aztán hirtelen megtörnek, s jelentősen mérsékelt szögben folytatódnak tovább, egész a csúcsig. „Megtört piramisnak” vagy „kettős piramisnak” is nevezik.

A fehér piramistól nem egészen két kilométernyire északra emelkedik Sznofrev másik piramisa, a „rózsaszínű”. Nagynak látszik, de olyan, mintha a földhöz húzódnék-ragaszkodnék, s valóban: falai túlságosan is óvatos lejtésűek, kb. ugyanolyan szögben emelkednek, mint a megtört piramis felső része, tehát alapjához képest rendkívül alacsony. A megtört piramistól egyébként két lényeges dologban különbözik. Az egyik különbség a felszín alatt rejtezik: a külső rétegek kváderei nem függőlegesen, hanem vízszintesen vannak a magra helyezve. A másik azonnal nyilvánvaló: ez a piramis már nem lépcsőzetes vagy megtört, nem is hamis, hanem minden szempontból igazi piramis!

A piramis tehát fokozatosan egyszerűsödött. Így kapta meg a maga geometrikusan tiszta alakját. De vajon miért éppen piramis alakúra épült az egyiptomi királyok síremléke? Ez már más kérdés, és meg kell mondanunk, hogy nem tudunk rá kielégítően válaszolni. A jelenségről számos hipotézis, közte sok-sok szellemes hipotézis született, de itt is érvényes az, ami mindig: a feltevések száma fordított arányban van a biztos ismeretek számával.

„Dzsoszer a lépcsőzetes piramis építéskor talán csak arra gondolt, hogy sírja, amely az életszülő vizekből kinyúló >őshegyet< jelképezi, magasság dolgában felülmúlja elődeit”. Írja Goném *Az elveszett piramisban* (London, 1956). Goném véleménye egész elfogadhatóan hangzik és sokkal hihetőbb, mint az a feltételezés, miszerint a piramisnak afféle égbe vezető „lépcsőnek” vagy „létrának” kellett lennie. A későbbi, főleg a hatodik dinasztiaiban levő festett reliefeken ugyanis feliratokat találunk, s az ezer meg ezer mondat között ilyeneket is olvashatunk: „Ráléptem ezekre a te sugaraidra mint lépcsőre (rámpara), hogy felmenjek a te anyádhoz, a Re homlokán levő eleven kobrahoz . . . Az ég megszilárdította a nap sugarait, hogy felmehess rá mint Re szemére.” Kétségtelenül dús képzelet kell ahhoz, hogy ezekből (és más kevésbé határozott) kifejezésekből arra következtessünk, hogy „a piramis az égbe vezető lépcső ideájának materializálódása”. Vagy a „létra”, esetleg a „pálya”, vagy más változat szerint a „felszálló tömjénfüst ideájé”.

Az igazi piramissal kapcsolatban Edwards vetett papírra egy érdekes véleményt *Az egyiptomi piramisokban*: „Időnként - téli, felhős napokon - a késő délutáni órákban figyelemre méltó látvány tárul elénk Gizeh mellett. Ha megállunk a Saqqara felé vezető úton, és nyugati irányba, a piramismező felé nézünk, látjuk a ferde napsugarakat, amelyek kb. ugyanolyan szögben hullnak a földre, mint a Nagy

piramis falai. Az a benyomásunk támad, hogy az anyagtalán őspéldát és annak anyagi utánezatát látjuk magunk előtt!” A megfigyelés helyes, s helyessége nemcsak téli napokon ellenőrizhető, hanem bármely más évszakban is, ha véletlenül felhős az ég Gizeh felett; de ahhoz, hogy megmagyarázzuk, miért építettek az ottani királyok éppen piramis alakú sírokat vagy síremlékeket, mindez nem elég. Persze maga Edwards sem állítja ezt kategorikusan, és Cerny is fenntartásokkal közli nézetét: „Úgy tetszik, hogy a lépcsőzetesről az igazi piramisra való átmenet a héliopoliszi napkultusz győzelmének a következménye, s hogy a piramis alakjára a *benben*, a Héliopoliszbán a nap székhelyeként tisztelt gúla alakú magas, hegyes kő hatott ihletően, melynek hegyét reggelenként először éri a felkelő nap sugarai.”

A piramis létrejöttével és építésével kapcsolatban természetesen számos más kérdés is felmerült, amelyekre eddig még nem válaszoltunk. Néhány kérdésről majd inkább a terepen, valamelyik piramis árnyékában ülve beszélgetünk, a többről pedig a zárósóban szólunk. Egy kérdésre azonban már régen válaszolnunk kellett volna: miért éppen piramisnak hívják a piramist?

A legáltalánosabb vélemény, hogy a „piramis” szó a görög *püramisz* (többsz számban *püramidész*) megfelelője, és „gúlát” jelent. A *pür*, „tűz” szóból származtatják (mert a fellobbanó láng gyakran gúla alakú), de a *püra* szóból is; a *püra* egyebek között „halotti máglyát”, átvitt értelemben „sírt” jelent. A görögök azonban a nálunk gúla alakú „búzakalácsot” is ugyanezzel a szóval jelölték. Mindezek a magyarázatok lehetségesek, a legutóbbit is beleértve. A görögöknek volt humorérzékük, és pl. az egyiptomiak által *tekhetnnek* nevezett hatalmas, gúla hegyű kőhasábokat a saját nyelvükön „obeliszkeknek” nevezték, az *obeliszk* pedig nem más, mint az *obelosz*, azaz a „rost” szónak a kicsinyítő képzős változata. Ha az obeliszkeket hívhatták „rostocskáknak”, a piramisokat is bízvást nevezhették „kalácskáknak”. A görög etimológiai szótárakban viszont az áll, hogy a *püramisz* szó valószínűleg egyiptomi eredetű. Ámde az ókori Egyiptomból ránk maradt szókészletben csak egyetlen hasonló kifejezést, azaz egyiptomi olvasásban *per-em-vaszként* hangzik: azt jelenti, „ami a >vasz<-ből emelkedik ki”, a *vasz* szó jelentését azonban nem ismerjük. Talán a térgeometria valamelyik alakzatát jelöli, de ez nem biztos. Az egyiptológusok többsége elutasítja a *per-em-vasz* szó és a piramis összefüggését, és a szóban forgó elméletet egyetlen egyiptológus sem védelmezi.

A hieroglif és a hieratikus szövegekben az m és az r betű jeleivel írták a „piramis” szót, ezekhez a jelekhez járult aztán a determinatívum; egy keskeny téglalapon álló piramis, amely a kerítésfállal körülvezt piramist jelképezte. Az ókori egyiptomiak a saját nyelvükön mernek nevezték a piramist. A mai egyiptomiak elharámnak, többsz számban el-ahrámnak hívják.

Az aránylag egyszerű kérdésre meglehetősen összetett s ráadásul kevésbé kielégítő választ adtunk. De hát mondtuk már, hogy az egyiptológiában nem minden teljesen világos. S ez vonatkozik a piramisokra is, miként azt felfedezőik és kutatóik nyomában barangolva többször megállapítottuk.

